

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Навчальний посібник

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ТЕХНОЛОГІЙ ТА ДИЗАЙНУ

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Навчальний посібник

Рекомендовано Вченою радою Київського національного
університету технологій та дизайну
для студентів економічних спеціальностей

Київ
КНУТД
2015

УДК 321.01(075.8)

ББК 66.01я73

П 50

Рекомендовано Вченою радою Київського національного університету технологій та дизайну як навчальний посібник для студентів економічних спеціальностей (протокол № від)

Колектив авторів:

Мадіссон В.В. – д-р іст. наук, проф., проф. кафедри філософії, політології, українознавства КНУТД;

Кадлубович Т.І. – канд. політ. наук, доц., доц. кафедри філософії, політології, українознавства КНУТД;

Черняк Д.С. – канд. соц. наук, доц., доц. кафедри філософії, політології, українознавства КНУТД;

Пархоменко Н.В. – ст. викладач кафедри філософії, політології, українознавства КНУТД;

Рецензенти:

Тертичка В.В. – доктор наук державного управління, проф., завідувач кафедри державної політики та суспільного розвитку НАДУ при Президентіві України;

Льїн В.В. – доктор філософських наук, професор кафедри економічної теорії, макро- та мікроекономіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

П 50 Політична система сучасного суспільства : навчальний посібник / [В. В. Мадіссон, Т. І. Кадлубович, Д. С. Черняк, Н. В. Пархоменко] – К. : КНУТД, 2015. – 229 с.

ISBN

В навчальному посібнику розкрито зміст основних тем курсу «Політологія». Самостійно працюючи з посібником студенти отримають уявлення про сутність, структуру та механізм функціонування політичної системи; природу, походження та призначення держави, форми державного правління та державного устрою, співвідношення держави та громадянського суспільства; динаміку політичного процесу; сутність, генезис та роль партій в політичному процесі. В посібнику представлено список літератури до кожної теми, питання для самоконтролю, тестові завдання, що можуть бути використані для перевірки своїх знань студентами.

ISBN

УДК 321.01(075.8)

ББК 66.01я73

© В.В.Мадіссон, Т.І.Кадлубович, Д.С.Черняк та ін., 2014

Зміст

Вступ	6
Розділ 1. Політична система суспільства	8
Системний підхід як універсальний загальнонауковий підхід.....	8
Системність політики та політичні системи.	11
Моделі політичної системи.	14
Структура політичної системи.	25
Функції політичної системи.....	32
Типологія політичних систем.	33
Закономірності функціонування та розвитку політичних систем.....	45
<i>Питання для самоконтролю</i>	48
<i>Література</i>	49
Розділ 2. Політичний процес	52
Сутність і зміст політичного процесу.....	52
Форми перебігу і стадії політичного процесу.....	62
Технологія прийняття політичних рішень.	65
<i>Питання для самоконтролю</i>	70
<i>Література</i>	71
Розділ 3. Держава як основний інститут політичної системи суспільства ..	73
Поняття, сутність та ознаки держави.....	74
Теорії походження держави	77
Функції держави.....	85
Типи держав.....	88
Форми держави	91
Вищі органи сучасної держави та поділ державної влади. Механізм держави.	98
Принципи організації та діяльності державного апарату.....	101
Види органів держави. Поділ влади як принцип організації роботи державного апарату	103

<i>Питання для самоконтролю</i>	109
<i>Література</i>	109
Розділ 4. Правова держава та громадянське суспільство	114
Політико-правові основи правової держави та громадянського суспільства.	114
Історія та еволюція ідеї правової держави та громадянського суспільства. .	118
Концепції правової держави і громадянського суспільства.....	120
Правова держава і громадянське суспільство: Політологічний контекст.	127
<i>Питання для самоконтролю</i>	137
<i>Література</i>	137
Розділ 5. Політичні партії та партійні системи	141
Поняття політичної партії. Соціальна природа, ознаки та історія виникнення політичних партій	141
Функції політичних партій та їх роль в політичному процесі	152
Типологія політичних партій.....	156
<i>Питання для самоконтролю</i>	168
<i>Література</i>	170
<i>Додаткова література</i>	173
Тестові завдання	175
Алфавітний покажчик	217
Іменний показчик	227

Вступ

Розвиток сучасного суспільства вимагає виховання ерудованого, компетентного фахівця, який добре орієнтується не лише у сфері власної діяльності та інтересів, але й усвідомлює та розуміє політичне життя у всій його багатоманітності. Політичні реалії сьогодення вимагають від молодих людей критичного ставлення до дійсності, навичок аналізу політичних подій та процесів. Політична освіта є необхідною складовою сучасного спеціаліста та громадянина, запорукою побудови правової демократичної держави.

Курс «Політологія» покликаний дати уявлення студентству про політичну сферу суспільного життя та місце в ній людини.

Даний посібник дозволяє надати студентові можливість поглибити знання та уявлення про політичне життя взагалі, дослідити сутність, функціонування та структурні компоненти політичної системи суспільства, отримати уявлення про державу як основний інститут політичної системи, принципи правової держави, варіанти взаємодії держави та громадянського суспільства, динаміку політичного процесу, роль партій в житті суспільства.

Посібник підготовлено з урахуванням тематики курсу «Політологія», що відповідає вимогам освітньо-кваліфікаційних програм підготовки бакалаврів у вищих навчальних закладах України.

Навчальний посібник складається з п'яти розділів, кожний з яких присвячено певній темі. До кожної з тем підібрано список літератури, яку автори використовували для написання розділу та яку рекомендують для опрацювання студентами.

Після кожного розділу подано питання для самоперевірки, які можуть допомогти студенту при підготовці до семінарських занять, заходів підсумкового та модульного контролю. Наприкінці посібника наведено тестові завдання різного ступеня складності, що можуть бути використані в якості питань для самоконтролю.

Посібник містить іменний та алфавітний показчики, що дозволить студенту легко знайти потрібний матеріал та полегшить роботу.

Авторський колектив сподівається, що посібник допоможе студентові у написанні контрольних та наукових робіт, підготовці до семінарських занять, надасть можливість глибше зрозуміти політику як суспільне явище, стимулюватиме інтерес молоді до вивчення політології як науки.

Розділ 1. Політична система суспільства

Методичні рекомендації.

Політична система – одна з найскладніших категорій у політології.

В результаті вивчення теми студенти повинні знати:

- що собою являє загальна теорія систем;
- мати уявлення про внесок в розробку теорії політичних систем Т.Парсонса, Д.Істона, Г.Алмонда, К.Дойча;
- історичні форми і типи політичних систем, аналізувати їх переваги та недоліки;
- функції політичної системи;
- розрізняти основні елементи політичної системи, її інституційну, інформаційно-комунікаційну, нормативно-регулятивну підсистеми; давати характеристику складовим підсистем політичної системи;
- основні тенденції та закономірності розвитку політичних систем.

1. Системний підхід як універсальний загальнонауковий підхід.

2. Системність політики та політичні системи.

3. Моделі політичної системи.

4. Структура політичної системи.

5. Функції політичної системи.

6. Типологія політичних систем.

7. Закономірності функціонування та розвитку політичних систем.

Системний підхід як універсальний загальнонауковий підхід

З другої половини ХХ ст. на загальнонауковому та міждисциплінарному рівнях панує загальна теорія систем, яка дозволяє розглядати об'єкти пізнання з позиції їх цілісності та функціонування. Сучасні системні дослідження

дозволили поглибити уявлення про цілісність, надати їм конкретного змісту.

Система є особливою сукупністю об'єктів, між якими існує стійка взаємодія, що пов'язує їх в єдине ціле. **Система** (від грецьк. – ціле, що складається з частин, з'єднання) – множинність елементів, які знаходяться у відносинах та зв'язках один з одним та утворюють певну цілісність, єдність.

Організованість системи та взаємозв'язки в ній мають *конкретний* характер. Їх *доцільність* змінюється відповідно до ситуації, зовнішніх обставин та поставленої мети.

Спеціалісти системного аналізу виокремлюють головні ознаки системи:

- ~ система складається з елементів (проста система) або компонентів (складна система), які, в свою чергу, містять в собі елементи або компоненти;
- ~ всі елементи системи взаємопов'язані (відносинами, комунікаціями тощо), мають власний статус і роль та складають ієрархію;
- ~ система має власні системні властивості, які не зводяться до суми властивостей її компонентів, а можливості системи перебільшують суму можливостей її частин. Такими системними властивостями виступають *динамічна рівновага* або *саморегулювання*, завдяки якій протилежні тенденції та сили взаємно компенсують один одну та визначають доцільність системи; *інваріантність* (наприклад, хімічний склад води зберігається при зміні її агрегатних станів); *цілісність*, *синергічність* (цілеспрямованість дій компонентів підсилює ефективність функціонування системи), *емерджентність* (наявність особливих властивостей, не властивих підсистемам і блокам) та *ієрархічність*. Ще однією ознакою системи є *латентний* (прихований) характер деяких процесів, що відбуваються в середині системи;
- ~ система взаємодіє з навколишнім середовищем.

Склад системи – елементи та частини, що входять до системи.

Будова системи фіксує розташування складових у відношенні один до одної.

Структура – це функціональна впорядкованість системи, тобто вона

виражає те, як елементи, частини та рівні системи пов'язані та взаємодіють між собою, а також які властивості має цілісність, утворена ними.

Системний підхід передбачає вивчення та практичне використання наступних аспектів:

- ~ *системно-елементного* або *системно-комплексного*, який полягає у виявленні елементів, що складають дану систему. В соціальних системах такими елементами є речові компоненти (засоби виробництва та предмети споживання), процеси (економічні, соціальні, політичні, духовні тощо), а також ідеї, науково-усвідомлені інтереси людей та їх спільностей;
- ~ *системно-структурного*, що передбачає з'ясування внутрішніх зв'язків та залежностей між елементами даної системи й дозволяє отримати уявлення про її внутрішню організацію (будову);
- ~ *системно-функціонального*, що передбачає виявлення функцій системи;
- ~ *системно-цільового*, що означає необхідність наукового визначення мети та завдань системи;
- ~ *системно-ресурсного*, який полягає у знаходженні ресурсів, необхідних для функціонування системи, вирішення нею певних проблем;
- ~ *системно-інтеграційного*, що допомагає встановити сукупність якісних властивостей системи, які забезпечують її цілісність та особливості;
- ~ *системно-комунікаційного*, що дозволяє виявити зовнішні зв'язки системи з навколишнім середовищем;
- ~ *системно-історичного*, який з'ясовує умови виникнення системи, етапи, які вона проходить, сучасний стан та перспективи розвитку.

Практично всі сучасні науки побудовані за системним принципом.

Перші поглиблені системно-структурні дослідження в соціальній сфері пов'язані з роботами *К.Маркса*, *Г.Спенсера*, *Е.Дюркгейма*.

Наприклад, в роботі *К.Маркса* «Капітал» суспільство розглядається як своєрідна високоорганізована соціальна система, визначальну роль в якій відіграють виробничі відносини.

Російський вчений Олександр Богданов (1873-1928) на початку ХХ ст. в

фундаментальній праці «Тектологія» для опису суспільства застосував поняття «соціальна система» та зазначив, що всі об'єкти природи та суспільства, які розвиваються, є цілісними утвореннями, або системами, що складаються з багатьох елементів. Головною особливістю соціальної системи, за О.Богдановим, є рівновага багатьох зовнішніх (природне середовище та міжнародна арена) і внутрішніх елементів. Таким чином, в тектології О.Богданова було «вперше сформульовано головні положення системного підходу та теорії самоорганізації систем».

Системність політики та політичні системи.

Сучасна теорія політичної системи базується на загальній теорії систем, автором якої вважається австрійсько-американський вчений Людвіг фон Берталанфі (1901-1972). Вчений був переконаний, що «соціальні явища повинні розглядатися як системи», оскільки *економічні, соціальні та політичні процеси* можуть бути представлені у вигляді складної конструкції, яка складається з різнорідних компонентів, і відносин із власною системою управління та зворотнім зв'язком, що забезпечує взаємодію з оточуючим середовищем. Фон Берталанфі описав алгоритм функціонування найпростішої відкритої системи, яка, отримавши через рецептор стимул із зовнішнього середовища, передає сигнал до апарату управління. Той, в свою чергу, передає сигнал-відповідь ефектору, який відповідає за реакцію на первинний стимул. Після цього відбувається зворотній зв'язок, за яким можна встановити, наскільки дії апарату управління та всієї системи були адекватними стимулу. Таким чином, Л.Берталанфі запропонував загальну теорію систем як таку, що надає можливість визначати побудову моделей усіма науковими дисциплінами. Система була визначена тією категорією, за допомогою якої встановлюються зв'язки між об'єктами та явищами.

Після появи роботи «Кібернетика» (1948) Норберта Вінера (1894-1964) з'явилося поняття «кібернетична система», тобто система зі зворотним зв'язком.

Наприкінці 40-х – початку 50-х років XX ст. загальна теорія систем починає активно використовуватись в суспільних науках. Так, американський вчений Толкотт Парсонс (1902-1979) у книзі «Соціальна система» визначає останню як «модель організації елементів дії, що відповідають послідовності або впорядкованому набору змін інтегративних зразків багатьох індивідуальних акторів». Соціальна система протиставляється іншим специфічним системам: особистісній, яка формується в процесі соціалізації; культурній, яка містить ідеї, ідеали, цінності, орієнтації, ролі тощо та виконує функцію підтримання системного зразка шляхом створення соціальних норм і соціалізації; фізичному оточенню, яке здійснює різноманітний вплив на суспільство. Для існування будь-якої соціальної системи та її підсистем необхідна їх відповідність чотирьом функціональним критеріям: адаптації до фізичного оточення, досягнення мети, інтеграції та латентності. Відповідно в соціальній системі виокремлюються чотири підсистеми, кожна з яких виконує певну функцію. Економічна система виконує функцію адаптації та є посередником між соціальною організацією та фізичним середовищем. Політична система виконує функції визначення та досягнення мети й включає в себе всі форми прийняття рішень, стандартизації завдань, мобілізації ресурсів. Система соцієтальної спільності бере на себе функцію інтеграції та містить в собі інститути соціального контролю. Система соціалізації відповідає за функцію «підтримки зразку» шляхом включення індивідів до певної культурної системи. Підсистеми соціальної системи пов'язані між собою «засобами обміну»: грошима, владою, впливом та зобов'язаннями. Причому, центральною категорією політичної системи є влада, яка забезпечує зв'язок між підсистемами соціальної системи та «пронизує три функціональні підсистеми суспільства... – економічну підсистему, підсистему інтеграції та підсистему підтримки культурних зразків». Підсистеми утворюються шляхом закріплення та стійкого відтворення (інституціоналізації) ролей та спеціалізації окремих елементів системи. «Призначення політичної системи, – вважав Т.Парсонс, – це забезпечення інтеграції, розроблення та реалізація загальної мети суспільства».

Ідеї Т.Парсонса істотно поглибив американський політолог – Девід Істон, якого вважають засновником теорії політичних систем. У своїх працях «Політична система» (1953), «Межа політичного аналізу» (1965) він показав політичну систему як організм, який саморегулюється і розвивається, активно реагує на імпульси, які надходять ззовні.

Пізніше ця теорія розвивалась завдяки дослідженням Г.Алмонда, У.Мітчелла, К.Дойча, А.Етціоні, Д.Дивайна та багатьох інших.

Системний підхід дозволив більш чітко визначити місце політики як відносно самостійної сфери в житті суспільства.

Поняття «політична система» до наукового вжитку було введено у середині ХХ ст. Воно охоплює всю політичну сферу суспільства, відображає взаємозв'язок різноманітних політичних явищ, які складають певну цілісність, відносно самостійний соціальний організм.

«Політична система» є однією з найскладніших, центральних категорій політології, яка дозволяє найбільш повно і послідовно розкрити суспільно-політичну природу суспільства, принципи організації влади, політичні відносини, інститути, норми, які існують. Ця категорія відображає уявлення про політику як цілісну самостійну сферу суспільства, яка являє собою сукупність елементів (держави, партій, лідерів, права і т. д.), що взаємодіють, а також характер зв'язку політики із зовнішнім оточенням (економічною, соціальною, культурною сферою, іншими державами).

Поняття «політична система» допомагає виділити фактори, які забезпечують стабільність і розвиток суспільства, розкривають механізми узгодження інтересів різних соціальних груп населення, дозволяють зрозуміти мотиви й механізми здійснення владних дій.

Існують різні підходи до визначення поняття «політична система».

Один із прихильників системно-політологічної традиції Д.Істон визначає політичну систему як «сукупні взаємодії та поведінку, за допомогою яких авторитарно розподіляються цінності». Г.Алмонд політичній системі дає більш докладну характеристику, розуміючи її як «існуючу у всіх автономних

суспільствах систему взаємодії, яка здійснює функції інтеграції та адаптації (одночасно внутрішні та зовнішні) за допомогою використання або загрози застосування легітимного фізичного примусу». Г.Алмонд та Д.Пауелл визначили політичну систему як сукупність політичних ролей та їх взаємодій, пов'язаних зі здійсненням влади.

Політична система – це сукупність політичних інститутів, громадських структур, норм і цінностей, а також їх взаємодія, в якій реалізується політична влада і здійснюється політичний вплив. *До політичної системи належать не лише політичні інститути, які безпосередньо й активно беруть участь у політиці (держава, партії, лідери тощо), але й економічні, соціальні, культурні інститути, традиції, цінності, норми, які мають політичне значення і впливають на політичний процес. Призначення всіх цих політичних і громадсько-політичних інститутів полягає в тому, щоб розподіляти ресурси (економічні, валютні, матеріальні, технологічні тощо) і спонукати населення до прийняття цього розподілу як обов'язкового для всіх.*

Моделі політичної системи.

Сучасна наука оперує різноманітними моделями політичних систем. Їх вивчення сприяє поглибленню аналізу політичного життя, уточненню та операціоналізації категорій, розширенню використання в політичних дослідженнях точних методів.

Найбільш вагомими розробками в галузі теорії політичної системи стали «системна» модель Д.Істона, «функціональна» модель Г.Алмонда та «кібернетична» модель К.Дойча.

Системну модель політичного життя запропонував Девід Істон (нар.1917 р.). В роботах «Політична система» (1953), «Модель для політичного дослідження» (1960), «Системний аналіз політичного життя (1965) він робить спробу побудувати цілісну теорію, що базується на вивченні «прямих» та «зворотних» зв'язків між політичною системою та її зовнішнім середовищем. Вчений аналізує переважно відносини системи та середовища, яке складається з

комплексу інших систем, що належать до глобальної соціальної системи: економічної, культурної, релігійної, екологічної, біологічної, психологічної, міжнародної тощо. Відносини між політичною системою та середовищем представлені у вигляді входу з боку середовища, яке дає імпульс системі, та виходу, який є реакцією системи на імпульс середовища. Реакція виходу викликає відповідну реакцію середовища, вона в свою чергу породжує новий вхід і так до нескінченності, за принципом дії замкнутого кібернетичного ланцюга.

Тому для побудови теоретичної моделі політичної системи вчений використовує чотири базові категорії: «політична система»; «середовище»; «реакція» системи на вплив середовища; «зворотній зв'язок», або вплив системи на середовище.

Схематично модель політичної системи Д.Істона виглядає так (Рис. 1.1.) (Easton D. A Framework for Political Analysis. Englywood Cliff 1960):

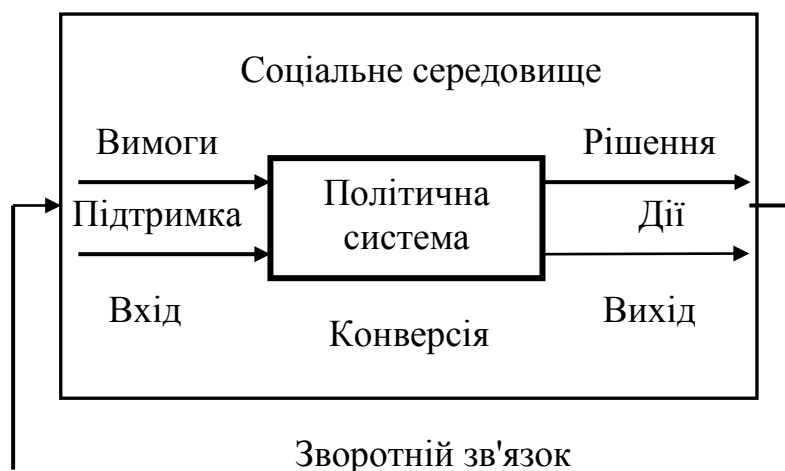

Рис. 1.1. Модель політичної системи Д.Істона

У відповідності до цієї моделі механізм функціонування політичної системи включає чотири фази.

На «вхід» із зовнішнього середовища (соціального та природного) надходять імпульси у формі вимог та підтримки.

Імпульси-вимоги можуть стосуватися розподілу благ та послуг (заробітна плата, умови праці, освіта, охорона здоров'я тощо), регулювання поведінки (безпека, охорона прав і свобод громадян, забезпечення громадського спокою

тощо), комунікації та інформації (вільний та рівний доступ до інформації тощо). При цьому можлива одночасна легітимна підтримка діяльності уряду в цілому.

Ставлення до вимог, які надходять від різних верств населення, значною мірою залежить від типу політичної системи. Антидемократичні, тоталітарні системи, наприклад, розглядають запити і вимоги людей як своєрідний вияв незадоволення владою і тому прагнуть придушити виступи з цими вимогами. Демократичні, конституційні політичні системи, як правило, розглядають запити і вимоги населення як необхідну умову нормальної реалізації своїх функцій.

Імпульси-підтримки можуть бути матеріальними (виплата податків, праця на громадських засадах, військова служба тощо), у формі виконання законів та інших розпоряджень державної влади, шанобливого ставлення до влади і духовної символіки, активної участі в політичному житті, уваги до офіційної інформації тощо. Об'єктами підтримки, за Д.Істоном, є політичне *суспільство* (група людей, взаємопов'язаних в одній структурі завдяки розподілу діяльності в політиці), *«режим»* (цінності, цілі та принципи, норми і структура влади) та *правління*. Підтримка, яка надходить до системи, може посилюватися, коли система задовольняє потреби і вимоги громадян. Без достатньої підтримки політична система не може ефективно і надійно працювати, а тому підтримка, на думку Д.Істона, забезпечує стабільність функціонування політичної системи за умови існування збалансованих відносин між вимогами та підтримками.

Надмірні вимоги або низька підтримка, або обидва чинники разом можуть призвести до руйнування системи. З іншого боку, надмірне перевантаження системи різними імпульсами не дає їй змоги ефективно працювати, система перестає оптимально реагувати на соціальну інформацію, яка надходить, що призводить до її застою.

В середині системи відбувається «конверсія» (або перетворення) соціальних вимог на підготовку альтернативних рішень, які є певною формою реагування уряду.

На виході системи здійснюються політичні рішення і політичні дії, спрямовані

на реалізацію цих рішень. Ними можуть бути нові закони, регламенти діяльності, асигнування потреб, інформаційні кампанії, політичні заяви про політичні наміри тощо.

Сигнали виходу здійснюють вплив на громадян певної країни, сусідніх країн, світову громадську думку тощо. Так утворюється контур зворотного зв'язку, який виконує стабілізуючу роль та допомагає системі зняти напругу, викликану імпульсами, що надходять з навколишнього середовища. Через «контур зворотного зв'язку» на зовнішнє середовище, в свою чергу, впливають результати діяльності уряду, що знаходяться на виході.

Таким чином, політична система є «відкритою системою», яка постійно отримує імпульси від зовнішнього середовища. Її головною метою є виживання та збереження стійкості системи завдяки адаптації та пристосуванню до середовища. В основі цього механізму лежить принцип «гомеостатичної рівноваги», відповідно до якого політична система для підтримки внутрішньої стабільності повинна постійно реагувати на порушення її балансу із зовнішнім середовищем.

Наприкінці 60-х-початку 70-х рр. ХХ ст. системний підхід критикувався, але Д.Істон у праці «Аналіз політичної структури» (1990) продовжує концептуальну розробку своєї моделі шляхом вивчення внутрішньої структури «чорного ящика», тобто політичної системи, спираючись на критичний аналіз немарксистського структуралізму Н.Пуланзаса. «Політична структура подібна до невидимої сили, яка владарює в глибині політичної системи», – пише Д.Істон. Взагалі різноманітні політичні структури, на його думку, утворюються з таких елементів, як державні органи, партії та групові об'єднання, елітні групи та масоподібні сили, а також з тих політичних ролей, які вони відіграють. Сама ж «політична структура» виступає як атрибутивна характеристика політики, що обумовлює обмеження в поведінці індивідів та груп, але одночасно може й сприяти досягненню їх цілей.

Д.Істон вважає, що політичну систему складають високоорганізовані та низькоорганізовані, формальні та неформальні, режимні та диференційовані

інститути.

Американський вчений Габріель Алмонд (1911-2002) теорію політичних систем викладає в працях, написаних у 50-90-ті рр. ХХ ст., в яких намагається поєднати макро- та мікропідходи з відповідними теоретичними концептами політики. Г.Алмонд не заперечує існування макрополітичної системи, яка занурена у внутрішнє та міжнародне середовище, але намагається вбудувати у макромодель мікроконструкти, як то діяльність партій, групових об'єднань, політичну соціалізацію та рекрутування громадян.

Під «структурою» він розуміє діяльність, доступну спостереженню, яка й формує політичну систему. Конкретна частина діяльності людей є роллю, тобто одиницею, з яких складаються всі соціальні системи, зокрема, політична. Такими одиницями можуть бути формальні та неформальні установи, сім'ї, електорат, натовп, тимчасові та постійні групи, які мають відношення до політичної системи. Тому одним з головних компонентів політичної системи є політична роль, а їх конкретні сукупності складають структури. Наприклад, суддя – це роль, суд – структура. Г.Алмонд вважає необхідним на передній план висунути цільовий, поведінковий аспект різних структур, які входять до політичної системи. На його думку, політична система – це «комплекс ролей, що взаємодіють, або структура ролей, якщо розуміти під структурою систематизацію взаємодій», тобто різні форми політичної поведінки як державних так і недержавних структур, в аналізі яких виділяються два рівня: інституційний та орієнтаційний. Інституційний рівень зосереджений переважно на дослідження державних і недержавних політичних інститутів, оскільки «Політична система, – наголошує Г.Алмонд, – являє собою сукупність інститутів (таких як парламенти, бюрократії та суди), які формулюють і втілюють у життя колективну мету суспільства та ... окремих груп». Г.Алмонд підкреслив, що, на відміну від усіх інших суспільних систем та організацій, політична система наділена правом застосування чи погрози застосування більш-менш легітимного фізичного насильства. «Це узаконена сила, – пише він, – яка пронизує всі «вхідні» та «вихідні» фактори суспільства, надаючи йому особливих якостей та сенсу,

забезпечуючи його згуртованість як системи».

Орієнтаційний рівень зорієнтований на вивчення політичних структур, які в своїй сукупності створюють політичну культуру. Такими структурами, на думку Г.Алмонда, є психологічні орієнтації індивідів та їх груп на політику. Вчений стверджував, що саме ці орієнтації формують політичну систему, визначаючи її характер та особливості функціонування. Процес залучення до норм політичної культури він назвав політичною соціалізацією.

Будь-яка система, зокрема, політична, відмічає Г.Алмонд, виконує два базових набори функцій – входу та виходу.

Функціями входу є політична соціалізація, залучення до політичного життя; артикуляція інтересів, тобто формування вимог, які відповідають реальним або уявним інтересам; агрегування, тобто надання однорідності множинності різнохарактерних вимог, вироблення загальних вимог та їх ієрархізація, поєднання вимог у партійні програми; політична комунікація. Ці функції здійснюють недержавні інститути – політичні партії, групи тиску, засоби масової інформації тощо. Функції політичної соціалізації та політичної комунікації передбачають наявність сфери політичної діяльності.

Функції виходу – розробка норм, їх застосування та контроль за їх дотриманням – виконують державні органи. Так, функцію розробки норм виконують органи законодавчої влади, функцію застосування норм – органи виконавчої влади, а функцію контролю за дотриманням норм – судові органи.

Таким чином категорія «політична система суспільства» поєднує всі головні поняття науки про політику.

Модель політичної системи Г.Алмонда схематично можна уявити так, як представлено на Рис. 1. 2. (Comparative Politics Today: A World View / Ed. by G. Almond, G. Powell. Glenview, 1988).

У своїй моделі політичної системи Г.Алмонд виокремлює три аналітичні рівня (або блока), пов'язуючи групи функцій (або різноманітні функції) макросистеми з діяльністю окремих інститутів, груп та індивідів, включених в системну організацію в якості її елементів.

Взаємодія соціального середовища з інституційною системою складає динаміку політичного процесу, що відображено на «рівні процесу». Це і є перший блок, пов'язаний з «входом», тобто з впливом середовища на політичну систему. Тут представлено функцію артикуляції інтересів (групові об'єднання); функцію агрегування інтересів (партії); функцію вироблення політичного курсу (парламент); функцію здійснення політики (виконавча адміністрація); функцію арбітражу (судові органи).

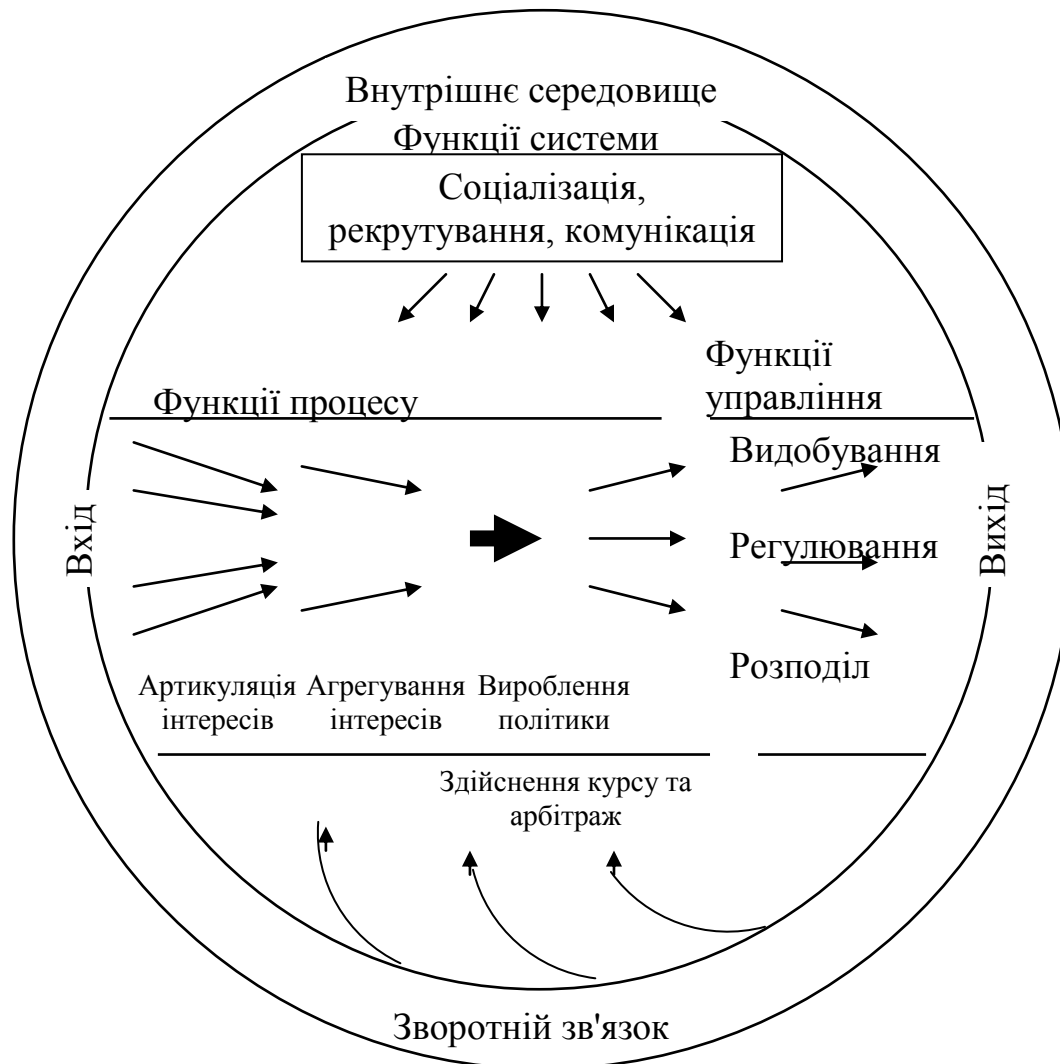

Рис. 1. 2. Модель політичної системи Г.Алмонда.

На цьому ж рівні, за Г.Алмондом, відбувається й «конверсія» інтересів індивідів і груп у відповідні рішення та дії державних органів.

Другий блок, «рівень системи», де відбувається адаптація суспільства до політичної системи. Тут здійснюються функція соціалізації індивідів до стандартів та цінностей політичної системи; функція рекрутування

прихильників або противників системи, активних та пасивних громадян, серед яких і ті, що будуть потім займатися політичною діяльністю; функція політичної комунікації, яка забезпечується завдяки інформаційній, пропагандистській та маніпулятивній роботі засобів масової інформації та інших організацій. Другий блок визначає перспективи стабільного відтворення політичної системи, або, навпаки, радикальних змін.

Третій блок, за Г.Алмондом, «рівень управління», де вирішуються завдання, пов'язані з управлінням колективними ресурсами суспільства: їх «видобутком» (або засвоєнням), як це відбувається зі збором податків в державі; їх структурним регулюванням (забезпечення певних соціальних сфер та структур економіки за рахунок інших); їх розподілом (виплати соціальної допомоги та пенсій, організація економічних заходів тощо).

Через зворотній зв'язок «цикл» замикається, як і в моделі Д.Істона, оскільки результати діяльності «блока управління», регулювання суспільних ресурсів повинні певним чином змінити соціальне середовище, що посилює або послаблює стійкість політичної системи.

Теоретична модель Г.Алмонда також критикувалась за етноцентризм і статичність, оскільки вона демонструвала лише стабільну роботу американської політичної системи у післявоєнні роки.

Наприкінці 1960-х - першій половині 70-х років починається ревізія загальносистемної та функціональної теорій політичної системи під впливом бурхливих процесів політичного розвитку. Так, Г.Алмонд пропонує поєднати функціональну політичну теорію з динамічним підходом «розвитку», акцентуючи увагу не на виживанні та відтворенні політичної системи, а на її трансформації та змінах.

У подальшу розробку теорії політичних систем зробили вагомий внесок такі відомі вчені, як У.Мітчелл, Д.Пауелл, К.Дойч, М.Дюверже та ін.

В 1950-70-ті роки ХХ ст. з'являється «інформаційно-кібернетична модель» політичної системи Карла Дойча (1912-1992). В роботі «Нерви управління: моделі політичної комунікації та контролю» (1963) вчений втілює

ідею Т.Гоббса, який називав «нервами державного управління» політичну комунікацію, що поєднує верховну владу суверена з виконавчими, судовими та іншими органами. К.Дойч визначає політичну систему як мережу комунікацій та інформаційних потоків, а політичне життя інтерпретує через призму кібернетичного аналізу та комунікативних механізмів.

На думку К.Дойча, уряд (як суб'єкт державного управління) мобілізує політичну систему шляхом регулювання інформаційних потоків і комунікативних взаємодій між системою та середовищем, а також окремими блоками всередині самої системи.

Модель функціонування політичної системи як сукупності інформаційних потоків побудована на принципі зворотних зв'язків. В спрощеному вигляді її можна зобразити таким чином (Рис. 1.3.) (*Deutsch K: The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control. New York, 1963*):

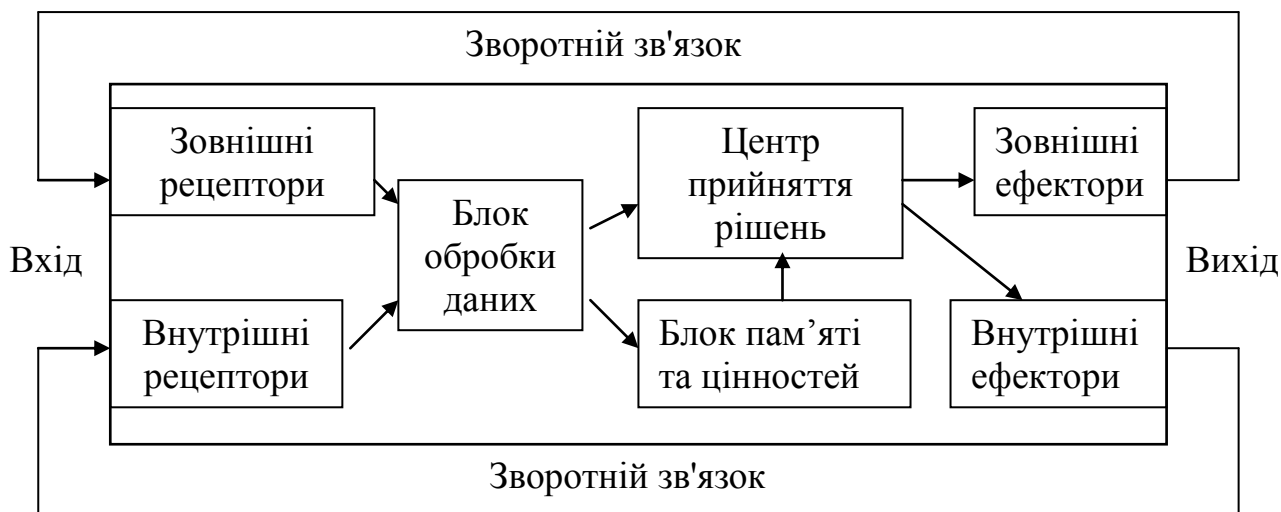

Рис. 1.3. Модель функціонування політичної системи К.Дойча.

В моделі політичної системи К.Дойча виокремлюються чотири блока, що пов'язані з різними фазами протікання інформаційно-комунікативних потоків: отримання та відбір інформації; обробка та оцінка інформації; прийняття рішень; здійснення рішень із зворотнім зв'язком.

Політична система приймає інформацію через так звані «рецептори» (зовнішньополітичні та внутрішньополітичні), до яких належать інформаційні служби та центри вивчення громадської думки. Потім відбувається селекція,

систематизація та первинний аналіз отриманих даних. На наступній фазі інформація обробляється, порівнюється зі старою та оцінюється на відповідність до цінностей, норм та стереотипів. Після отримання підсумкової оцінки ступеню відповідності політичної ситуації своїм пріоритетам та цілям уряд (як центр прийняття рішень) приймає відповідне рішення з урегулювання стану системи. Насамкінець, так звані «ефектори» (зокрема, виконавчі органи) реалізують прийняті рішення, а їх результати стають новою інформацією для «рецепторів», здійснюється «зворотній зв'язок», а політична система виходить на новий цикл функціонування.

При цьому К.Дойч виокремлює три типи комунікацій в політичній системі: особисті, неформальні комунікації (наприклад, персональний контакт кандидата в депутати з виборцем у неформальних обставинах); комунікації через організації (контакт з урядом через посередництво партій, груп тиску тощо); комунікації через засоби масової інформації (друковані або електронні).

Концепція політичної системи К.Дойча також викликала критику, але вона залучила до аналізу такий важливий і активний компонент владних відносин як інформаційні потоки та комунікативні зв'язки.

Займаючись комплексними дослідженнями суспільства, американський вчений Уеслі Мітчелл (1874-1948) вважав, що вхід політичної системи не має обмежуватися вимогами й підтримкою, до них слід додати ще й очікування та ресурси, на які спирається система. А вихід має розглядатись як поєднання мети, цінностей і регулювання, тобто спосіб реалізації мети, цінностей і витрат. «Петля зворотного зв'язку» є механізмом коригування поведінки політичної системи, без якого неможливо реагувати на зміну ситуації в суспільстві, позбутися або зменшити соціальне напруження.

Американський політолог Роберт Даль (нар 1915 р.) політичною системою вважає будь-який стійкий тип відносин, що містить в собі такі важливі компоненти як влада, авторитет, норми та правила. Так, політична система, що складається з представників певної країни та уряду, є державою. Р.Даль пропонує також розглядати міжнародну політичну систему з

географічною організацією та національними підсистемами.

Французький вчений Моріс Дюверже (нар. 1917 р.) вважає, що політика – форма діяльності, притаманна не певному типу спільноти, як то державі, а будь-якому колективу, оскільки суспільство, група, колектив, громада тощо складають систему взаємодій. Тому існує стільки варіацій політичної системи, скільки є різновидів колективів або співтовариств. Можна конструювати та аналізувати політичні системи окремої партії, об'єднання партій в одній країні, однотипних партій в декількох країнах. Можна говорити також про політичні системи профспілок, асоціацій, адміністрацій, регіонів, церков, армій тощо.

Модель «умов динамічного розвитку політичних систем» запропонував американський дослідник Герберт Спіро (1924-2010). Він довів, що політична система ефективна тоді, коли вона виконує свої функції, тобто не розділяє, не розколює суспільство, а сприяє його об'єднанню. Г.Спіро перелічив вимоги, яким повинна відповідати будь-яка політична система, серед яких назвав стійкість (тривалість існування), адаптивність (адекватність реакції на зовнішні зміни), продуктивність (здатність вирішувати проблеми, що з'являються на вході системи, скорочуючи кількість невдоволених), ефективність (підтримка громадянами політичного порядку, який існує). Динамічна рівновага політичної системи, на думку вченого, залежить від вирішення конституційних, економічних та культурних проблем, які виникають в ході політичного процесу. Ця модель дуже зручна при порівнянні та аналізі різноманітних політичних систем, але в ній не відображено роль органів влади, політичних партій, груп інтересів тощо, які є компонентами політичної системи, та не звертається увага на вплив цих компонентів як на політичну систему, так і між собою.

Таким чином, більшість політологів під політичною системою розуміє сукупність політичних взаємодій ролей та функцій, які існують в будь-якому суспільстві. Але політична система передбачає наявність не лише системи відносин, але й інституційної інфраструктури, на основі якої можуть розгортатися ці відносини. Т.Парсонс підкреслював, що структура є анатомією

соціальної системи, а функції – її фізіологію.

Тому сучасна політологія під політичною системою розуміє політичний устрій, політичну самоорганізацію суспільства, комплекс інститутів та організацій, таких як інститути та органи управління, керівництва та координації політичного життя, а також цілі, суб'єкти, відносини, процедури, механізми, функції політичного.

Структура політичної системи.

До розгляду політичної системи існує два головні підходи.

Перший з них політичну систему трактує як теоретичний, ідеальний конструкт, який дає змогу виявляти й описувати системні властивості різних політичних явищ. При такому підході політична система розглядається не як відображення політичної дійсності, а як засіб (інструмент) системного аналізу політики. У такому значенні поняття «політична система» може застосовуватися для аналізу будь-якого відносно цілісного і самостійного політичного утворення: держави, партії, профспілки, громадсько-політичного руху тощо, кожне з яких можна розглядати як специфічну політичну систему.

У другому, більш конкретному тлумаченні поняття «політична система» визначає реальний складний механізм формування і функціонування владних відносин у суспільстві. Цей механізм включає політичну діяльність і політичні відносини між різними політичними суб'єктами (групами та індивідами): політичну організацію (до якої входять держави, партії, політичні асоціації), політичні й правові норми, політичну свідомість і політичну культуру, засоби масової інформації.

Спираючись на ці підходи, при аналізі політичних систем різних суспільств слід враховувати як системні властивості різних політичних явищ, так і сталі взаємозв'язки між ними. А саме: інвайроментальні (взаємозв'язок середовища і системи); інституційні (організаційні властивості елементів системи – держава, партії, громадські організації, масові об'єднання, які беруть участь у політичному житті); регулятивні (правові і політичні норми як нормативна основа діяльності

інститутів системи); комунікативні (внутрішні системні властивості і зв'язки та відносини); функціональні (політичний режим і процес, що складається в результаті діяльності з елементів системи); культурно-творчі й ідеологічні (політична культура і свідомість); рольові (призначення політичної системи як цілого в суспільному житті окремої країни і на міжнародній арені, а також роль окремих елементів політичної системи).

Отже, політична система становить складне і специфічне явище в життєдіяльності суспільства, з внутрішньо організованими зв'язками і властивостями елементів.

Політична система є субсистемою (елементом) суспільної системи, яка створює основу для існування політичної системи, визначає спосіб її формування та функціонування. Саме вона визначає основні характеристики політичної системи, сфери її функціонування, можливості розв'язання на рівні політики основних проблем суспільного життя. Розвиток суспільної системи, еволюція (перетворення) суспільних відносин та інститутів сприяють перетворенням у політичній системі, виникненню нових інститутів, механізмів, «правил гри».

Проте й елементи політичної системи впливають на економіку, культуру, ідеологію суспільства, а отже, і на функціонування суспільної системи.

Політична система – цілісна, інтегрована сукупність політичних суб'єктів, структур та відносин, що виражає інтереси всіх політичних і соціальних сил суспільства. Це інтегрована сукупність політичної влади, суб'єктів, відносин, політичної організації і політичної культури суспільства, яка забезпечує його соціальну стабільність, соціальний порядок і яка має певну соціально-політичну орієнтацію.

Аналіз політичної системи дає змогу розкрити її структуру, тобто внутрішню організацію цілісної системи як специфічного способу взаємозв'язку і взаємодії компонентів, що її утворюють, впорядкованість її елементів, закономірні зв'язки між ними. Структура дає змогу зрозуміти, як саме організоване системне ціле.

Структура політичної системи визначається теоретичними уявленнями про її сутність:

1. Рольова теорія (Г.Алмонд, М.Вайнштейн та ін.) виокремлює в її структурі такі первинні елементи, як ролі, взаємодії, види та зразки політичної поведінки.
2. При розумінні політичної системи як сукупності соціально-політичних груп та інститутів (Д.Істон, Р.Кхан та ін.) присутні такі елементарні одиниці, як індивіди, групи, організації (урядові та неурядові), групи тиску, політичні партії тощо.
3. Кібернетична інтерпретація політичної системи (Г.Алмонд, К.Дойч та ін.) виокремлює в її структурі входи та виходи, прямі й зворотні зв'язки, процеси прийняття рішень тощо.
4. Індійський політолог П.Шаран у структурі політичної системи розрізняє такі елементи, як влада (розподіл ресурсів серед груп, що конкурують), інтереси, політику (результат взаємодії між владою та інтересами, представлених в державному законодавстві), політичну культуру (орієнтації на політичну систему).
5. Американський вчений Ч.Ендрейн вважає, що політична система структурно складається з трьох частин: культурні цінності, які формують політичні завдання; владні структури (уряд, партії, соціальні об'єднання всередині країни та іноземні інститути, що впливають на певну політичну систему); поведінка політиків та звичайних членів суспільства.
6. Прихильники неоінституціонального підходу (У.Розенау, Н.Пуланзас, М.Манн) вважають, що в центрі дослідження повинен бути базовий політичний інститут – держава. Але під інститутом вони розуміють не лише державні установи, але й певний набір, систему норм та правил, які регулюють поведінку людей в певній сфері. Всі державні інститути вони поділяють на складові частини та уявляють їх як певну політичну систему. Вчені приділяють увагу також недержавним утворенням – групам тиску, корпораціям, клієнтеллам, що здійснюють вплив на політику.

7. П.Бурд'є розглядає політичну систему через поняття «політичне поле», під яким розуміється місце, де в конкурентній боротьбі між представниками різноманітних політичних сил народжується політична продукція: проблеми, програми, події, коментарі, концепції, теорії.

Структура політичної системи складається із взаємопов'язаних елементів (підсистем) та включає в себе державу та її органи, політичні партії, суспільні організації та рухи, інші об'єднання громадян у поєднанні з нормативно-правовою основою, політичною ідеологією, цінностями тощо. Кожний з названих компонентів реалізує свої цілі, завдання й функції, використовуючи власні специфічні методи, форми і засоби.

Переважна більшість сучасних політологів розрізняє *інституціональну* (сукупність інститутів – держава, політичні партії тощо), *інформаційно-комунікативну* (сукупність комунікацій, взаємодій та структурних зв'язків між ними, політичні відносини), *нормативно-регулятивну* (сукупність норм, офіційних або неофіційних), *функціональну* (форми та напрями політичної діяльності, способи та методи здійснення влади) та *духовно-ідеологічну* (політична культура та політична свідомість, ідеологія та політична психологія) підструктури політичної системи.

Інституціональна підсистема включає сукупність головних політичних інститутів (державних, партійних, суспільно-політичних), які виражають і представляють різні за значенням інтереси: від загальнозначущих до групових і приватних, та взаємовідносини між ними. Центральне місце в цій підструктурі займає держава. Вона концентрує в своїх руках владу і ресурси, розподіляє цінності і блага, спонукає населення до обов'язкового виконання своїх рішень. Держава забезпечує цілісність та єдність різноманітних інститутів, реалізує відносини влади та контролю у суспільстві. Центральне місце у державі займають парламент, уряд та виконавчі органи влади, адміністративний апарат, інститути правосуддя. До інституціональної підсистеми належать також політичні (партії, групи тиску тощо) та неполітичні (засоби масової інформації, церква тощо) організації, які мають змогу впливати на владу і суспільство.

Нормативна (нормативно-регулятивна) підсистема містить в собі правові норми, традиції, звичаї, моральні принципи, які регулюють та визначають політичне життя суспільства. Норми виконують роль правил, на основі яких відбувається політичний вплив. Ці правила можуть фіксуватися в конституціях, правових актах, а можуть передаватися з покоління в покоління у вигляді традицій, звичаїв, символів.

Функціональна підсистема – це сукупність методів і засобів здійснення влади.

Комунікативна (інформаційно-комунікативна) підсистема включає в себе всі канали політичної взаємодії.

Духовно-ідеологічна підсистема – це сукупність політичних ідей, уявлень, орієнтацій, установок, цінностей, моделей політичної поведінки.

Узагальнити знання про підсистеми політичної системи можна за допомогою таблиці (Табл. 1.1.)

Таблиця 1.1.

Структурні компоненти (підсистеми) політичної системи суспільства

Назва підсистеми	Її сутність
Інституціональна	<p>Містить в собі політичні інститути – формалізовані явища і процеси політичного життя суспільства та процеси їх упорядкованого функціонування</p> <ul style="list-style-type: none"> - держава – це форма організації суспільства, носій публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством від імені народу. Це головний інститут політичної системи, який забезпечує політичну організованість суспільства, надаючи їй цілісності і стійкості, орієнтуючи її на найважливіші суспільні цілі. - політичні партії – організована група однодумців, яка представляє інтереси частини народу і ставить за мету їх реалізацію шляхом завоювання державної влади або

	<p>участі в її реалізації.</p> <ul style="list-style-type: none"> - громадські організації – об'єднання громадян, що виникають за їх ініціативою; є виразниками багатоманітних суспільних інтересів, не прагнуть до завоювання державної влади, а обмежуються лише здійсненням впливу на неї. - інші політичні інститути
Регулятивна (нормативна)	<p>сукупність політичних норм, за допомогою яких здійснюється регулювання політичних відносин.</p> <ul style="list-style-type: none"> - правові норми – безпосередньо цілеспрямовано створюються державою. <i>Норми права</i> — це встановлені або санкціоновані державою і спрямовані на регулювання суспільних відносин загальнообов'язкові для всіх громадян і юридичних осіб правила поведінки. За допомогою норм права регулюються суспільні відносини в цілому. Ті з відносин, які виникають у процесі або у зв'язку зі здійсненням державної влади, регламентуються нормами особливої галузі права – державним, або конституційним, правом. Найважливіші норми державного права містяться в конституції. - корпоративні норми – створюються політичними партіями і громадськими організаціями - норми моралі, звичаї та традиції – складаються й розвиваються поступово, під впливом як політичних, так і економічних, соціальних, духовних чинників.
Функціональна	<p>Охоплює основні форми та напрями політичної діяльності, способи та засоби впливу на суспільно-політичне життя, методи здійснення влади.</p> <p>Включає:</p> <ul style="list-style-type: none"> - політичний процес – «форма функціонування політичної

	<p>системи суспільства, яка еволюціонує у просторі і часі»; сукупність дій, спрямованих на збереження або зміну певної політичної ситуації.</p> <p>- політичний режим – сукупність методів і засобів здійснення політичної влади.</p>
Комуникативна	<p>містить політичні відносини, тобто ті зв'язки між людьми та їх різноманітними спільностями, які складаються у процесі здійснення політичної влади або з її приводу. Політичні відносини можуть бути <i>вертикальними</i> та <i>горизонтальними</i>.</p> <p>До цієї підсистеми входять як <i>формалізовані</i> відносини, що ґрунтуються на нормах права і регулюються ними, так і ті <i>неформальні</i> зв'язки, що не закріплені у праві, але відіграють істотну роль у політичному житті.</p> <p>Сукупність зв'язків та взаємодій:</p> <ul style="list-style-type: none"> - між підсистемами політичної системи - між політичною системою та іншими сферами суспільного життя (економічною, соціальною тощо) - між політичними системами різних країн
Духовно-ідеологічна	<p>Політична свідомість – відображення політичного буття, передусім політичних відносин, у формі поглядів, уявлень, ідей, теорій тощо.</p> <p>Політична культура – сукупність стійких форм політичної свідомості й поведінки, а також характер і способи функціонування політичних інститутів у межах певної політичної системи.</p> <p>Політична психологія – сукупність уявлень, почуттів, емоцій, стереотипів, що відображають безпосереднє ставлення людей до політичної системи в цілому, політики, політичних інститутів.</p>

	<p>Політична ідеологія – система ідей, поглядів, концепцій щодо політичного життя, способів пояснення політики, в основі якої лежать цінності, орієнтації на ті або інші політичні явища, процеси, структури.</p>
--	--

Функції політичної системи.

Усі підсистеми політичної сфери поєднані зв'язками взаємозалежності. Вони забезпечують життєдіяльність політичної системи, допомагають ефективній реалізації її функцій у суспільстві. Отже, політична система – це жива, відкрита, динамічна система, що виконує свої функції.

Функція – це дія, спрямована на підтримку стабільності системи, це способи реагування на зміни її внутрішнього стану та зовнішнього середовища.

У науковій літературі є різні точки зору щодо функцій політичної системи.

Г.Алмонд і Дж.Пауелл виокремлюють наступні функції політичної системи:

- ~ *функція висловлення інтересів* – політична система через різні організації повинна представляти в суспільстві інтереси різних соціальних груп;
- ~ *функція узагальнення інтересів*, яку виконують переважно партії;
- ~ *функція відпрацювання правил і норм* – виконують законодавчі органи, видаючи закони і нормативні документи;
- ~ *функція застосування правил* покладена на виконавчі органи;
- ~ *функція контролю застосування правил* виконується судовими органами і органами насилля чи примусу;
- ~ *функція політичної комунікації* припускає різні форми взаємодії та обміну інформацією між різними структурами політичної системи, лідерами і громадянами.

Г.Алмонд і Дж.Пауелл поділяють функції політичної системи на вхідні та вихідні. До вхідних функцій належать: політична соціалізація та залучення до

участі (рекрутизація); артикуляція (висловлення, вираження) інтересів; агрегування (узагальнення та ієрархізація) інтересів, тобто перетворення вимог на альтернативи державної політики; політична комунікація. Вихідними функціями є розробка норм, їх застосування та контроль за їх виконанням.

Вчені виокремлюють у функціонуванні політичної системи три аналітичних рівні: рівень взаємодії із зовнішнім середовищем, рівень внутрішнього функціонування, рівень збереження та адаптації.

Класифікація функцій Г.Алмонда та Дж.Пауелла базується на їх уявленнях про головні якості політичної системи. Політична система, на думку вчених, повинна мати низку здібностей:

- ~ *регулятивну*, що забезпечує координацію поведінки індивідів і груп;
- ~ *розподільчу*, пов'язану із наданням індивідам і групам соціальних благ, послуг тощо (дотації, фінансування, пільги, нагороди та ін.);
- ~ *екстрактивну (видобувну)*, яка полягає у видобуванні із зовнішнього (або внутрішнього) середовища ресурсів, необхідних для функціонування;
- ~ *реактивну (реагуючу)*, яка характеризується можливістю реагувати на впливи (імпульси), що надходять ззовні.

Але головними серед функцій політичної системи суспільства є визначення цілей і завдань суспільства, вироблення програм діяльності у відповідності до інтересів громадян (функція цілепокладання); мобілізація ресурсів та організація діяльності суспільства для досягнення мети й виконання завдань (мобілізаційна функція); владно-політична інтеграція суспільства, тобто укріплення єдності (функція консолідації або інтеграції); регулювання режиму соціально-політичної діяльності (регулятивна функція); легітимація, під якою розуміється досягнення необхідного ступеня відповідності реального політичного життя офіційним політичним і правовим нормам.

Виконуючи свої функції, політична система забезпечує цілісний керівний вплив на суспільство як єдиний організм, що ефективно управляється політичною владою.

Типологія політичних систем.

Надзвичайно важливою в політологічних дослідженнях є проблема типологізації політичних систем.

Тип політичної системи характеризується співвідношенням та взаємодією її структурних елементів, їх місця, ролі, змісту та спрямованості, від яких залежить її характер та темпи розвитку суспільства в цілому.

Витоки типологізацій політичних систем, що існують, знаходяться ще в античній суспільно-політичній думці.

Так, Платон поділяв давньогрецькі міста-держави на такі типи:

- ~ монархія – правління однієї хорошої людини, її протилежність – тиранія;
- ~ аристократія – правління декількох хороших людей, протилежність – олігархія;
- ~ демократія – правління багатьох або всього народу. Платон не наводить протилежну демократії форму, оскільки вважає, що вона є найгіршою формою правління

Аристотель виокремлює «правильні» та «неправильні» форми правління, беручи за основу «природу мети, заради якої держава існує» та «форми влади, якій ... підкоряються». Тому, за його теорією, правління одного – це монархія, або царська влада, правління небагатьох – аристократія, правління більшості – політія. «Неправильними» формами є відповідно тиранія (вигода одного правителя), олігархія (вигода заможних громадян) та демократія (вигоди незаможних). Схематично типологізація Аристотеля може виглядати так (Табл. 1.2):

Таблиця 1.2

Типологія форм правління (за Аристотелем)

Скільки осіб владарює	Чиї інтереси виражає	
	всіх	свої
Один	Монархія	Тиранія
Небагато	Аристократія	Олігархія
Багато	Політія	Демократія

Т.Гоббс розрізняв три форми держави в залежності від кількості людей, в

руках яких зосереджена влада: правління одного – монархія, частини громадян – аристократія та всього народу або його більшості – демократія. Тиранія та олігархія, на думку Т.Гоббса, є лише «різними назвами монархії та аристократії». Ті ж, «кому заподіяно прикрість при демократії, називають її анархією». Сам вчений надавав перевагу монархічній формі правління.

Ш.Монтеск'є в роботі «Про дух законів» (1747) розробив типологізацію, де розрізняє три головні форми правління – республіку, монархію, деспотизм. Республіканське правління – правління, при якому верховна влада належить народу (демократія), або його частині (аристократія); при монархічному правлінні управляє одна людина, але за допомогою встановлених незмінних законів; при деспотичному правлінні панують воля та свавілля однієї людини, яка не визнає закони та правила. Причому, кожна форма правління базується на певному принципі, без якого неможливі її стабільність та життєздатність: добродійність при республіці, честь при монархії, страх при деспотизмі. Ш.Монтеск'є зазначав, що кожен з виокремлених ним типів правління з'являється в певних суспільно-історичних умовах: республіканська форма правління була характерною для античних полісів, монархія – для сучасної Європи, деспотія – для азійських імперій. Крім того, кожному типу правління відповідає розмір території певної політичної спільноти: республіка – невеликій території; монархія – території середньої величини, деспотизм притаманний для значних розмірів імперії.

М.Вебер запропонував типологізацію систем правління на основі їх легітимності. Він виокремлює три таких типи: традиційний, харизматичний, раціонально-легальний. Перший тип спирається на авторитет «вчорашнього», традиційне панування у вигляді «як його здійснювали патріарх або патримоніальний князь старого типу». Така легітимність засновується на загальному переконанні, що традиції – це святе, а тому необхідно підкорятися правителям, які діють згідно з традиціями. Така влада є найуніверсальнішою та найпримітивнішою. Другий тип базується на виключних особистісних якостях правителя, об'єднаних поняттям харизма. Третій тип – це влада, заснована на

вірі в обов'язковість легального устрою, ділової компетенції та раціонально створених правил. Основа такого типу – конституційні правила, закони, що є легітимними.

Марксистська теорія (К.Маркс, Ф.Енгельс, В.Ленін) стверджує, що політичні системи існують та функціонують лише в рамках класового суспільства. Головним критерієм для типологізації тут виступає суспільно-економічна формація, відповідно до якої політичні системи поділяються на рабовласницькі, феодальні, капіталістичні та соціалістичні. Але при аналізі сучасних політичних систем такий підхід суттєво обмежує уявлення про політичну систему в цілому, оскільки в політичній системі поряд з класовими присутні також між класові, групові та загальнолюдські ознаки та риси.

Р.Даль поділяє політичні системи на демократичні, авторитарні та тоталітарні. Критерієм для їх виділення є *політичний режим* – функціональний аспект політичної системи; сукупність методів і засобів реалізації політичної влади. Так, для тоталітарної політичної системи характерним є абсолютний контроль держави над усіма сферами суспільного життя, повне (тотальне) підкорення суспільства та особистості владі, диктат ідеології, відсутність свободи особистості. Авторитарна політична система передбачає наявність необмеженої влади однієї особи або групи осіб над громадянами при збереженні автономії особистості та суспільства в усіх позаполітичних сферах. Демократична політична система відрізняється контролем суспільства (більшості) над владою, домінуванням закону у всіх сферах суспільного життя, високим ступенем реалізації прав людини, політичним плюралізмом, реалізацією принципу поділу влади, розвиненим громадянським суспільством.

В роботі «Порівняльні політичні системи» (1956) Г.Алмонд пропонує в якості підстав для класифікації критерії політичної культури та режиму та розрізняє англо-американський, континентально-європейський, доіндустріальний та тоталітарний типи політичної системи.

Політичні системи англо-американського типу характеризуються вільною політичною культурою, яка спирається на раціональний розрахунок,

терпимість і толерантність громадян і політичної еліти. Системи цього типу стабільні, ефективні, здатні до саморегуляції. У цій системі чітко реалізується принцип поділу влади на три гілки (законодавчу, виконавчу і судову) і чітко визначені їх функції.

Континентально-європейські політичні системи відрізняються існуванням та взаємодією елементів старих і нових культур, політичних традицій та форм політичної діяльності. Партії та суспільно-політичні об'єднання вільно функціонують у межах існуючих конституційних норм. Представницькі і виконавчі гілки влади виконують свою діяльність на основі визначених законом регламентів та процедур.

Доіндустріальні політичні системи (або частково індустріальні) характеризуються досить високим ступенем поєднання елементів різних політичних культур, що призводить до прихильності великої кількості населення до протилежних традицій. Великий вплив має орієнтація населення на лідера, а не на програми уряду. Окремі виконавчі структури (армія, бюрократія) постійно перевищують свої повноваження, досить часто беруть під контроль законодавчі функції, відверто втручаються в судові справи, в той же час права і свободи громадян суттєво обмежені. В країнах з такою політичною системою характер політичних відносин досить часто призводить до авторитарних форм правління.

У політичних системах тоталітарного типу влада зосереджена в руках нечисленної політичної номенклатури (бюрократії). Засоби масової інформації перебувають під контролем держави. У суспільстві, як правило, дозволена діяльність лише однієї партії, яка контролює всі елементи політичної системи, включаючи і державу. Панує ідеологія партії, яка керує. Занадто розширені функції репресивних органів. Політична активність носить дозвільний і примусовий характер.

Пізніше в роботі «Порівняльна політика: динамічний підхід» (1966), що була написана разом з Дж.Пауеллом, критеріями типологізації стають «диференціація ролей» і «секуляризованість культури». Перший критерій

пов'язаний зі ступенем спеціалізації ролей, підсиленням автономності інститутів, другий спирається на співвідношення емоційних і раціональних компонентів політичної культури (наприклад, переважання світських компонентів над релігійними). Саме на основі цих параметрів американськими політологами зроблено спробу створити загальноісторичну класифікацію, що включає в себе три класи політичних систем:

- 1) примітивні (з мінімальною диференціацією органів і патріархальною культурою, орієнтованою на примітивні структури: клан, рід, плем'я);
- 2) традиційні (з невисокою урядовою диференціацією та пасивною підданською культурою (Стародавній Єгипет, феодальна Франція тощо))
- 3) сучасні (з диференційованою інфраструктурою державних і недержавних інститутів та культурою участі в політиці).

Останню версію типології політичних систем Г.Алмонд та Дж.Пауелл пропонують у фундаментальній праці «Порівняльна політика сьогодні» (1996). Тут основою для класифікації вчені обирають один комплексний критерій – «стратегії управління», який інтегрально включає в себе економічні, культурні, політичні характеристики. На цій підставі вони виокремлюють два класи держав: *індустріальні і доіндустріальні*. Індустріальні держави поділяються на *демократичні* (консервативні та соціал-ліберальні) та *авторитарні* (радикальні та консервативні). Доіндустріальні держави поділяються на *неотрадиційні, популістські та авторитарні*.

М.Дюверже виокремлює ліберально-демократичний, соціалістичний, консервативно-диктаторський, традиційна монархія та інші типи.

У відповідності до змісту та форм управління французький політолог Ж.Блондель розрізняє наступні політичні системи:

- ~ *ліберальні демократії*, де прийняття політичних рішень орієнтовано на цінності індивідуалізму, свободи, власності;
- ~ *комуністичні системи*, які орієнтуються на цінності рівності та соціальної справедливості;
- ~ *традиційні політичні системи*, що спираються на олігархічні форми

правління та орієнтуються на нерівномірний розподіл економічних ресурсів і соціальних статусів;

- ~ *популістські політичні системи*, які переважають у країнах, що розвиваються, та прагнуть до рівності при розподілі благ;
- ~ *авторитарно-консервативні політичні системи*, метою яких є збереження соціальної та економічної нерівності, обмеження політичної участі населення.

Девід Ептер (американський соціолог та політолог) писав про диктаторську, олігархічну, опосередковано-представницьку та пряму представницьку системи.

Шмуель Айзенштадт (ізраїльський соціолог; 1923-2010) розглядає шість типів політичних систем: примітивні, патримоніальні, кочові або завойовницькі імперії, феодальні системи, централізовані бюрократичні імперії та сучасні системи, які поділяються на демократичні, автократичні, тоталітарні та слабкорозвинуті.

Дж.Коулмен розглядав конкурентну, напівконкурентну та авторитарну системи.

Російський дослідник М.Гаджієв стверджує, що сучасна наука користується однолінійними типологізаціями:

- ~ по вертикалі, коли розрізняються та порівнюються «нижчі» та «вищі» форми правління (рабовласницькі – феодальні – капіталістичні; патріархальні – традиціоналістські – раціоналістичні);
- ~ по горизонталі (колективістські – індивідуалістичні; диктаторські – ліберальні; тоталітарні – демократичні) тощо.

Вчений пропонує власну типологію, яка містить в собі

- ~ системотворчі характеристики – ліберально-демократичну та диктаторську;
- ~ співвідношення різних гілок та інститутів влади – монархія, президентська республіка, парламентська республіка тощо;
- ~ форми державного територіально-адміністративного устрою – унітарна держава, федерація та конфедерація.

У Ч.Ендрейна тип політичної системи визначається її структурою. Вчений вважає, що політична система може бути *народною (племінною), бюрократичною, узгоджувальною та мобілізаційною*. Кожен тип відрізняється за культурним, структурним та поведінковим параметрами.

Народні (племінні) системи є недержавними суспільствами. Матеріальна діяльність – збирання плодів, урожаю, полювання – нерозривно пов'язана з духовними цінностями, такими, як шанування богів. Дистанція між правителями та підлеглими дуже мала. Панує всезагальна рівність. Рушійною силою політичного процесу є консенсус. В бюрократичній системі держава здійснює суворий контроль над соціальними групами, матеріальні інтереси та моральні цінності різко відділені. Влада мобілізаційних систем управляє сильною державою, соціальні групи отримують невелику самостійність, між правителями та підлеглими – велика політична дистанція. Влада керує політичними діями народу. Узгоджувальна (єднальна) система відрізняється тим, що держава має обмежені можливості контролю над самостійними соціальними групами. Відстань між політичними лідерами та громадянами незначна, громадяни активно і за власним бажанням беруть участь в політиці. Лідери визнають легітимними сутічки інтересів різних груп, організаційний плюралізм та добровільну участь громадян в політичному житті. Працюють принципи децентралізації, політичного компромісу, консенсусу, гнучких політичних рішень.

Існують й інші типології політичних систем.

В залежності від орієнтації на стабільність або зміни в політичній системі вони поділяються на консервативні, метою яких є збереження традиційної структури, форми політичної влади, та трансформативні, які проводять суспільні перетворення. Трансформативні політичні системи поділяються на реакційні, метою яких є повернути суспільство до попереднього типу політичної системи, та прогресивні, що прагнуть сформувати суспільство нового типу.

За ступенем складності виокремлюють прості, складні та надскладні

політичні системи. Ступінь складності системи залежить від кількості її елементів та кількості взаємодій між ними. Кількісні зміни в системі пов'язані з її якісними змінами.

За рівнем організованості політичні системи поділяються на просто організовані, складно організовані, надскладно організовані системи. Складно організована система відрізняється тим, що кількість взаємозв'язків набагато більша за кількість елементів. Крім того, така система має розгалужену підсистемно-ієрархічну структуру.

За специфікою зовнішніх зв'язків з оточуючим середовищем системи бувають відкритими, закритими та надзакритими (замкнуті, ізольовані). Чим вищою є організація системи, тим вищим є рівень її відкритості, тобто взаємодія з середовищем та іншими системами відрізняється багатоманітністю та інтенсивністю. Особливу роль в таких системах відіграє інформація та обмін нею. Відкриті системи, які мають зворотній зв'язок, відрізняються стійкістю та ефективністю.

Узагальнюючи погляди на типологію політичних систем, можна скласти наступну таблицю (Табл. 1.3):

Таблиця 1.3

Типологія політичних систем

Критерії типологізації	Типи політичних систем
Форма правління (за Платоном)	<ul style="list-style-type: none"> ~ монархія ~ тиранія ~ аристократія ~ олігархія; ~ демократія
«природа мети, заради якої держава існує» та «форми влади, якій ... підкоряються» (за Аристотелем)	<ul style="list-style-type: none"> ~ монархія, або царська влада ~ аристократія ~ політія ~ тиранія ~ олігархія

	~ демократія
Кількість людей, в руках яких зосереджена влада (за Т.Гоббсом)	~ правління одного – монархія (тиранія) ~ правління частини громадян – аристократія (олігархія) ~ правління всього народу або його більшості – демократія (анархія)
За Ш.Монтеск'є	~ республіка ~ монархія ~ деспотизм
Легітимність (за М.Вебером)	~ традиційний ~ харизматичний ~ раціонально-легальний
Суспільно-економічна формація (К.Маркс, Ф.Енгельс, В.Ленін)	~ рабовласницька ~ феодальна ~ капіталістична ~ соціалістична
Ступінь демократичності влади, наявність механізмів вирішення протиріч; політичний режим (Р.Даль)	~ демократична ~ авторитарна ~ тоталітарна
Тип політичної культури (Г.Алмонд)	~ англо-американська ~ континентально-європейська ~ доіндустріальна ~ тоталітарна
«диференціація ролей» і «секуляризованість культури» (Г.Алмонд, Дж.Пауелл; 1966)	~ примітивні ~ традиційні ~ сучасні
«стратегії управління» (Г.Алмонд, Дж.Пауелл; 1996)	~ індустріальні ○ демократичні (консервативні)

	<p>та соціал-ліберальні)</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ авторитарні (радикальні та консервативні) <p>~ доіндустріальні</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ нетрадиційні ○ популістські ○ авторитарні
За М.Дюверже	<p>~ ліберально-демократичний</p> <p>~ соціалістичний</p> <p>~ консервативно-диктаторський</p> <p>~ традиційна монархія та інші</p>
Зміст та форми управління (Ж.Блондель)	<p>~ ліберальні демократії</p> <p>~ комуністичні системи</p> <p>~ традиційні політичні системи</p> <p>~ популістські політичні системи</p> <p>~ авторитарно-консервативні політичні системи</p>
Ш.Айзенштадт	<p>~ примітивні</p> <p>~ патримоніальні</p> <p>~ кочові або завойовницькі імперії</p> <p>~ феодальні</p> <p>~ централізовані бюрократичні імперії</p> <p>~ сучасні системи</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ демократичні ○ автократичні ○ тоталітарні ○ слабкорозвинуті
Дж.Коулмен	<p>~ конкурентна</p> <p>~ напівконкурентна</p> <p>~ авторитарна</p>

Д.Ептер	<ul style="list-style-type: none"> ~ диктаторська ~ олігархічна ~ опосередковано-представницька ~ пряма представницька
Тип суспільства (Р.Арон, У.Ростоу)	<ul style="list-style-type: none"> ~ традиційна ~ модернізовані демократії ~ тоталитарна
Спосіб управління суспільством (В.Чиркін)	<ul style="list-style-type: none"> ~ адміністративно-командна ~ змагальна ~ соціопримирлива
Місце та роль держави в житті суспільства (В.Радаєв, О.Шкаратан)	<ul style="list-style-type: none"> ~ етакратична ~ демократична
Однолінійність (М.Гаджієв)	<ul style="list-style-type: none"> ~ по вертикалі <ul style="list-style-type: none"> ○ рабовласницькі – феодальні – капіталістичні ○ патріархальні – традиціоналістські – раціоналістичні ~ по горизонталі <ul style="list-style-type: none"> ○ колективістські – індивідуалістичні ○ диктаторські – ліберальні ○ тоталітарні – демократичні <p>тощо.</p>
За структурою (Ч.Ендрейн)	<ul style="list-style-type: none"> ~ народна (племінна) ~ бюрократична ~ узгоджувальна (єднальна) ~ мобілізаційна
Орієнтація на стабільність або	~ консервативні

зміни	~ трансформативні (реакційні та прогресивні)
Ступінь складності	~ проста ~ складна ~ надскладна
Рівень організованості	~ просто організовані ~ складно організовані ~ надскладно організовані
Специфіка зовнішніх зв'язків з оточуючим середовищем	~ відкрита ~ закрита ~ надзакрита (замкнута, ізольована).

Багатоманітність типологій політичних систем свідчить про багатовимірність цього явища та дозволяє глибше аналізувати їх, бачити переваги одних політичних систем над іншими.

Закономірності функціонування та розвитку політичних систем.

Як всі системи, політична система суспільства розвивається на основі об'єктивних законів.

Закономірності розвитку політичної системи – це об'єктивні, стійкі зв'язки, які повторюються, що характеризують сутнісну єдність та динамізм політичних явищ на різних етапах буття. Це об'єктивні результати суб'єктивної суспільно-історичної діяльності людей, які стали конкретними стійкими тенденціями.

Кристалізація закономірностей розвитку політичної системи відбувається у процесі прояву та вирішення протиріч в політичній сфері суспільства. Важливе значення для процесу розвитку мають об'єктивні внутрішні протиріччя, властиві для будь-якої політичної системи. Суб'єктивні протиріччя полягають у неспівпадінні ідейно-політичних, психологічних та правових установок окремих особистостей та організацій з мораллю, яка домінує в

суспільстві, законністю та правопорядком. Вони вирішуються двома шляхами: шляхом знищення або шляхом досягнення консенсусу між зацікавленими сторонами.

Головні закономірності розвитку політичної системи визначаються її ознаками. До них належать:

- ~ цілісність (виявляється у появі у системи нових інтегральних якостей, не властивих для її компонентів; властивості системи як цілісності не є сумою властивостей її елементів; властивості системи залежать від властивостей елементів);
- ~ комунікативність (єдність системи зі середовищем);
- ~ ієрархічність (відносини між елементами різних рівнів та взаємодія між елементами одного рівня);
- ~ історичність (система не лише функціонує, але й розвивається, проходить стадії становлення, стабільного існування, старіння та руйнації);
- ~ самоорганізація (здатність протистояти впливу негативних факторів, адаптуватися до зовнішніх впливів, змінювати в разі необхідності власну структуру).

Політична система за своєю природою динамічна та постійно змінюється. Динамізм політичної системи викликаний тим, що у суспільстві співіснують різноманітні соціальні групи, які мають певні інтереси, мету, до якої прагнуть. Зміни є суттєвою характеристикою політичної системи та важливою закономірністю її функціонування.

В науковій літературі виокремлюють три головні способи зміни політичних систем: реформи, революції та перевороти.

Реформа (від лат. – перетворювати) – перетворення, зміна, переустрій певної сторони суспільного життя при збереженні основ існуючого соціального устрою. Реформи є еволюційним шляхом зміни політичних, економічних та інших відносин у суспільстві. Причому, ці зміни мають ненасильницький та поступовий характер.

Революція (від лат. – поворот, переворот) є радикальним перетворенням

суспільства в цілому, поваленням діючих політичних еліт. Революційні процеси є насильницькими та передбачають відкрите протистояння соціальних та політичних груп, які борються за владу. Революції призводять до встановлення у суспільстві нової системи цінностей, політичних інститутів та форм організації суспільного життя. Головною причиною революцій є неможливість правлячої політичної еліти ефективно управляти соціальними процесами, оскільки загубили довіру та повагу з боку народу, а тому не є легітимними.

Політичні перевороти – спосіб зміни політичної системи, при якому зміни відбуваються лише у сфері влади, зокрема, відбуваються персональні перестановки у складі політичної еліти. Формами переворотів є державні перевороти, путчі (авантюристичне намагання групи осіб завоювати державну владу), військові заговори, контрреволюції (політичний рух, метою якого є повалення нової політичної еліти) тощо.

Час від часу для зміни політичних систем використовується тероризм. Тероризм (від лат. – страх, жах) – дії невеликих добре організованих нелегальних груп, які використовують збройне насилля з політичною метою.

Загальними закономірностями функціонування політичних систем є закономірності рівноваги та маятника.

Для нормального функціонування політичної системи необхідна певна рівновага усіх її підсистем. Тому система прагне досягти стану оптимальної рівноваги, що дозволяє системі виконувати свої функції.

Сутність закономірності маятника полягає в тому, що будь-яка система, виведена з стану оптимальної рівноваги, обов'язково спочатку переходить у свою протилежність. Причому, наскільки значним було відхилення системи в один бік, настільки значним буде її відхилення в протилежний.

Іншими закономірностями політичної системи є самозбереження, кореляційна залежність між компонентами системи (коли зміни в одних компонентах системи викликають зміни в інших) та перетворюючий вплив системи на її компоненти.

До закономірностей політичної системи також належать закономірності

які характеризують зв'язки з економічною, соціальною, духовною та іншими системами. Крім закономірностей функціонування політичної системи в цілому, діють також закономірності функціонування та розвитку її окремих елементів – держави, партій тощо.

В науковій літературі виокремлюють наступні групи закономірностей.

Закономірності в становленні та розвитку політичної влади, серед яких:

- ~ відносини в системі політичної влади визначають всі інші відносини в політичній системі суспільства;
- ~ будь-яка політична влада має тенденцію до розширення власних повноважень та встановлення тотального контролю над суспільством. Саме тому для побудови демократичного суспільства необхідним є дотримання принципу «стримування та противаг», якому відповідає, наприклад, система поділу влади, формування системи організацій та відносин громадянського суспільства тощо;
- ~ політична влада має політичну опозицію (легальну або нелегальну) тощо.

Економіко-політичні закономірності відображають взаємодію економічної та політичної систем суспільства. До них належать:

- ~ пряма кореляція між рівнем розвитку економічної системи та розвитком демократії;
- ~ зростання політичних засобів на розвиток економічної сфери суспільства тощо.

Питання про закономірності, які діють у політичному житті суспільства, поки що є одним із найменш розроблених у політології.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть роль категорії «політична система» для політичної науки.
2. Розкрийте сутність політичної системи.
3. Які теоретичні підходи до розгляду політичних систем Ви знаєте?
4. Які функції виконує політична система суспільства? Які з них, на Ваш погляд, є найбільш значимими для життя суспільства?

5. Розкажіть про елементи політичної системи. Якій з них є найголовнішим і чому?
6. Дайте характеристику інституціональній підсистемі політичної системи.
7. Що належить до регулятивної підсистеми політичної системи?
8. Поясніть сутність комунікативної підсистеми політичної системи.
9. Охарактеризуйте духовно-ідеологічну підсистему політичної системи.
10. Дайте характеристику функціональній підсистемі політичної системи.
11. Охарактеризуйте типи політичних систем.

Література

1. Бебик, В. М. Політологія для політика і громадянина: [Монографія]. – К . : МАУП, 2003. – 424 с.
2. Берталанфи Л. фон. Общая теория систем – критический обзор [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://grachev62.narod.ru/bertalanffy/bertalanffy_1.html
3. Венгеров, А. Синергетика и политика [Текст] / Анатолий Венгеров // Общественные науки и современность. – 2008. – № 4. – С.55 - 69.
4. Воскобойников, А. Э. Системные исследования: базовые понятия, принципы и методология / [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2013/6/Voskoboinikov_Systems-Research/
5. Гаджиев, К. С. Политология : учебник для студентов высш. учеб. заведений / К. С. Гаджиев. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Университетская кн. : Логос, 2009. — 432 с.
6. Даховник, Людмила Леонідівна. Сучасні політичні системи [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. Л. Даховник, О. М. Максимова, О. В. Скребець ; Севастоп. нац. техн. ун-т. - Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2010. - 132 с.
7. Дербишайр, Д.Д. Политические системы мира [Текст] / Д.Д. Дербишайр. – В 2 т. – М.: Рипол Классик, 2004. – Т. 1. – 495 с.
8. Дмитренко, Микола Андрійович. Політична система України: розвиток в

- умовах глобалізації та інформаційної революції [Текст] : [монографія] / М. А. Дмитренко ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т дослідж. пробл. держ. безпеки. - 2-ге вид., допов. та переробл. - К. : Ун-т «Україна», 2011. – 820 с.
9. Истон Д. Категории системного анализа политики [Текст] / Девид Истон // Политология: Хрестоматия. / Сост.: проф. М.А.Василик, доц. М.С.Вершинин. – М.: Гардарики, 2000. – С. 319–331.
- 10.Курган, Яна Миколаївна. Принцип спадкоємності в розвитку політичних систем [Текст] : монографія / Я. М. Курган. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 195 с.
- 11.Основы теории политической системы / М.Н. Марченко, В.В. Мшвериадзе, В.В. Смирнов, др., Институт государства и права АН СССР ; Отв.ред. Ю.А. Тихомиров, Вениамин Евгеньевич Чиркин . – Москва : Наука, 1985 . – 248 с.
- 12.Політична система суспільства: сутність, структура, функції [Текст] : бібліографічний покажчик / уклад. Л. Романова [та ін.] ; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна, Харківська держ. наукова бібліотека ім. В.Г.Короленка. - Х. : [б.в.], 2001. - 40 с.
- 13.Сравнительная политология сегодня [Текст] : мировой обзор: Учеб. пособие для студ.-политологов / Г. Алмонд [и др.] ; сокр. пер. с англ. А. С. Богдановский, Л. А. Галкина ; науч. ред. пер. М. В. Ильин, А. Ю. Мельвиль. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 536 с.
- 14.Сулимин А. Н. Кризис политической системы: системно-синергетический подход / Сулимин Александр Николаевич // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2013. – № 8. – Ч. 1. – С. 187-189.
- 15.Сулимин А. Н. Нелинейная модель функционирования политической системы // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2013. – № 2 (28). – Ч. II. – С. 185-187.

16. Теория политики: Учебное пособие // Под ред. Б. А. Исаева. — СПб.: Питер, 2008. — 464 с: ил. — (Серия «Учебное пособие»).
17. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. / Samuel P. Huntington = Сэмюэл Хантингтон, пер. с англ.: В.Р. Рокитянского. — М : Прогресс-Традиция, 2004. — 480 с.
18. Чернышов, В.Н. Теория систем и системный анализ : учеб. пособие / В.Н. Чернышов, А.В. Чернышов. — Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2008. — 96 с.
19. Шляхтун, Петро Панасович. Політологія: історія та теорія [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / П. П. Шляхтун ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К . : Київський університет, 2010. - 451 с.
20. Эйзенштадт, Ш. Новая парадигма модернизации. Распад ранней парадигмы модернизации и пересмотр соотношения между традицией и современностью // Сравнительное изучение цивилизаций : хрестоматия : учеб. пособие для студентов вузов / сост., ред. и автор вступ. ст. Б. С. Ерасов. — М. : Аспект Пресс, 1998. 556 с. — С. 470–479.
21. Эндрейн, Чарльз Ф. Сравнительный анализ политических систем [Текст] : эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования / Ч. Ф. Эндрейн ; пер. И. И. Мюрберг. - М. : Издательский дом «Инфра-М» : Весь мир, 2000. — 319 с. — (Высшее образование).
22. Comparative Politics Today: A World View / Ed. by G. Almond, G. Powell. Glenview, 1988
23. Deutsch K: The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control. New York, 1963
24. Easton D. A Framework for Political Analysis. Englywood Cliff 1960

Розділ 2. Політичний процес

Методичні рекомендації

У результаті вивчення даної теми студенти повинні зрозуміти і знати:

- що собою являє процес політичної діяльності в цілому;
- які способи ведення цієї діяльності є визначальними;
- які причини викликають політичні конфлікти та якими є шляхи їх розв'язання;
- які аргументи висувають прихильники консенсусу на захист пріоритету своєї концепції;
- якими є основні форми перебігу і стадії політичного процесу;
- як формуються і здійснюються політичні рішення та якими можуть бути їх наслідки;
- що вважається технологіями ,а що антитехнологіями в політичній діяльності.

1. Сутність і зміст політичного процесу.

2. Форми перебігу і стадії політичного процесу.

3. Технологія прийняття політичних рішень.

Сутність і зміст політичного процесу.

Політичний процес відображає передусім динаміку розвитку політичної системи.

Стан політичної системи, її зміни і розвиток відбуваються в ході політичного життя, основним змістом якого є цілеспрямована політична діяльність з вирішенням тих чи інших суспільних проблем. Здійснюється вона різноманітними громадськими і політичними організаціями.

Сукупність усіх факторів, які пов'язані з практичною реалізацією політичних проблем, називають політичним явищем, а відносно однорідні, схожі серії цих явищ, які переплетені одне з одним, і є політичним процесом.

Це, по-суті, функціонування політичних інститутів, їх розвиток і

взаємодія, відмирання застарілих і народження нових.

Зрештою, під політичним процесом можна розуміти сукупну діяльність суб'єктів політики – державно-владних структур, партій, соціально-класових груп, еліт і окремих осіб, завдяки якій забезпечуються функціонування і розвиток політичної системи.

У сучасній науковій літературі зміст поняття «політичний процес», його основні ознаки і характеристики тлумачаться неоднозначно. Деякі вчені ототожнюють політичний процес з поняттям власне «політика» (Р.Доуз), інші, зокрема Т.Парсонс, вбачають специфіку категорії «політичний процес» у визначенні результатів функціонування політичної системи. Р.Дарендорф пов'язує особливість цього поняття з динамікою боротьби за статуси й ресурси влади. Ч.Мерріам використовує категорію «політичний процес» стосовно характеристики поведінки суб'єктів політики, які прагнуть реалізувати свої інтереси і цінності.

Однією з найважливіших ознак політичного процесу є його динамічний рухливий характер, система взаємозв'язків саме внаслідок складної мотивації в діяльності суб'єктів політики, розбіжності їх політичних інтересів та орієнтацій.

Зміст політичного процесу визначається багатьма факторами. Це й рівень розвитку соціальних і економічних відносин, і стан духовно-ідеологічної сфери суспільства, і тенденції та напрямки поширення громадської думки, і пріоритет певних політичних цінностей тощо.

Багатогранна діяльність суб'єктів політики щодо реалізації політичних настанов і цінностей, матеріальних і духовних потреб формує і перетворює політичну систему суспільства.

Формування цієї системи, її відчутні зміни можна розглядати як визначені віхи у перебігу політичного процесу, оскільки вони стають можливими внаслідок складних компромісних дій суб'єктів політики чи реальної переваги в політичному житті певної політичної сили (блоку політичних сил).

Об'єктами і формами реалізації дій учасників політичного процесу

можуть бути: утворення державних органів шляхом їх виборів; створення масових організацій через волевиявлення громадян, об'єднаних у суспільні організації, вироблення політико-правових норм за допомогою регулювання процесу підготовки і прийняття законів, безпосереднього вияву волі громадян (референдуми, з'їзди, збори тощо); організація системи управління основними сферами державного і суспільного життя.

Всі ці заходи спрямовуються на визначення принципів організаційних структур, повноважень і взаємовідносин ланок управління.

Крім цього, низку заходів спрямовано власно на процеси політичного розвитку, до яких належать: зміцнення соціальних основ розвитку суспільства; вдосконалення національних відносин, зокрема врахування інтересів національних груп і меншин; залучення громадян до управління державними і суспільними справами; вироблення довіри і підтримки політичним інститутам; формування політичної свідомості громадян; зміцнення влади політичних інститутів; забезпечення дотримання законності та інших демократичних норм; проведення міжнародної політики.

Політичний процес охоплює різноманітні види політичної діяльності, зокрема політичну участь і політичне функціонування.

Політична участь передбачає масові акції з метою формування певних позицій, вимог, настроїв, а також формування державних і муніципальних органів влади. Це, зокрема, участь у виборах, референдумах, демонстраціях, маніфестаціях, зборах та ін.

Політичне функціонування – це професійна політична діяльність, спрямована на розробку правових норм, управління різноманітними політичними інститутами. До цього належать також парламентська, державно-управлінська, муніципальна діяльність, партійний менеджмент і виборчий маркетинг.

Політичне функціонування забезпечує створення і вдосконалення політичних інститутів та регулювання і вдосконалення суспільних відносин.

До парламентського виду діяльності належать розробка та прийняття

конституції, утворення органів влади через вибори, законодавча робота щодо визначення статусу центральних і місцевих органів влади, створення політичних організацій (партій, лобістських груп, рухів) та вироблення норм їх діяльності (програм, статусів, декларацій тощо).

Державно-управлінська діяльність передбачає регулювання і вдосконалення суспільних відносин, що стосується окремих сфер суспільного життя: економічної політики (бюджетної, кредитної, податкової, регулювання грошового обігу), соціальної політики (встановлення мінімальної заробітної плати, соціальне страхування, допомога малозабезпеченим), культурної політики (визначення пріоритетів держави в галузі освіти, науки, засобів інформації), міжнародної політики, політики щодо забезпечення законності і порядку.

Політичний процес має об'єктивний і суб'єктивний бік прояву. До першого належать політичні відносини, котрі віддзеркалюють умови перебігу політичного процесу, послідовність стадій його розгортання та пріоритетність напрямів.

Другий бік – власне технологія політичного процесу, що містить у собі форми і методи прийняття політичних рішень певними організаціями або окремими політичними діячами.

Політичні відносини відзначають в залежності від: 1) відображення політичних інтересів певних соціальних спільнот; 2) характеру прояву цих інтересів та 3) способу ведення цих відносин.

У першому випадку виділяються самостійні – міжкласові, міжетнічні, міжсоціальні, міжцерковні відносини тощо.

У другому – вертикальні, (влада-населення, керівник-підлеглий) та горизонтальні (внутріпартійні, внутрінаціональні).

В залежності від способу ведення політичних відносин, що склалися між різними соціально-політичними силами (співробітництво або суперництво), та від їх характеру мають місце такі сталі форми взаємодії суспільних явищ як конкуренція, домовленість, вплив авторитету, підкорення тощо.

Проте найбільш типовими формами взаємодії у політичному процесі і водночас способами політичної діяльності є конфлікт і консенсус, які іноді називають також парадигмами політики.

Розробкою теорії конфлікту займалися такі знані мислителі, як Анаксимандр, Сократ, Платон, Епікур, Н.Макіавеллі, А.Сміт, Г.Гегель, К.Маркс. Серед сучасних вчених – це Л.Козер, Р.Дарендорф, К.Боулдінг.

У широкому значенні слова політичний конфлікт виступає як взаємодія певних суспільних сил, інтереси яких не збігаються. Згідно з К.Боулдінгом, конфлікт – це змагання, в якому сторони прагнуть досягти несумісних положень. Комуś належить вислів: «Не було б конфліктів, не було б Шекспіра». До цього можна додати: не було б і природи. Конфлікт – це засіб розв'язання протиріч, які нерозв'язані іншим (логічним) шляхом. Засіб не єдиний, але найбільш поширений. Л.Козер вважає, що люди вдаються до конфлікту в таких випадках, коли всі можливі способи розв'язання протиріч вичерпані і не призвели до успіху.

Теоретичні дослідження в галузі політичної конфліктології розроблялися у двох напрямках.

Перший (марксистський) ставив у центр питання: «хто – кого?» – і розглядався як конфронтація великих соціальних груп, класів, заможних і бідних верств з переможним знищенням тієї сторони конфлікту, яка віджила свій час.

Зазначимо, що якщо А.Сен-Симон був заклопотаний тим, як покінчити із класовою боротьбою, то Ф.Енгельс вважав, що саме на використанні цього протиборства треба будувати політичний процес.

Інший підхід до конфлікту передбачає зіткнення в ім'я завоювання нових позицій при збереженні опозиції. Сутність такої концепції полягає в тому, що суспільству властиві неминуча соціальна нерівність і стале незадоволення в силу постійного дефіциту. Тому конфлікт вічний як вічною є боротьба за лідерство, владу, престиж.

Існують дві моделі щодо розуміння конфлікту.

Згідно з ліберальною концепцією, він зводиться до напруженості між тим, що є, і тим, що має бути на думку певних груп та індивідів. Конфлікт – це універсальне явище і необхідна передумова розвитку суспільства. Більше того, як вважав А.Токвіль, конфлікт – це кров і плоть демократії, і в цій крові є вірус дезінтеграції. Якщо конфлікти в суспільстві зникають, це небезпечно. Це означає, що виникла якась сила, яка все придушила.

Тому суспільства мають відрізнятися не наявністю чи відсутністю конфлікту, а відмінним ставленням до нього влади. І в демократичному суспільстві мають існувати раціональні методи регулювання, котрі роблять конфлікти невибухонебезпечними.

Згідно з консервативною моделлю, основа конфлікту лежить не між групами, а елітою і масами (тими, хто править, і тими, хто є керованим), між різними фракціями політичних еліт.

Отже, доводиться визнати, що конфлікти існують у будь-якому суспільстві, є його неодмінним супутником – тільки на різних рівнях і неоднаковому напруженні. Теоретики конфліктології спробували класифікувати конфлікти.

Відносно прояву конфлікту можуть бути прихованими і відкритими. Вони різняться в залежності від ступеню і гостроти інтенсивності; масштабів, складу і кількості сторін, що беруть участь у конфлікті. В залежності від сфери прояву можуть бути економічними, соціальними, політичними тощо. Конфлікт може протікати із застосуванням чи без застосування насильства. А тому формами конфлікту можуть бути вулична боротьба, взяття заложників, участь у повстаннях, закриття органів опозиційної влади, розгін партій, державний переворот тощо. Нарешті, конфлікти відрізняються за ступенем зрілості та за тенденцією (спрямування до самоліквідації, розв'язки, загострення й ескалації).

Соціальне середовище конфліктів є надзвичайно широким. Це й суперечки між регіонами (скажімо південним і північним; східним чи західним) в багатьох країнах світу. Це й виборча боротьба між різними партіями. Це і расові конфлікти між білими та чорношкірими, ідеологічна боротьба між

представниками різних теорій. Це й суперництво між окремими народами за ринки збуту, сфери впливу, суперництво в галузі озброєнь тощо.

Сучасна конфліктологія передбачає ряд ефективних засобів розв'язання конфлікту:

1. під час переговорів пріоритет повинен надаватися обговоренню тих питань, що призвели до конфлікту;
2. учасники конфлікту повинні прагнути зняти психологічну і соціальну напругу, демонструючи взаємну повагу;
3. сторони переговорів повинні створити атмосферу публічного рівноправного обміну думками, відкрито обговорювати взаємно незручні питання;
4. учасники переговорів повинні прагнути до компромісу. Компроміс (від лат. – угода, згода) – згода, порозуміння з політичним противником, що досягнуті шляхом взаємних поступок.

Соціально-політична практика показує, що ефективне вирішення конфліктів має місце саме там, де сторони йдуть на взаємні поступки у можливих межах із визначенням компенсацій. Треба пам'ятати, що нерозв'язаний чи прихований конфлікт завжди зберігає у собі можливість його загострення, веде до нової політичної кризи.

В останні десятиліття особливо інтенсивно розроблялася і парадигма консенсусу (згоди). Цей напрямок також має тривалу історію. Його прихильниками вважаються Будда, Конфуцій, О.Конт, Е.Дюркгейм; М.Вебер, Т.Парсонс, Ю.Хабермас та ін. У політичній практиці концепцію консенсусу використовують соціал-демократи.

Консенсусний напрямок має назву структурного функціоналізму. Його прихильники вважають, що суспільство являє собою систему, єдність і життєдіяльність якої забезпечується завдяки функціональній взаємодії її складових елементів (держави, партій, промислових об'єднань, профспілок, церкви, школи, сім'ї і т. ін.). Функціоналісти впевнені, що рівновага і стабільність у суспільстві забезпечується наявністю в усіх його членів єдиних «соціокультурних цінностей» (правових установок, моральних норм,

релігійних заповідей), що становлять основу життя суспільства.

Сутнісними елементами концепції консенсусу є:

- відмова від насильства в політиці, протиставлення революційним тенденціям реформістської тактики;
- визнання правомірності існування різних інтересів, цілей, що не суперечать правам людини (політичний плюралізм);
- можливість різних моделей консенсусу (загального, часткового, достатнього);
- терпимість до опонента.

У національному співтоваристві вищою цінністю, що об'єднує його членів, є збереження цілісності і незалежності держави. Для планети вища цінність – стримування суперечливих, агресивних прагнень держав і забезпечення миру.

У взаємодії конфлікту і згоди народжується компроміс – знаходження взаємоприйняттого консенсусу, примирення позиції шляхом взаємних поступок.

В залежності від того, як складається характер політичних відносин (співробітництво чи суперництво; або переважання якихось з них), виявляються і реалізуються різні форми розвитку.

Можна нагадати, що сутність політичного процесу полягає в тому, що незадоволений соціальним буттям клас або соціальна група прагне змінити суспільні умови на свою користь. З іншого боку, пануюча сторона перешкоджає цьому, але в залежності від співвідношення сил застосовуються різні засоби політичної діяльності, змінюючи політичне становище. Взаємодія цих сил і визначає форми політичного розвитку – еволюцію, революцію, кризи, конфлікти, реформи, контрреформи, контрреволюцію, повстання, заколот, змову. Деякі форми належать царству конфлікту, інші – сфері консенсусу.

Консенсус супроводжують еволюція і реформа. Еволюція – це політичний процес, що являє собою безперервну зміну, вдосконалення форм діяльності політичних систем та їх інститутів, характеризується

поступовістю у коригуванні соціально-політичної структури суспільства.

Еволюція здійснюється у рамках реформ – таких політичних перетворень і змін, які здійснюються пануючими класами без порушення основ існуючого ладу. Метою їх може бути не стільки запобігання усуненню владних структур, скільки поліпшення соціально-політичних і економічних умов життя.

Конфлікт породжує кризу – такий зламний момент у стані політичної системи, який уособлюється в поглибленні й загостренні політичного протистояння. Криза може стати початком розпаду політичної системи. Це може відбуватися шляхом революції – корінного перевороту в житті суспільства й утвердженню нового, за логікою, більш прогресивного суспільного ладу.

Революція має різні форми прояву. Це може бути повстання – масовий, відкритий, озброєний виступ певних соціальних сил проти влади. Це може бути бунт – стихійний, неорганізований виступ мас; або путч – виступ невеликої групи змовників, найчастіше військових, з метою скинення влади. Більш широка соціальна база у заколоту – стихійному військовому виступі проти владних структур.

Найбільш гострою формою політичного конфлікту є громадянська війна – озброєна сутичка соціальних сил у країні в ім'я тих чи інших політичних цілей, головною з яких є досягнення повноти влади. Хід громадянської війни найбільш болючий, оскільки до участі в ній притягуються не тільки політичні і військові професіонали, а й великі маси цивільного населення.

Як показує досвід політичної історії, перевагу слід віддати еволюційному шляху розвитку, оскільки ціна революції часом виявляється непомірно високою. Серед «уроків», які рекомендуються враховувати політикам, що готові розпочати радикальні дії, можна назвати такі:

- 1) Революції, як правило, забігають дуже далеко вперед («закон маятника»). Втягуючи до своєї орбіти мільйони мас, вони як гігантський

маховик не в змозі вчасно зупинитися. Повчальним є такий вислів одного із палких прихильників революційних дій, Ф.Енгельса: «Люди, які похвалялися тим, що зробили революцію, завжди переконувалися наступного дня, що вони не знали, що робили; що зроблена революція зовсім не схожа на ту, яку вони прагнули зробити. Це те, що Г.Гегель називав «іронією історії. Прийдучи до влади, ми змушені будемо проводити комуністичні досліди і робити стрибки, про котрі ми самі відмінно знаємо, наскільки вони несвоєчасні».

2) Революції ведуть до великих людських жертв, пожираючи своїх дітей («закон Кроноса»). Ще Велика французька революція рубала голови на гільйотині не тільки королівському подружжю, а без жалю знищувала самих «батьків революції». Число жертв цієї революції сягнуло одного мільйону при двадцяти шести мільйонах усіх жителів Франції. Після Жовтневої революції 1917 року руками Сталіна та його соратників було знищено всю так звану ленінську гвардію, пророцтво Ф.Достоевського, що соціалізм в Росії обійдеться в сто мільйонів життів, не таке вже далеке від істини.

3) Плодами революції користуються зовсім не ті, хто йде задля неї на жертви («закон Бісмарка»). Відомий «залізний канцлер» Німеччини зазначав, що революції пропагують генії, звершують фанатики, а плодами користуються пройдисвіти. У цьому аспекті варто згадати імена Ягоди, Вишинського, Берія та ін.

Отже, революції, безумовно, визволяють народну енергію на політичні акції, спрямовані на соціальний прогрес. Проте їх вибух не тільки розчищає завали на шляху історії. Ударна хвиля нерідко деформує саму мету руху. Недарма Ю.Мартов – прихильник реформістських шляхів, казав про свою нездатність примиритися з аракчєєвським розумінням соціалізму і пугачовським розумінням класової боротьби.

Форми перебігу і стадії політичного процесу.

З аналізу характеру політичних відносин стає зрозумілим, що політичний процес є неперервним і складним. Проте розвивається він за певними стадіями і напрямками.

Спадкоємність цих стадій зберігається й примноження зв'язків між ними спостерігається в умовах співробітництва різних суспільних сил. Для кризових, особливо конфліктних ситуацій характерні непослідовність стадій, переважання, а то й абсолютизація якоїсь з них. Порушується динаміка змін, і політичний процес може відкотитися назад.

Якщо виходити з того, що політичний процес – це сукупна діяльність соціальних суб'єктів по формуванню й перетворенню політичної системи, то можна виділити такі стадії:

- конституювання, проголошення принципів, створення політичної системи;
- створення або відтворення компонентів і ознак даної системи з допомогою виборчого процесу;
- прийняття та виконання політико-управлінських рішень;
- контроль за функціонуванням і спрямуванням розвитку системи;
- оцінка результатів.

Якщо ж мати на увазі механізми людської діяльності, приземлені до конкретної ситуації, то виділяють:

- вияв і узгодження інтересів, формулювання мети і програми діяльності;
- обговорення прийняття політичної програми;
- реалізацію програми в діяльності соціальних спільнот, окремих осіб;
- контроль за виконанням програми;
- оцінка результатів.

Процес прийняття політичних рішень передбачає такі фази: висловлення інтересів і підготовка громадської думки, аналіз проблеми і підготовка проекту рішення, прийняття рішення, виконання рішення.

На першій фазі відбувається фіксація вимог, пов'язаних із проблемою задоволення потреб, інтересів, цінностей індивідуальних і групових суб'єктів

політики у різних політичних документах (резолуціях, заявах, деклараціях, маніфестах тощо), а також організація масових акцій (маніфестацій, демонстрацій, пікетувань тощо). Ця фаза передбачає масовий характер політичних дій з метою привернення громадської уваги до існуючих проблем.

На стадії підготовки рішення відбувається складний процес погодження різних позицій зацікавлених сторін. Він проходить на рівні експертної оцінки проекту рішення із залученням групи радників, науковців, спеціалізованих комісій.

На стадії прийняття рішення використовуються правила колективної дискусії, в якій беруть участь представники влади, політичних організацій, експерти. Рішення найчастіше приймається такими двома способами: консенсусом або голосуванням. Консенсус використовується для досягнення групової згоди, коли інтереси всіх учасників частково збігаються і їх об'єднують певні цінності. Спосіб голосування передбачає надання переваги позиції, яку підтримує більшість. Як правило, такий спосіб прийняття рішення часто супроводжується помилками.

Виконання рішень відбувається на рівні адміністративно-управлінських органів, які в цьому процесі використовують легальні засоби примусу, агітацію, маніпуляцію громадською думкою, тобто спекують на стереотипах і міфах масової свідомості. Виконання рішення значною мірою залежить від того, наскільки оптимальним є це рішення .

Для прийняття оптимального рішення потрібно враховувати як інтереси зацікавлених груп, так і протилежні інтереси, позицію експертів та безпосередніх виконавців, зовнішні обставини, що можуть вплинути на його впровадження. У протилежному випадку рішення можуть виявитися неефективними.

Політичні рішення класифікуються за такими основними критеріями :

- суб'єктами прийняття (закони і постанови парламентів, нормативні акти центральної виконавчої влади, рішення місцевих органів влади і самоврядування, рішення політичних партій і груп тиску);

- терміном дії і масштабністю цілей (стратегічні, тактичні і оперативні). Стратегічні рішення охоплюють загальні і перспективні цілі суспільного розвитку. Тактичні рішення стосуються безпосередньо виконання стратегічних рішень, а оперативні – поточних політичних завдань ;
- ступенем соціальних наслідків (функціональні, що забезпечують стабільність соціальної системи, і дисфункціональні, що порушують її рівновагу).

Як уже зазначалося, послідовність цих стадій визначається:

- станом політичних відносин;
- легітимністю (законністю) політичної влади;
- усвідомленим включенням суб'єктів у політичну діяльність.

Слід пам'ятати, що відсутність законодавчої бази, конституційних основ у суспільстві призводить до того, що політичні сили покладаються не на право, закон, а на їх власне тлумачення і діють, хто як хоче, як «бог на душу покладе». При цьому окремі політичні явища не стикаються одне з одним, відсутня наступність між стадіями.

Дуже важливу роль в упорядкуванні стадій політичного процесу відіграє нормальний, демократичний хід виборів. Крім того, що вони мають проходити без якогось тиску, на альтернативній основі, в умовах повної гласності, їх підготовка і проведення також повинні йти за певними стадіями і послідовністю. Зокрема мають мати місце:

- визначення і проголошення строків;
- утворення виборчих комісій, округів і дільниць;
- складання списків виборців;
- висунення й реєстрація кандидатів;
- проведення передвиборної кампанії, агітації;
- голосування та його результат;
- контроль за ходом виборчої кампанії;
- підведення підсумків виборів.

Таким чином, вихідний пункт для будь-якого політичного процесу – це той початок, який має змогу зводити різноманітні політичні явища в єдиний

загальнодержавний і загальногромадянський процес, що й є ознакою конституювання політичної системи. Важливою складовою такого конституювання є розробка й прийняття основного закону суспільства – Конституції.

Технологія прийняття політичних рішень.

Політика – це передусім дія. А дія пов'язана передусім з прийняттям рішень окремими людьми або цілими організаціями. Це складає зміст суб'єктивного аспекту політичного процесу.

Процес вироблення й прийняття політичних рішень складається з ряду циклів: інформаційного, аналітичного, революційно-розпорядчого, виконавчого і контрольного.

Політична дія (рішення) – це акт, здійснюваний суб'єктами політичного процесу (політичними лідерами, керівними органами), в якому на основі аналізу інформації, існуючих інтересів, потреб, можливостей їх задоволення формулюються завдання, обов'язкові для членів даної соціальної спільності, це вибір одного з не менш як двох можливих видів політичної діяльності. Це рішення має свої типи й особливості. Воно може бути позитивним (зробити щось, аби досягнути якоїсь цілі), або негативним – спрямованим на припинення чиеїсь або власної діяльності, завадити певній події. Політичне рішення може бути нейтральним – утриманням від дії, але також з певними наслідками – когось не підтримати, зайняти позицію спостерігача, проте мати з нього зиск. Абстенціонізм – байдужість до політичної дії, таким чином, теж може бути політичною позицією й дією.

Політичне рішення може бути інерційним і творчим. У першому випадку політики обмежуються відтворенням існуючих форм, у другому – вносяться нові елементи в політичну систему.

Основними формами політичних рішень є закони, розпорядження, резолюції, накази, укази, постанови тощо.

Як має відбуватися процес прийняття політичних рішень? Відправною точкою цього процесу є представлення інтересів. Воно слідує після прийняття сигналу про незадовільний стан внутрішніх потреб. За цим етапом іде формування громадської думки (спрямування делегацій, розповсюдження наукових розробок із спірних проблем, оголошення в пресі відкритих листів, організація маршів протесту, масових акцій, демонстрацій, страйків). Далі йдуть вибір варіантів, постановка завдань, обов'язкових для всіх членів даної спільності, визначення засобів їх реалізації.

У реальному житті всі стадії політичного процесу взаємообумовлені, взаємопов'язані і становлять єдиний цілісний і динамічний процес. Разом з тим виділення окремих стадій дозволяє акцентувати увагу на особливостях дій і завдань, що вирішують його учасники .

Стадію конституціонування політичної системи можна розглядати як сукупність дій соціальних спільнот, спрямованих на інтеграцію інтересів окремих учасників навколо вподобань і цілей, які дозволяють на певних етапах розвитку суспільства об'єднати локальні дії у загальнодержавну програму функціонування політичних інститутів. Тут вирішуються завдання визначення та узгодження інтересів, формулювання цілей і програм діяльності, втілення їх в основні законодавчі акти.

Конституціонування політичної системи – складний процес упорядкування суспільних зв'язків, розв'язання соціальних конфліктів і створення умов для стабільного прогнозованого розвитку суспільства, а також проведення заходів, спрямованих на легітимізацію політичних систем.

На стадії відтворення компонентів та ознак політичної системи вирішується завдання подальшої гармонізації суспільних відносин, урахування нових умов, інтересів та проблем, збереження вивічених принципів та методів роботи політичних інститутів та вдосконалення зв'язків між ними.

Зміст і характер політичного процесу значним чином залежать від дієвості та ефективності управлінських структур, їх здатності здійснювати контроль за функціонуванням політичних інститутів, розвитком політичної

системи в цілому.

Тенденції та закономірності політичного процесу складаються в залежності від типу відносин суб'єктів політики, їх цілей та завдань і можливостей реалізації в кожний історичний період. Вони завжди є складними інтегративними утвореннями дій соціальних сил, спрямованих на збереження чи певні зміни суспільних відносин, перерозподіл владних повноважень та, відповідно, зміну їх соціального статусу. Ці дії можуть мати характер відтворення існуючих політичних структур, відносин, повноважень та впливу на суспільні процеси чи певні їх зміни аж до кардинальних перетворень політичної системи, світових політичних зв'язків.

Різноманітність і суперечливість інтересів учасників політичного процесу обумовлюють його складну структуру, рухливість стадій та напрямів вияву, непослідовність розвитку в кризових ситуаціях. У політичному процесі під впливом різноманітних факторів своєрідно проявляються періоди соціальних конфліктів і політичної стабільності, політичних криз, потрясінь і навіть соціальних революцій. Усі ці вияви політичної активності громадян характеризують рівень розвитку суспільних відносин, можливість і здатність суб'єктів політики до відповідних дій у той чи інший період.

Стосовно методів прийняття рішень, то їх у демократичному суспільстві два: консенсус або голосування. У тоталітарному суспільстві це може бути різновид якогось насильства. За голосування (рішення вважається прийнятим, якщо за нього проголосували більшість учасників) необхідно уникнути дискримінації суперників, прийняти правила співробітництва з основних питань. Допомогти вирішити цю проблему часто-густо може раціональна дискусія.

До демократичного способу мислення і поведінки в політиці належать:

- толерантність – визнання і терпиме ставлення до інтересів і позицій інших політичних сил навіть при повній незгоді з ними;
- компромісність – готовність піти на поступки, пожертвувати якоюсь часткою власної позиції задля досягнення згоди;

- плюралізм – визнання правомірності існування і здійснення різноманітних інтересів і цінностей.

До нормативних технологій належать такі процедури, як демократичні вибори, голосування без застосування тиску, проведення референдумів, оволодіння й змагальність, делегування повноважень, вивчення громадської думки, загальнонародне обговорення.

На протилежному полюсі політичного стилю перебуває екстремізм – схильність до крайніх заходів і дій, нетерпимість, неприйняття інших поглядів і позицій. Екстремістом стає той, хто не здатний знайти вихід із ситуації; той, хто втратив те, що вважав досі цінним; той, хто втратив почуття спільності з групами, до яких належить – з нацією, державою, професійною групою, політичною партією.

Джерело екстремізму – маргіналізація населення. А маргінальність вимагає міфологічних принципів, введення яких зачаровує дійсність відповідно до побажань. Ліворадикальний соціолог з ФРН Г.Енценсбергер зауважує: «Екстремізм і тероризм – ровесники будь-якої форми влади, оскільки будь-яка влада є «присвоєнням права на пролиття крові. Екстремізм вписується між вбивством і політикою».

У світовому арсеналі політичних дій є велика кількість як позитивних, так і негативних засобів і прийомів. На відміну від дійсних політичних технологій – науково обґрунтованих, професійних, чесних, коректних і ефективних методів політичної діяльності, коректного суперництва за політичне лідерство і владу, історія політики знає чимало політичних вивертів, підступних і аморальних пасів. Вони набули назву антитехнологій. Серед них виділяються такі:

- обмеження дискусії і зведення її практично до одного рішення, котре подається як єдине можливе і правильне;
- блокування інформації, яка дає повну картину умов діяльності, і пропозиція власної, вигідної для прийняття рішення на свою користь;
- схематичне, спрощене висвітлення ситуації, в якій насправді можна наразитися на великі складності;

- замовчування факторів, які об'єктивно утруднюють реалізацію вибраного шляху дій;
- популізм, загравання з масами з використанням демагогії;
- ідеологічне клішування – навішування ярликів супротивнику.

Конфлікт, як відомо, передбачає боротьбу. Цілі і форми її можуть бути різними, але існують загальні закони, на базі яких розвиваються процеси протиборства. Типовими прийомами боротьби тут є такі:

- створюй труднощі противнику, ускладнюй обстановку, якщо певен, що краще впораєшся з ускладненням;
- турбуйся про свободу руху, сковуючи противника, обмежуючи його свободу дій;
- використовуй в своїх цілях функції і резерви противника;
- концентруй сили і засоби у найвигіднішому напрямку;
- захоплюй противника зненацька і т. ін.

Чи можна це віднести до сфери антитехнологій? Мабуть, що так. Добре відомі властители і люди обмеженого масштабу діяльності не володіли великим науковим знанням і тим не менш успішно йшли до своєї мети і домагалися її, вміло використовуючи конфлікти, управляючи ними, змінюючи цілі й об'єкти протиборства, інверсуючи одвічні людські категорії: взаєморозуміння, довіру, добро і зло, чесність і обман, створювали ситуації настільки парадоксальні, неймовірні, немислимі, що їх реальність вражає й досі.

Політичний процес в Україні характеризується зіткненням різних групових інтересів і цінностей у боротьбі за розподіл влади і власності, що призводить до політичних зіткнень.

У найбільш відвертій формі конфлікти простежувалися між такими суб'єктами політичної дії:

- гілками влади (законодавчою і виконавчою) за розширення прерогатив;
- державою і працівниками державного сектора економіки;
- партіями лівої, центристської і правоцентристської орієнтації;
- різними регіональними, промисловими та підприємницькими структурами за

перерозподіл бюджетних коштів, а також за контроль над зовнішніми ринками збуту товарів.

Зіткнення різних інтересів і тенденцій виявлялося подеколи у протистоянні між Президентом і Верховною Радою. Це протистояння зводилося не тільки до розширення прерогатив між сторонами, а частково відображало протиборство між прихильниками реформ та їх противниками. На головній лінії боротьби часто позначаються побічні суперечності (регіональні, партійні, релігійні).

Ряд конфліктних ситуацій в Україні виникає через поспішність прийняття і недостатню обґрунтованість політичних рішень. Йдеться зокрема про відсутність цивілізованого механізму погодження інтересів соціальних груп на стадії обговорення через легальне лобювання. Так само позначається дефіцит кадрів із управлінською освітою, не забезпечений механізм протистояння і стримування противаг тощо.

Отже, політична діяльність та процес прийняття рішень у сукупності має досить складну структуру. Кожний елемент і зв'язки між ними потребують детального і глибокого вивчення, що має допомогти не тільки зрозуміти зміст і тенденції політичного процесу, а й свідомо регулювати дію його окремих елементів і систему їх відносин.

Питання для самоконтролю

1. Які питання можна віднести до об'єктивних і які – до суб'єктивних сторін політичного процесу?
2. Від яких факторів залежить спосіб політичної діяльності?
3. У чому полягає відмінність у підходах до політичного конфлікту в марксистській і ліберальній соціології?
4. Звідки йде політична традиція консенсусу і які політичні сили дотримуються її тепер?
5. Чи взаємодіють у політичному житті конфлікт і консенсус і що може їх пов'язати?

6. Назвіть і прокоментуйте основні форми перебігу політичного процесу.
7. Революція – це благо чи лихо? Чи є критерії у відповіді на це питання?
8. Якими є основні стадії політичного процесу?
9. Що необхідно для того, щоб вибори пройшли демократично?
10. Назвіть і охарактеризуйте основні різновиди прийняття політичних рішень.
11. Який із засобів мислення і поведінки в політиці Вам імпонує найбільше?
12. Що таке «антитехнології» в політиці?

Література

1. Выдрин, Д. И. Очерки практической политологии [Текст] – К . : Филос. и социол. мысль, 1991. – 127 с. – гл. 3.
2. Гелей, С. Д. Політологія : навч. посіб. / С. Д. Гелей, С. М. Рутар.— 7-ме вид., перероб. і допов. — К. : Знання, 2008. — 415 с.
3. Горлач М. І., Кремень В. Г. Політологія: наука про політику: підручник [для студ. вищ. навч. закл.] / М. І. Грибан, В. Г. Кремень — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 840 с.
4. Дмитриев, А. В. Кризис, конфликт, согласие: начала социологии конфликта / Дмитриев А. В., Дружинин Е. С., Рукавишников В. О. – М . : Наука, 1992. – 120 с.
5. Дмитриев, А. В. О социальной дезинтеграции и конфликте [Текст] / А. В. Дмитриев // Социс. – 1992. – № 10. – С. 3-9
6. Зеркин, Д. П. Основы политологии : Курс лекций : Для вузов / Д. П. Зеркин . – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996 . – 541 с.
7. Мерфин, Р. Технология избирательных кампаний в США [Электронный ресурс] / Режим доступа : http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/M/1991-3-11-Murphin_Technologiya_izbiratelnix_kampaniy_v_US.pdf
8. Назарова, Н. С. Политология : Материалы к курсу / Н. С. Назарова . – Одесса : Б.и., 1992 . Ч.2 : Политический процесс; Политические режимы; Субъекты политики . – 1992 . – 131 с.

9. Основы политологии: Курс лекций для высших учебных заведений / Авт. кол. : В.Д.Бабкин, Н.И.Козюбра, В.В.Копейчиков и др. — К . : ИПК при КГУ, 1991. - 248 с.
10. Політологія : Історія та методологія [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. П. Андрущенко, В. Г. Антоненко, Ф. М. Кирилюк [та ін.] ; за заг. ред. : Ф. М. Кирилюка. - К. : Здоров'я, 2000. - 629 с.
11. Політологія : Підруч. для студентів ун-тів / Авт.: О. І. Семків, Б. Н. Гаєвський, В. М. Денисенко та ін. — Львів : Світ, 1993. — 573 с. — С. 326-376.
12. Преториус, Р. Теория конфликта [Электронный ресурс] / Режим доступа : http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/P/1991-5-13-Pretorius_Teoriya_konflikta.pdf
13. Салман, А. М. Политический процесс и демократия [Текст] / А. М. Салман // Социально-политические науки. — 1991. — № 6.
14. Сирота, Н. М. Политология : Курс лекций / Н. М. Сирота . — Санкт-Петербург : Паритет, 2000 . — 350 с. — (Для высшей школы)
15. Социальные конфликты в тоталитарной системе [Текст] / Отв.ред. Фельдман Д.М. — М . : ИМЭПИ РЛН, 1991. — 100 с.
16. Фельдман, Д. М. Политология конфликта [Текст] : Учеб. пособие / Д. М. Фельдман 1998. — 199 с.

Розділ 3. Держава як основний інститут політичної системи суспільства

Методичні рекомендації:

Основна мета теми «Держава як основний інститут політичної системи суспільства» є вивчення сутності держави як центрального інституту політичної системи та основного інституту політичної влади, засвоїти основні типи держав та підстави для їх класифікації.

Вивчивши тему, студент повинен **знати:**

- основні концепції походження держави як універсальної організації, яка володіє монополією на легітимний примус;
- суть держави як основного інституту влади;
- функції держави як центрального інституту політичної системи;
- підстави для класифікації держав та основні типи держав;
- сутність та основи правової держави як інституту, що забезпечує в житті суспільства верховенство закону та права;
- роль та місце структурних складових держави: владних систем, наглядово-контрольних органів, органів захисту;
- економічну функцію держави по організації, координації та регулюванню економічних процесів;

уміти:

- обґрунтувати механізм взаємодії громадянського суспільства держави через вибори;
- розрізняти державу та громадянське суспільство;
- розрізняти різноманітні типи держави за притаманними їм характерними ознакам: форма правління, тип політичного режиму тощо;
- обґрунтувати важливість та значення сильної держави для розвитку економіки;
- обґрунтувати необхідність укріплення української держави в сучасних умовах;
- за допомогою Конституції України, обґрунтувати діяльність вищих органів законодавчої та виконавчої гілок влади в Україні;

- мати навички аналізу процесів та ситуацій, пов'язаних із організацією державної влади, та використовуваних при цьому політичних технологіях.
- звернути особливу увагу на зміст наступних категорій та термінів: держава, ознаки держави, суверенітет держави, правова держава, соціальна держава, владні системи держави, парламентська республіка, парламентська монархія, президентська республіка, федерація, унітарна держава, конфедерація тощо.

- 1. Поняття, сутність та ознаки держави**
- 2. Теорії походження держави**
- 3. Функції держави**
- 4. Типи держав**
- 5. Форми держави**
- 6. Вищі органи сучасної держави та поділ державної влади.**

Механізм держави.

Поняття, сутність та ознаки держави

Значення держави для життєдіяльності людського співтовариства настільки важливе, що вивченням цієї категорії займаються одразу кілька наук: філософія, правознавство, історія, соціологія, політологія. Протягом тисячоліть учені сформулювали десятки, якщо не сотні, підходів до опису та осмислення держави, а також до з'ясування специфіки цього комплексного політичного інституту.

З давніх часів мислителі намагалися відповісти на запитання, що таке держава. Ще Марк Тулій Цицерон запитував і одночасно відповідав: *«Та що таке держава, як не загальний правопорядок?»* У Цицерона було чимало послідовників у різний час і в різних країнах. Так, видатний правознавець М.Коркунов стверджував, що *держава – це суспільний союз вільних людей із примусово встановленим мирним порядком, який забезпечується через надання виключного права примусу органам держави.* Словом, багато вчених характеризували державу як *організацію правопорядку*, вбачали у його

забезпеченні її сутність та головне призначення.

У буржуазну епоху широкого поширення одержало визначення держави як сукупності людей, території, займаної цими людьми, та влади. *«Під поняттям держави, – писав Г.Шершеневич, – розуміється союз людей, що осіли у відомих кордонах і підлеглі одній владі».* Таке визначення, хоча воно і правильно відображає деякі риси держави, було підставою для різних спрощень. Посилаючись на нього, одні автори ототожнювали державу з країною як географічним поняттям, інші – із суспільством, треті – з колом осіб, що здійснюють владу.

Відомим є також визначення держави, яке дали їх К.Маркс і Ф.Енгельс. Вони розглядали державу як *механізм для придушення одного класу іншим.* Згодом такий підхід підтримав В.Ленін, який писав: *«Держава – це машина для підтримки панування одного класу над іншим».* Обидва формулювання були поширені в науці й офіційній пропаганді за часів СРСР. Однак вони можуть бути застосовані тільки до таких держав, у яких виникає висока класова напруженість і політичне протиборство, що може призвести до руйнування цілісної структури суспільства. Інакше кажучи, ці визначення підходять до тиранічних і диктаторських держав, оскільки, відображаючи їх насильницький бік, не дають змоги побачити у державі цінні феномени цивілізації, культури та соціального порядку.

Поняття держави, її характеристика конкретизуються при розкритті ознак, які відрізняють державу від недержавних суспільних утворень. Аналіз таких ознак поглиблює знання про державу, підкреслює її унікальність як незамінної форми організації суспільства і найважливішого суспільно-політичного інституту. Які ж ці ознаки (Див. Рис. 3.1.)?

По-перше, *держава – це унікальний апарат управління та примусу, який втілюється в чиновниках – професійних управлінцях.* Такий апарат – *сукупність органів держави* – становить її матеріальне тіло і, загалом, може бути ототожнений з нею. Саме апарат управління та примусу є носієм *публічної влади* (влади, що здійснюється від імені народу) та може примусити суспільство

беззаперечно виконувати свою волю, підкорятися.

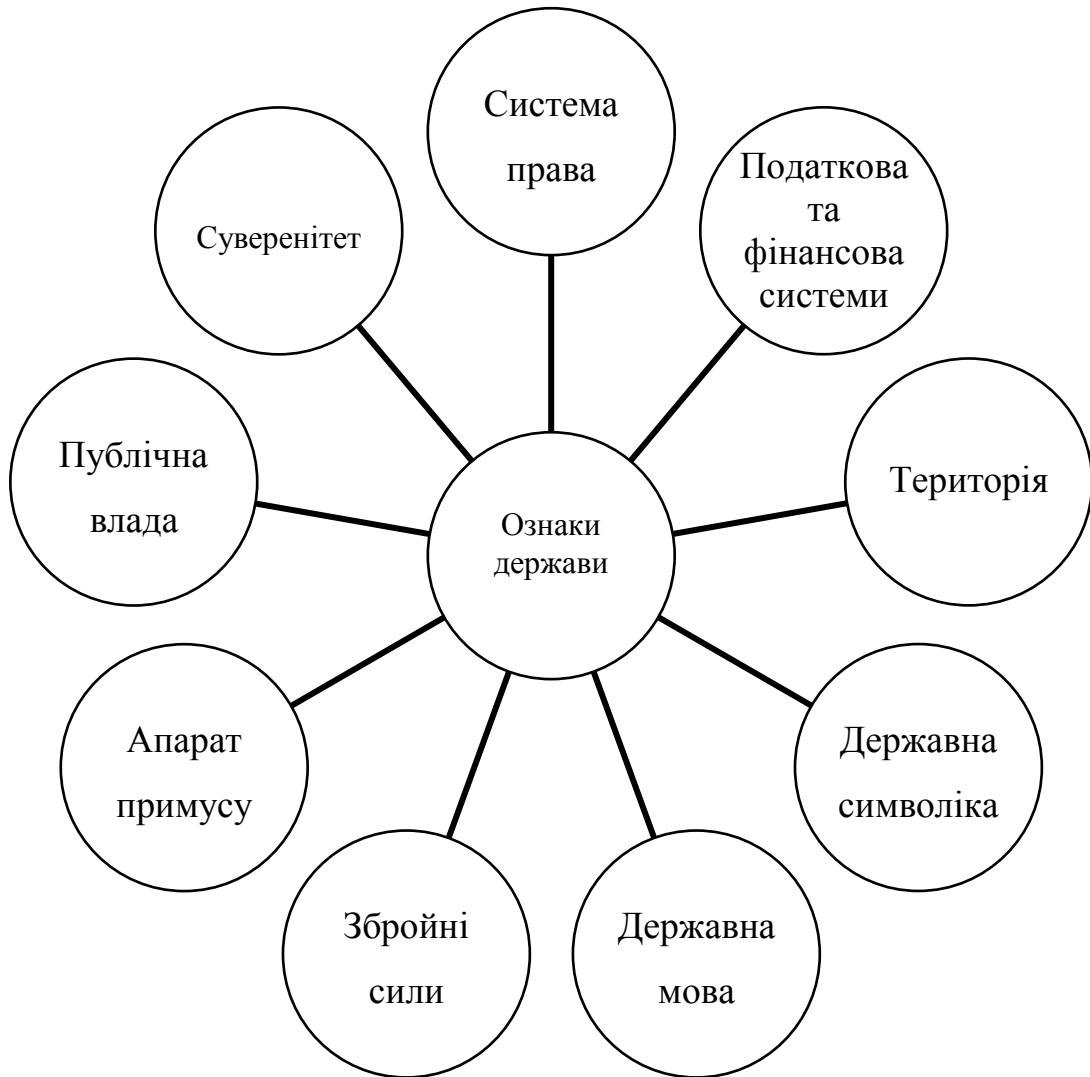

Рис. 3.1. Ознаки держави

По-друге, *держава має чітко локалізовану територію*, на яку поширюється влада, та *населення*, яке на ній проживає. Таке населення перетворюється в підданих чи громадян цієї держави.

По-третє, *держава володіє суверенітетом*. Суверенітет є властивістю державної влади і полягає у її верховенстві та незалежності. Верховенство державної влади означає універсальність її владної сили, що поширюється на все населення, партії та громадські організації. Самостійність і незалежність полягає у її винятковому, монопольному праві вільно вирішувати усі справи в межах кордонів.

Зрештою, *держава нерозривно пов'язана з правом*. Право, як сукупність правил поведінки, юридично оформляє державу та державну владу і тим самим

робить їх *легітимними*, тобто законними.

Вказані ознаки держави є основними, і, втративши хоча б одну з них, вона припиняє своє існування.

Разом з тим, кожна окрема держава має низку додаткових ознак, які, проте, не визначають її сутності. Серед них: наявність грошової одиниці, системи податків, державної символіки тощо.

Термін «держава» має два значення: в широкому розумінні держава являє собою країну, суверенного гравця на міжнародній арені, а у вузькому розумінні це організація публічної влади, спеціальний апарат влади та примусу.

Держава – *особливо політико-територіальна організація суспільства, яка характеризується наявністю суверенітету, апарату влади та примусу, а також здатністю надавати своїм рішенням загальнообов'язкової сили.*

Сучасна держава виконує життєво необхідні для суспільства функції, забезпечує його єдність і цілісність, керує найважливішими суспільними справами. У той же час вона покликана всебічно гарантувати права і свободи громадян, підтримувати надійний і гуманний правопорядок у суспільстві.

Теорії походження держави

Існує досить багато теорій походження держави, а відтак і розуміння її сутності. Таке різноманіття наукових поглядів обумовлене історичними особливостями розвитку суспільства, переконаннями авторів та завданнями, які вони ставлять перед собою.

До найвідоміших відносяться такі:

I. Теологічна теорія, за якою держава вічна та існує завдяки божественній волі, через що кожний громадянин зобов'язаний упокорюватися їй та бути смиренним.

Ця теорія є однією з найдавніших. Ще у законах царя Хамурапі (XVIII ст. до Р.Х.) говорилося про божественне походження його влади: *«боги поставили Хамурапі правити «чорноголовими»; «Людина є тінню бога, раб є тінню*

людини, а цар дорівнює богу».

Після Різдва Христового ідею божественності державної влади продовжувало розвивати християнство. «Усяка душа хай буде покірна вищій владі, – говориться в посланні апостола Павла до римлян, – тому що немає влади не від Бога; влади, що існують, від Бога встановлені».

Широке поширення теологічна теорія одержала в часи феодалізму, однак і тепер ця концепція репрезентує офіційну доктрину Ватикану, а також деяких мусульманських країн Сходу.

II. Патріархальна теорія, за якою держава уподібнюється до великої сім'ї, яку, як батько (від лат.), очолює правитель. До її засновників відносять Конфуція, Платона та Аристотеля, у середні віки її розробляли Августин, Фома Аквінський, Ж.Боден і особливо Р.Філмер.

Теорія була широко поширена у Древній Греції і рабовласницькому Римі, пізніше відродилась у період середньовічного абсолютизму. Біля її витоків стояв Аристотель, який розглядав державу як природну форму людського життя, поза якою існування людини неможливе. Будучи істотами суспільними, люди прагнуть до об'єднання та створення патріархальної сім'ї. Збільшення числа таких сімей, гуртування їх у роди призводять до утворення держави. Саме тому Аристотель стверджував, що державна влада є продовженням батьківської влади.

Патріархальна теорія була зручна для обґрунтування монархічної форми правління, оскільки влада монарха розглядалась як природне продовження влади батька (патріарха), що піклується про членів своєї родини і забезпечує їх слухняність.

III. Договірна теорія, за якою держава виникла в результаті угоди між людьми, також сягає глибини століть. Ще у Древній Греції софісти вважали, що держава виникла в результаті договірного об'єднання людей з метою забезпечення справедливості. Але якщо у поглядах грецьких філософів ця теорія лише зароджується, то у працях блискучої плеяди мислителів XVII-XVIII ст. Г.Гроція, Т.Гоббса, Дж.Локка, Ж.-Ж.Руссо та інших вона одержала

повний свій розвиток.

Її прихильники виходили з того, що державі передуює природний стан людини, який вони характеризували по-різному. Джон Локк вважав, що додержавний період – це «золотий вік», у якому люди володіють усіма природними правами та свободами. Для Т.Гоббса – це стан «війни всіх проти всіх». Потім заради миру і добробуту укладається суспільний договір між кожним членом суспільства і створеною державою, за яким люди передають частину своїх прав державній владі і беруть зобов'язання підкорятися їй, а держава зобов'язується охороняти невідчужувані права людини: право власності, волю, безпеку. *«Угода людей, – на думку Ж.-Ж.Руссо, – основа законної влади»*. Суверенітет належить народу в цілому, а правителі – це лише уповноважені народу, які зобов'язані звітувати перед ним і змінюватися за його волею. Якщо ж умови угоди порушуються, то народ отримує право на революцію.

IV. Теорія насильства, прихильники якої стверджують, що держава виникла в результаті завоювання слабких і беззахисних племен сильнішими та організованішими. Яскравими представниками теорії були Л.Гумплович та К.Каутський.

«Саме у племенах, у їхній взаємній боротьбі, – пише Л.Гумплович, – ми можемо визнати головні, основні частини, дійсні наріжні камені держави, – у племенах, що поমалу перетворюються в класи і стани. З цих племен створюється держава. Вони і тільки вони передують державі». Водночас обґрунтовувалось, що держава більш необхідна слабким племенам, ніж сильним. Будучи інструментом організації та управлінського впливу завойовників, вона стає могутнім засобом захисту завойованих від можливих зазіхань з боку інших сильних племен.

К.Каутський намагався довести, що при подальшому розвитку суспільства держава трансформується в інструмент загальної гармонії, в орган захисту і забезпечення загального блага як сильних, так і слабких.

Оскільки теорія проповідувала культ насильства, завоювання,

експлуатації, поневолення одних народів іншими, вона була сприйнята офіційною ідеологією нацистської Німеччини.

V. Психологічна теорія, за якою виникнення держави пояснюється властивостями людської психіки, потребою індивіда жити в колективі, його прагненням до пошуку авторитету, вказівками якого можна було б керуватися у повсякденному житті, природним бажанням людини владарювати і підкорятися. Для обґрунтування своєї ідеї прихильники цієї теорії посилаються на історичні приклади залежності людської свідомості від авторитету вождів, релігійних і політичних діячів, царів, королів та інших лідерів.

VI. Органічна теорія проводить аналогію між біологічним організмом та людським суспільством. Подібно до живого організму, держава володіє внутрішніми та зовнішніми органами, вона народжується, розвивається, старіє та вмирає. Представником цієї теорії був Г.Спенсер (1820-1903 рр.);

VII. Теорія географічного детермінізму вважала вирішальними чинниками у виникненні держави кліматичні умови, ландшафт, природні ресурси. Представники – Е.Хантінгтон, Л.Мечников;

VIII. Класова теорія, представниками якої є видатні мислителі К.Маркс, Ф.Енгельс, В.Ленін, вказує на те, що держава є результатом зміни соціально-економічних відносин, способу виробництва, підсумком виникнення класів і загострення боротьби між ними. За цією теорією, держава виступає засобом гноблення людей, підтримки панування одного класу над іншими. Зі знищенням класів держава має відмерти.

Класова теорія походження держави є однією з найсильніших та науково послідовних. Разом із тим, помилковим є її підхід до розуміння держави як засобу насильства одного класу над іншим, оскільки, як можна переконатися на прикладі сучасних держав, з часом класи відмирають, але держава продовжує існувати як засіб досягнення загального добробуту.

Отже, історія людства знає досить багато теорій походження держави. І кожна з них пропонує не лише пояснення того, як виникла держава, але й розкриває новий підхід до розуміння її сутності та призначення.

Проте, повертаючи свій погляд до історії, можна простежити процес виникнення перших держав, а також визначити основні причини, які призвели до такого виникнення. Серед них:

1. **Необхідність колективного виживання.** У суворих природних і кліматичних умовах індивід не міг вижити самотійно. Окремо чи навіть невеликими групами, використовуючи примітивну зброю, люди не могли вбити на полюванні велику тварину чи загнати до прірви табун оленів. Подібний спосіб життя був під силу тільки громаді. Така громада переростає у рід, що відрізнявся послідовним колективізмом у виробництві, управлінні і розподілі добутих благ.

2. **Необхідність управління у колективному співжитті.** Для координації відносин між індивідами необхідною була *влада* – система відносин між керівником і підвладним, у яких керівник підкоряє собі волю підвладного та скеровує його поведінку. Вищою владою у первісному суспільстві були народні збори всіх дорослих членів роду. Однак владними повноваженнями наділялися і ради старійшин, а також старійшини, вожді, воєначальники, служителі культу, які спочатку були першими серед рівних і не мали привілеїв.

3. **Перехід до моногамної сім'ї.** На ранніх стадіях існування людства родина була полігамна. Усі чоловіки і жінки (включаючи батьків і дітей) належали один одному. Із соціалізацією суспільства коло тих, хто вступає у шлюб, звужувалося. Звичаї поступово забороняли шлюби між батьками і дітьми, потім між братами і сестрами, а пізніше і шлюби всередині роду.

4. **Поглиблення міжродових зв'язків.** Дружні громади поєднували свої зусилля для полювання, рибного лову та інших виробничо-військових заходів, що вимагають великої кількості учасників. Такі об'єднання колективів називалися *фратріями* (братерствами). Згодом, з ускладненням міжродових відносин із систематичним проведенням спільних акцій, з'являються значно більші об'єднання – племена і союзи племен, якими упрявляли єдині органи влади.

Разом з тим, самі лише вказані вище передумови не могли призвести до утворення держави. Для цього потрібні були значно відчутніші поштовхи, якими стали:

I. Виникнення землеробства та скотарства. Коливання кліматичних умов, посилення ефективного, але хижацького полювання, призвели до такого зменшення загальної біомаси тварин, що виникла загроза їх відтворенню. Люди були змушені розширювати раціон харчування за рахунок рослинної їжі. Цьому сприяла зростаюча щільність населення, при якій громади вже не могли вільно кочувати, не вступаючи в конфлікти одна з одною. Багато племен стали займатися переважно землеробством.

Крім того, люди почали помічати, що у деяких регіонах набагато краще розводити, одомашнювати тварин, ніж полювати на них. Скотарство дозволяло мати не тільки постійне і досить надійне джерело харчування, але й давало додаткові блага – молоко, вовну тощо.

Так відбувся перший великий суспільний поділ праці. Люди стали спеціалізуватися на виконанні різних видів суспільно-корисної діяльності. Відбувся революційний перехід від присвоювальної економіки до економіки виробляючої, що докорінно змінило всю систему соціальних відносин первісного суспільства.

II. Виникнення ремесла. Спеціалізація суспільно-необхідної роботи супроводжувалася удосконаленням знарядь праці, їхньою розмаїтістю. Ремесло виросло у самостійну галузь виробництва, призвівши до другого великого суспільного поділу праці.

III. Виникнення торгівлі. Заняття скотарством, землеробством і ремеслом вимагало від індивідів обміну результатами своєї праці. Якщо раніше мисливці і збирачі плодів обмінювалися сировиною і їжею лише епізодично, час від часу, то населення неоліту змушене було обмінюватися і харчовими, і ремісничими виробами систематично. Процес обміну переріс у цілу галузь суспільно-корисної діяльності, яким займалася значна частина населення – купці. Це був третій великий поділ праці.

IV. Виникнення приватної власності. Індивідуалізація праці та одержання надлишкового продукту стали основою кардинальних змін у відносинах власності. Вона диференціювалася на приватну (створену особистою працею) і загальну власність, отриману від предків (земля). Основна маса приватної власності накопичувалася в осіб, які здійснювали владні повноваження, що спочатку пов'язувалося з необхідністю належного виконання управлінських функцій і носило епізодичний характер. Згодом це перетворилося в систему. Крім того, всі особи, наділені публічною владою, придбали різного роду особисті привілеї (на частину військової здобичі, на додатковий наділ і т.ін.).

V. Виникнення класів. Поступово, у зв'язку з ускладненням і зростанням обсягу управлінської діяльності, зростала чисельність родоплемінної верхівки. Публічна влада усе більше віддалялася від суспільства. Йшов процес її самоізоляції. Разом із тим розширювалися повноваження влади й управлінські можливості. Вона на свій розсуд починає розпоряджатися і засобами виробництва, що знаходяться у загальній, колективній власності. Іншими словами, утворюються *класи* – посилюється публічна влада і суспільство розшаровується на багатих і бідних, гнобителів і пригноблених.

Отже, три великих суспільних поділи праці, що ознаменували перехід суспільства до виробляючої економіки, виникнення приватної власності та класів, дали поштовх до формування держави як особливого прояву публічної влади.

Однак процес формування держави в різних країнах йшов по-різному. У праці «Походження родини, приватної власності і держави» Ф.Енгельс виділяє три основні форми її виникнення: *афінську, давньоримську і давньогерманську*.

Виникнення держави в Афінах йшло класичним шляхом, тобто у внутрішніх суперечностях. Етапне значення в цьому процесі мали реформи Тезея, Солона і Клісфена. Тезей заснував центральну владу і поза залежністю від родової приналежності поділив населення на три класи: евпатридів (шляхетних), геоморів (хліборобів) і деміургів (ремісників). Шляхетні при

цьому наділялися виключним правом заміщення посад. Солоній в основу розподілу громадян на чотири класи поклав майновий ценз (розмір і прибутковість землеволодіння). Управлінські посади могли займати лише представники трьох вищих класів, а найбільш відповідальні – тільки представники першого. Четвертий клас мав лише право виступати і голосувати на народних зборах. Клісфен розділив усю територію Аттики на сто самоврядних громад-округів (демів), на чолі яких стояли старійшини (демархи).

Формуванню держави древніх римлян сприяла боротьба між патриціями, що становили корінну римську аристократію, і плебеями, безправним населенням, що не допускалося до управління суспільством.

Виникнення держави древніх германців прискорилося завоюванням величезної території Римської імперії, для управління якою органи влади родового ладу не були пристосовані. У тих історичних умовах не можна було ні прийняти численне населення імперії у родові об'єднання, ні панувати над ним. Об'єктивно постала необхідність створення іншої організації публічної влади, яка стоїть над суспільством і володіє розгалуженим апаратом управління.

Ступінь впливу різних чинників (поділ праці, приватна власність, класи) на формування держави різних народів виявляється по-різному. Якщо в Афінах цей сукупний вплив був максимальним, то у країнах Азії та Давнього Сходу ні приватна власність, ні класи не мали істотного впливу на виникнення держави. Навпаки, саме держава стала могутнім каталізатором формування привілейованих груп і верств.

У цих країнах основною умовою виживання родоплемінних громад було скоординоване виконання ними грандіозних іригаційних та інших суспільних робіт. Міжобщинні органи управління цими роботами та обшинні адміністратори склали основу апарату державної влади.

Таким чином, часто виділяють два основні шляхи виникнення держави: західний та східний. **За першим**, держава виникла в результаті боротьби класів за своє панування, **за другим** – у результаті необхідності колективної організації праці.

Функції держави

Очевидно, що кожна річ, яка існує на землі, відіграє якусь роль, для чогось призначена. Іншими словами – виконує якусь функцію. Скажімо, годинник показує час, будинок служить помешканням для людини, одяг захищає її від вітру, сонця та дощу. Однак чи має якесь корисне призначення держава? Очевидно, що так, у зв'язку з чим можна вести мову і про функції держави.

Функції держави – це роль, яку вона виконує щодо суспільства, це основні напрями її діяльності. У функціях держави виражається її сутність та призначення (Див. Рис. 3.2).

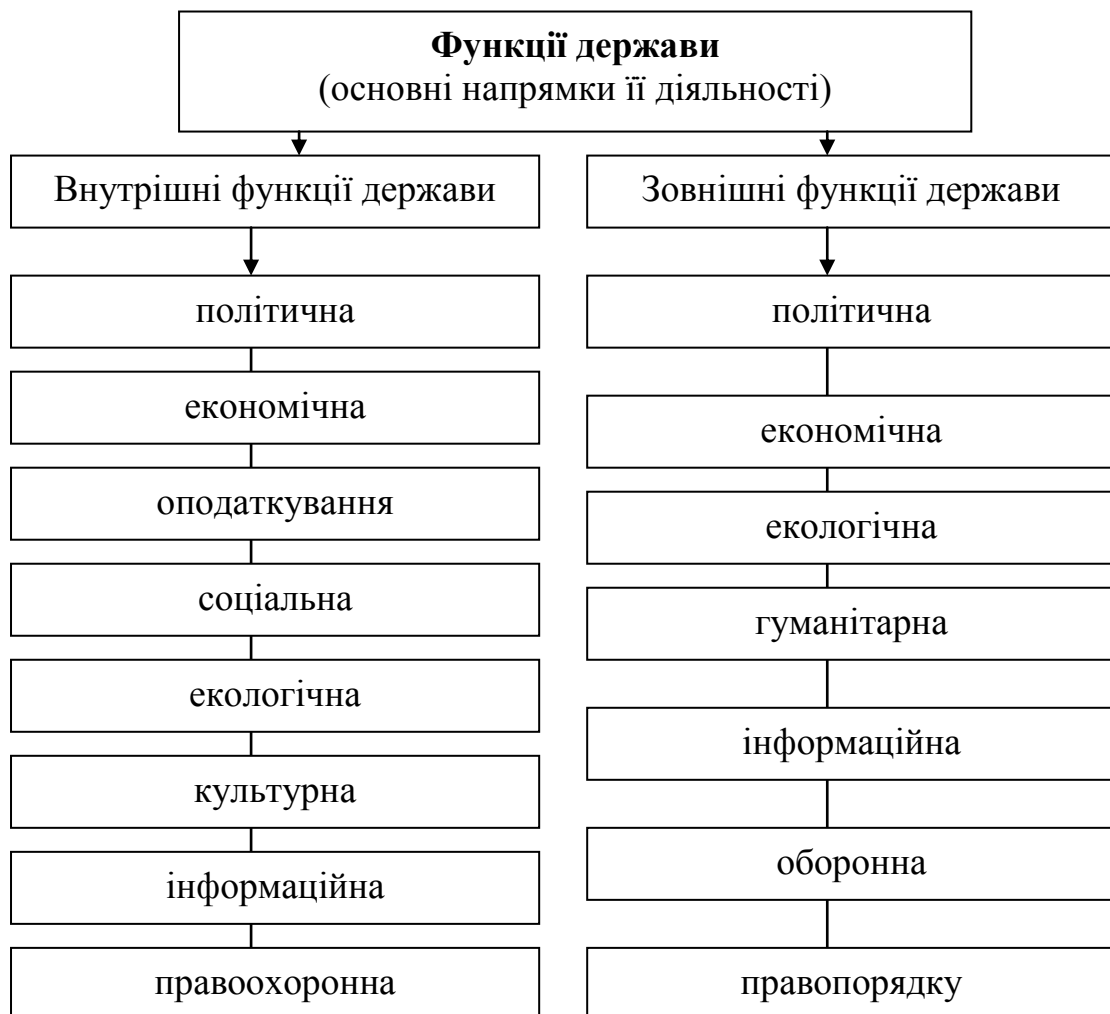

Рис. 3.2. Функції держави

(Джерело: http://pidruchniki.com/11390422/pravo/harakteristika_funktsiy_derzhavi)

Конкретні функції держави, а їх досить багато, доцільно розглядати через їх класифікацію на види. Загалом, функції держави можна поділити на такі

групи:

1. **За соціальним значенням** – на основні та неосновні

Основні функції – найзагальніші та найважливіші комплексні напрями діяльності держави щодо здійснення стратегічних завдань і цілей, що стоять перед нею у конкретний історичний період. До них відносять функції: оборони, підтримання зовнішніх відносин, охорони правопорядку, регулювання економіки, забезпечення екологічної безпеки, підтримання і розвиток культури, забезпечення освіти населення та ін.

Неосновні функції – напрями діяльності держави зі здійснення конкретних завдань у другорядних сферах суспільного життя. До них належать: управління персоналом, матеріально-технічне забезпечення та управління державним майном, правосуддя і юридичні функції, збирання і розповсюдження необхідної для управління інформації тощо.

2. **Залежно від територіальної спрямованості** – внутрішні та зовнішні.

Внутрішні функції – такі напрями діяльності держави, в яких конкретизується внутрішня політика стосовно економічних, ідеологічних, екологічних, культурних та інших аспектів життя суспільства. До таких відносять функції: регулювання економіки, підтримання та розвиток культури, охорону та захист усіх форм власності, соціальний захист населення, забезпечення екологічної безпеки, охорону правопорядку та ін.

Зовнішні функції – основні напрями діяльності держави за її межами у взаємовідносинах з іншими державами, світовими громадськими організаціями і світовим співтовариством у цілому. Функціями є: організація співробітництва з іншими суб'єктами міжнародних відносин, захист державного суверенітету, підтримка миру в регіоні, культурний та освітній обмін тощо.

3. **За часом здійснення** – постійні та тимчасові.

Постійні функції – напрямки діяльності держави, що здійснюються на всіх етапах її розвитку. Більшість здійснюваних державою функцій є постійними

Тимчасові функції – напрямки діяльності держави, що обумовлені

конкретним етапом історичного розвитку суспільства. Прикладом тимчасових можуть бути функції стабілізації економіки у перехідний період, подолання наслідків аварії на ЧАЕС чи повені у Закарпатті

4. **За сферами суспільного життя** - гуманітарні, економічні та політичні.

Гуманітарні функції: забезпечення, охорона та захист основних прав людини; охорона природного середовища; охорона і відновлення здоров'я; соціальне забезпечення; освіта, виховання, розвиток культури тощо. У міжнародній сфері – це участь у міжнародному забезпеченні та захисті прав людини; допомога населенню інших країн (у разі стихійного лиха, кризових ситуацій тощо); участь у захисті природного середовища (екологічна функція); участь у міжнародному культурному співробітництві.

Економічні функції: створення умов для розвитку виробництва на основі рівноправного визнання і захисту різних форм власності на засоби виробництва; програмування та організація виробництва на державних підприємствах, розпорядження об'єктами державної власності; організація та стимулювання наукових досліджень. У міжнародній сфері – це участь у створенні світової економічної системи на основі міжнародного розподілу та інтеграції виробництва і праці; участь у розв'язанні господарських та наукових проблем (енергетичної, використання Світового Океану, досліджень й освоєння космосу тощо).

Політичні функції створення демократичних умов, інститутів для вільного виявлення і врахування інтересів різних соціальних груп суспільства, зокрема для діяльності різноманітних політичних партій та інших громадських об'єднань («демократизаторська» функція); забезпечення умов для збереження і розвитку національної самобутності корінної та всіх інших націй, що проживають на території держави; охорона і захист державно-конституційного ладу, законності та правопорядку. У міжнародній сфері до політичних функцій належить організація, підтримка і розвиток міждержавних договірних відносин на основі загальноновизнаних принципів міжнародного права; оборона своєї країни від зовнішнього нападу, анексії; участь у забезпеченні ненасильницького

миру в усіх регіонах планети; участь у боротьбі з порушеннями міжнародного правопорядку (у тому числі з використанням військових засобів).

Типи держав

Держава як особлива організація влади, як самостійний інститут життя суспільства, знаходиться в постійному розвитку. Кілька тисячоліть, століть і навіть десятиліть тому держави були зовсім не такими, якими вони є в даний час. Ось чому, торкаючись питань історії розвитку державності, зазвичай використовують категорію «тип держави» чи «історичний тип держави».

Тип держави – це сукупність загальних ознак, властивих визначеній, як правило, історично відособленій групі держав.

Загалом виділяють два підходи до типології держав: *формаційний та цивілізаційний*.

Формаційний підхід до типології держав був розроблений у межах марксистської теорії держави і права. Відповідно до цього підходу тип держави визначається економічним ладом суспільства, що відповідає його класовій структурі та сутності.

Марксизм розглядає історію як природничо-історичний процес зміни *суспільно-економічних формацій*. Кожна суспільно-економічна формація – це історичний тип суспільства, заснований на певному способі виробництва. Кожному типу суспільства властивий відповідний тип виробничих відносин (*економічний базис*) та специфічних політичних, правових та інших установ (*надбудова*). Скажімо, у рабовласницьких суспільствах основу економічного добробуту становили раби. Забезпечення належного управління рабською працею вимагало специфічного управлінського апарату та правил поведінки. З переходом до феодального суспільства основу економічного базису становить *феод* – земельна ділянка чи встановлений постійний прибуток від сюзерена. Відповідно, змінюється і система відносин, що обслуговували економіку. Виходячи з цього, марксистичні стверджували, що держава і право – це *найважливіші частини надбудови, хоча їх сутність та зміст зрештою*

визначаються економічним базисом.

Таким чином, відповідно до формаційного підходу до історії розвитку суспільства, історичний тип держави – це сукупність найбільш істотних ознак, властивих державам однієї суспільно-економічної формації.

За формаційним підходом виділяють такі типи держав:

- *рабовласницька держава* (основна характеристика – політична влада знаходиться в руках рабовласників)
- *феодална держава* (політична влада знаходиться в руках феодалів)
- *буржуазна держава* (політична влада – у буржуазії)
- Держава при соціалізмі та у перехідний період до комунізму є *соціалістичною*, виражає волю всього народу.

Марксистки вважали, що рушійна сила послідовної зміни історичних типів держав – *класова боротьба*, а сам цей процес визначений соціально-економічним розвитком суспільства. Зміна типу держави означає зміни в політичній надбудові суспільства, що викликані розвитком самого способу виробництва та продуктивних сил. Сам же процес зміни історичних типів держави характеризується об'єктивністю: у цілому він не залежить від волі і свідомості людей, різні суб'єктивні фактори можуть лише прискорити чи сповільнити його, але не перервати чи повернути його в інший бік. Кожен наступний тип держави є історично більш прогресивним, ніж попередній.

Чи має сенс звернення до формаційного підходу в наш час, чи він уже став надбанням історії? Вірогідно, доцільно говорити про певну пізнавальну цінність формаційного підходу до історії розвитку суспільства, але лише на обмеженій території і лише до 20-30-х рр. ХХ ст. Після Першої світової війни почалося активне втручання держави в економіку, поступове згладжування соціальних суперечностей, міжнародне співробітництво держав на основі визнання прав людини (у тому числі й соціально-економічних), створення гарантій їх дотримання, підвищення рівня добробуту всіх членів суспільства.

Існує кілька трактувань і *цивілізаційного підходу до типології держав*. Найбільш часто термін «*цивілізація*» вживається як синонім культури взагалі й

позначає історично визначений рівень розвитку суспільства, виражений у типах і формах організації життя та діяльності людей, у їхніх взаєминах, а також у створюваних ними матеріальних і духовних цінностях. Тому можна говорити про цивілізації *древні* та *сучасні* (і про відповідні типи держав), про цивілізації *західні* та *східні* (і про відповідні типи держав), про цивілізації *аграрні*, *індустріальні* та *інформаційні* (і про відповідні типи держав) тощо.

Відомим є тісний взаємозв'язок суспільства і держави, завдяки чому значний пізнавальний зміст має типологія держав, заснована на типах суспільств, що існували чи існують (цивілізаціях), і особливості яких обумовлюють своєрідність тих чи інших держав.

Більшу цінність має цивілізаційний підхід до типології держав, заснований не на зовнішніх, а на внутрішніх особливостях функціонування держав. Держава – це організація влади, тому аналізуючи особливості різних держав, увагу варто зосередити насамперед на аспекти формування, належності та здійснення державної влади. З таких позицій при цивілізаційному підході до типології держав в основу класифікації береться співвідношення держави та особистості. Відповідно до цього розрізняють держави *традиційні* та *сучасні* (чи конституційні).

Традиційні держави – це насамперед рабовласницькі та феодальні монархії. Тут народ не є джерелом державної влади, держава має практично необмежені повноваження щодо більшості населення, заперечується рівноправність людей, наявність у них природних прав.

Сучасні (конституційні) держави – це в основному буржуазні республіки і конституційні монархії. Народ тут є джерелом державної влади, ним формуються законодавчі органи. Держава служить суспільству, а сфера її діяльності обмежена конституцією (тому сучасні держави називають конституційними). Тут також визнані й гарантовані права людини.

Слід сказати, що це досить загальна класифікація. Існують також інші види, які уточнюють і доповнюють її. Крім того, багато держав навіть у наш час знаходиться на різних стадіях переходу від традиційних до сучасних за типом.

Форми держави

Типологія держав тісно пов'язана з поняттям форми держави. Особливості кожного конкретного типу держави встановлюються на основі аналізу її організаційного устрою та методів здійснення державної влади.

Чіткого співвідношення між типом і формою держави немає. З одного боку, в межах держави того самого типу можуть мати місце різні форми організації і діяльності державної влади, а з іншої – держави різного типу можуть мати однакову форму.

Своєрідність конкретної форми держави будь-якого історичного періоду визначається насамперед ступенем зрілості суспільства і державного життя, завданнями і цілями, що ставить перед собою держава. Іншими словами, категорія форми держави безпосередньо залежить від її змісту і визначається ним.

Серйозний вплив на форму держави справляють культурний рівень народу, його історичні традиції, характер релігійного світогляду, національні особливості, природні умови проживання та інші чинники. Специфіку форми держави визначає також характер взаємин держави і її органів з недержавними організаціями (партіями, профспілками, суспільними рухами, церквою й іншими об'єднаннями).

Отже, **форма держави** – це така її складна характеристика, яка містить у собі три взаємозалежних елементи: форму державного правління, форму державного устрою і форму державного режиму.

У різних країнах державні форми мають свої особливості, характерні ознаки, що у міру суспільного розвитку наповнюються новим змістом, збагачуючись у взаємозв'язку та взаємодії. Разом з тим форма наявних держав, особливо сучасних, має загальні ознаки, що дозволяє дати визначення кожному елементу.

Форма державного правління визначає структуру вищих органів державної влади, порядок їх створення і розподіл повноважень між ними. За формами правління держави поділяються на *монархії* та *республіки*.

Монархія – це така форма правління, за якої верховна влада здійснюється одноособово і, як правило, переходить у спадщину. Основними ознаками класичної монархічної держави є:

- існування одноосібного глави держави, який користується своєю владою довічно (цар, король, імператор, шах)
- спадковість верховної влади
- юридична безвідповідальність монарха

Монархія виникла в умовах рабовласницького суспільства. За феодалізму вона була основною формою державного правління. У демократичному суспільстві збереглися лише традиційні, в основному формальні риси монархічного правління. У свою чергу, монархія поділяється на *абсолютну* та *конституційну*.

Абсолютна (необмежена) монархія – форма правління, за якої верховна державна влада за законом цілком належить одній особі. Виникнення абсолютизму пов'язане з процесом зародження буржуазних відносин і початком розпаду феодалізму. До найбільш істотних рис абсолютної монархії відносяться ліквідація чи повний занепад станових представницьких установ, юридично необмежена влада монарха, наявність у його безпосередньому підпорядкуванні та розпорядженні постійної армії, поліції і розвинутого бюрократичного апарату.

Конституційна (обмежена) монархія – це така форма правління, за якої влада монарха значно обмежена представницьким органом. Зазвичай таке обмеження визначається конституцією, затвердженою парламентом. Монарх при цьому не в праві змінити основний закон.

Як форма правління, конституційна монархія виникає в період становлення буржуазного суспільства. Формально вона не втратила свого значення в ряді країн Європи та Азії й досі.

Конституційна монархія буває *парламентською* та *дуалістичною*.

Парламентська монархія має такі ознаки:

- уряд формується з представників партії (чи партій), що отримали

більшість голосів на виборах у парламент

- лідер партії, що володіє найбільшим числом депутатських місць, стає главою уряду
- у законодавчій, виконавчій і судовій сферах влада монарха є символічною
- законодавчі акти приймаються парламентом і формально підписуються монархом
- уряд відповідно до конституції несе відповідальність не перед монархом, а перед парламентом.

Прикладами такої монархії можна вважати Великобританію, Бельгію, Данію.

За *дуалістичної монархії* державна влада носить подвійний характер: юридично і фактично розділена між урядом, який формує монарх, та парламентом. Уряд у дуалістичних монархіях формується незалежно від партійного складу в парламенті і не відповідальний перед ним. Подібна форма правління існувала в кайзерівській Німеччині (1871-1918), зараз існує у Марокко.

У деяких державах монарх очолює не тільки світське, але й релігійне управління країною. Такі монархії називаються *теократичними* (Саудівська Аравія).

Республіка – це така форма правління, за якої верховна влада здійснюється органами, обраними населенням на певний строк.

Загальними ознаками республіканської форми правління є:

- існування одноособового чи колегіального глави держави
- виборність на певний строк глави держави та інших верховних органів державної влади
- здійснення державної влади не за власною волею, а за дорученням народу
- можлива юридична відповідальність глави держави у випадках, передбачених законом.

Республіканська форма правління найперше сформувалась у Афінійській державі. З розвитком громадянського суспільства вона видозмінювалась, здобувала нових ознак, все більше наповнювалась демократичним змістом. Республіки поділяються на *парламентські, президентські та змішані*.

Парламентська республіка – різновид сучасної форми державного правління, за якої верховна роль в організації державного життя належить парламенту.

У такій республіці уряд формується парламентським шляхом з кола депутатів, що належать до партій, які володіють більшістю голосів у парламенті. Уряд несе колективну відповідальність перед парламентом за свою діяльність. Він залишається при владі доти, поки в парламенті має підтримку більшості.

Як правило, глава держави в подібних республіках вибирається парламентом або спеціально утвореною парламентською колегією. Призначення парламентом глави держави є головним видом парламентського контролю над виконавчою владою.

Парламентарна форма республіканського правління вибудовує таку структуру вищих органів державної влади, за якої реально забезпечується демократизм громадянського життя, свобода особи, соціальна справедливість. До парламентарних республік можна віднести ФРН, Австрію, Швейцарію, Ісландію, Ірландію.

Президентська республіка – один з різновидів сучасної форми державного правління, за якої повноваження глави держави і глави уряду поєднуються у руках президента.

Найбільш характерні риси президентської республіки:

- позапарламентський метод обрання президента та формування уряду
- відповідальність уряду виключно перед президентом
- ширші, ніж у парламентарній республіці, повноваження глави держави

Президентськими республіками є США, Російська Федерація.

Характерним для всіх президентських республік, незважаючи на їх

розмаїтість, є те, що президент сполучає повноваження глави держави і глави уряду. Наділяється він також й іншими важливими повноваженнями: має право розпуску парламенту, є верховним головнокомандувачем, оголошує надзвичайний стан, накладає вето на закони, головує в уряді тощо.

У країнах Латинської Америки та СНД часто мають місце «суперпрезидентські» республіки. За цієї форми республіки глава держави та виконавча влада є практично неконтрольовані законодавчою і судовою владою. Це особливий конгломерат традиційної форми з напівдиктаторським управлінням.

Змішаною республікою є держава, у якій поєднуються риси президентської та парламентської республіки. Як правило, тут наявний президент, який обирається народом, проте не має значних повноважень щодо впливу на діяльність виконавчої влади і змушений ділити їх з парламентом. Якщо при цьому повноваження президента домінують, мова йде про *президентсько-парламентську республіку* (наприклад – Франція, Україна до реформи 2006 року), в іншому разі наявна *парламентсько-президентська модель* (Україна).

Форма державного устрою – це національна та адміністративно-територіальна будова держави, що розкриває характер взаємин між її складовими частинами, центральними і місцевими органами державного управління та влади.

За формою державного устрою всі держави можна розділити на три основні групи: **унітарні, федеративні, конфедеративні.**

Унітарна держава – це єдине, цілісне державне утворення, адміністративно-територіальні одиниці якого підкоряються центральним органам влади і не володіють ознаками суверенітету.

Унітарна держава має такі риси:

- єдині, загальні для всієї країни вищі виконавчі, представницькі та судові органи
- одну конституцію, єдину систему законодавства, єдине громадянство

- відсутність державного суверенітету у складових частини держави (областей, округів, провінцій, графств)
- усі зовнішні міждержавні зносини здійснюють центральні органи, які офіційно представляють країну на міжнародній арені.

До унітарних держав відносяться такі держави, як Франція, Туреччина, Японія, Фінляндія, Україна.

Федерація – це добровільне об'єднання відносно самостійних державних утворень в одну союзну державу.

У різних країнах федеративний державний устрій має свої унікальні особливості, що визначаються історичними умовами створення конкретної федерації, національним складом населення країни, своєрідністю побуту і культури народів, що входять до її складу.

Разом з тим, можна виділити риси, що характерні для більшості федеративних держав, а саме:

- територія федерації складається з територій її окремих суб'єктів: штатів, земель, республік
- верховна виконавча, законодавча і судова влада належить федеральним державним органам, хоча суб'єкти федерації мають право прийняття власної конституції, мають свої вищі виконавчі, законодавчі і судові органи
- у більшості федерацій існує союзне громадянство та громадянство федеральних одиниць
- при федеральному державному устрої у парламенті є палата, що представляє інтереси членів федерації
- зовнішньополітичну діяльність тут здійснюють союзні органи, які офіційно представляють федерацію у міждержавних відносинах.

До федеративних держав відносяться такі держави, як США, Бразилія, ФРН, Російська Федерація та ін.

Конфедерація – це юридичний союз суверенних держав, створений для забезпечення їхніх загальних інтересів.

При конфедеративному устрої члени конфедерації зберігають свої

суверенні права як у внутрішніх, так і в зовнішніх справах.

При порівнянні з федеративним устроєм конфедерація характеризується такими рисами:

- на відміну від федерації, не має своїх загальних законодавчих, виконавчих і судових органів
- не має єдиної армії, єдиної системи податків, єдиного державного бюджету
- зберігає громадянство держав-суб'єктів
- держави можуть домовитись про існування єдиної грошової системи, єдиних митних правил тощо.

Зазвичай, конфедеративні держави не довговічні. Вони або розпадаються, або перетворюються у федерацію. Конфедераціями були Німецький союз (1815-1867), Швейцарський союз (1815-1848), США на початковому етапі заснування. Тепер прикладом конфедерації може бути Європейський Союз.

Форма державного режиму – це сукупність методів здійснення влади державою. Державні режими можуть бути *демократичними* та *недемократичними (тоталітарними, авторитарними)*.

Демократичному режиму притаманні такі методи функціонування влади, які реально забезпечують вільний розвиток особистості, фактичну захищеність її прав та інтересів.

Демократичний режим має такі ознаки:

- базується на законах, що відображають об'єктивні потреби розвитку особистості та суспільства
- основними принципами діяльності державної влади визнаються плюралізм думок та свобода слова
- реально забезпечуються права і свободи громадян
- реалізується ефективна система контролю населенням державної влади
- гарантується незалежне правосуддя.

Недемократичному режиму притаманні такі ознаки:

- повний (тотальний) контроль держави над усіма сферами громадського

життя: економікою, політикою, ідеологією, соціальним і культурним життям

- одержавлення усіх суспільних організацій (профспілок, молодіжних та спортивних організацій тощо)
- позбавлення людини більшості суб'єктивних прав (хоча формально вони можуть проголошуватися)
- порушення законності, ліквідація правових засад суспільного життя
- мілітаризація громадянського життя
- ігнорування інтересів національних меншин
- відсутність свободи совісті та релігійних переконань.

Недемократичний режим може встановлюватися як за монархічної, так і за республіканської форми правління, однак, будучи запереченням принципів парламентаризму, він не може співіснувати з парламентською монархією чи республікою.

Вищі органи сучасної держави та поділ державної влади. Механізм держави.

Механізм держави – цілісна ієрархічна система державних органів, що здійснюють державну владу, а також установ, підприємств, за допомогою яких виконуються завдання і функції держави.

Ознаки механізму держави:

1) це ієрархічна система, тобто система, побудована на засадах субординації та координації. Політико-організаційну основу системи складають органи держави, територія держави, збройні сили та інші державні військові формування, державні символи, столиця держави;

2) це цілісна система внутрішньо організованих елементів, яка має єдині принципи побудови і єдині завдання та цілі діяльності. Кожний із суб'єктів механізму держави як його системний елемент є органічно обумовленим усіма іншими його елементами і функціонуванням системи в цілому;

3) це система, яка має чітку структуру з певними зв'язками між її

елементами. Первинними елементами є державні органи.

Як механізм годинника складається з різних елементів, так і механізм держави, будучи єдиним, містить у собі органи, блоки, підсистеми і навіть самостійні гілки влади: законодавчу, виконавчу, судову. В цій розчленованості просліджується ієрархія: різні державні органи, їх блоки, підсистеми посідають неоднакове місце у державному механізмі, але усі разом повинні діяти злагоджено і без збоїв. Так, одну з підсистем держави утворюють вищі органи держави: представницькі, виконавчі, глава держави. Інша підсистема – місцевого рівня: Ради та їх виконкоми, державні адміністрації та їх глави. Особливою підсистемою є судова, а також правоохоронні органи: прокуратура, міліція, органи служби безпеки та ін.;

4) це система, яка має єдину бюджетну, грошову, банківську системи, державну власність, котрі становлять її організаційно-економічну основу;

5) це взаємодіюча, динамічна і реально працююча система, за допомогою якої функціонує держава, здійснюється управління суспільством (по суті, механізм держави створюється для виконання її функцій).

Слід відрізнити державні органи, що мають владні повноваження, і державні підприємства і установи, що не мають владних повноважень. За цим критерієм можна розмежувати механізм держави і апарат держави, які лише в своїй основі й збігаються.

Під «державним апаратом» розуміється система органів, які безпосередньо здійснюють управлінську діяльність і наділені для цього державно-владними повноваженнями. Поняття «механізм держави» охоплює державні підприємства і державні установи, що під керівництвом апарату держави практично здійснюють функції держави у сфері виробничої діяльності, пов'язаної зі створенням матеріальних цінностей держави (державні підприємства) і нематеріальних цінностей (державні установи). Для державних установ типовою є невиробнича діяльність у сфері охорони здоров'я, наукових досліджень, проектування, навчально-виховної, духовно-освітньої роботи тощо.

Апарат держави – частина механізму держави.

Апарат держави – юридичне оформлена система всіх державних органів, що здійснюють безпосередню практичну роботу з управління суспільством, виконання завдань і функцій держави.

Можливе двояке розуміння апарату держави: у вузькому і широкому розумінні. *Апарат держави (у вузькому розумінні)* – власне управлінський апарат або апарат виконавчої влади, який складається з чиновників і очолюється вищими виконавчими органами.

Апарат держави (у широкому розумінні) – поряд із власне управлінським апаратом включає главу держави, парламент, місцеві органи управління, збройні сили, міліцію (поліцію), дипломатичні представництва за кордоном та ін. Ознаки апарату держави:

- 1) система державних органів, що становить собою налагоджену структурну організацію, засновану на загальних принципах, єдності кінцевої мети, взаємодії та орієнтовану на забезпечення реалізації функцій держави;
- 2) система юридичне оформлених державних органів, тобто таких, що наділені компетенцією (повноваженнями, предметом ведення, юридичною відповідальністю) і займаються управлінням суспільством на професійній основі як носії влади;
- 3) система державних органів, у рамках якої діяльність державних службовців суворо відмежована від «власності», яка належить їм як суб'єктам;
- 4) система органів, кожний із яких має матеріально-технічні засоби для здійснення цих функцій;
- 5) система органів, диференційованих відповідно до принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- 6) система органів, яка здійснює свою діяльність з управління суспільством і виконання функцій держави у формах безпосередньо управлінських і правових.

Безпосередньо управлінські форми діяльності державного апарату не мають юридичного характеру. Їх функції:

- організаційно-регламентуюча – розробка наукових рекомендацій, підготовка проектів документів, організація виборів та ін.;

- організаційно-господарська – бухгалтерський облік, статистика, постачання та ін.;
- організаційно-ідеологічна – роз'яснення нормативних актів, формування громадської думки та ін.

Правові форми діяльності державного апарату мають юридичний характер: правотворча, правозастосовна, правоохоронна, контрольно-наглядова, установча.

Правотворча діяльність – форма діяльності компетентних органів держави зі встановлення, зміни або скасування правових норм. Ця діяльність охоплює підготовку проектів нормативних юридичних актів, їх прийняття та видання.

Правозастосовна діяльність – форма діяльності компетентних органів держави з реалізації правових норм. Ця діяльність охоплює організацію і контроль за додержанням правових норм.

Правоохоронна діяльність – форма діяльності компетентних органів держави з попередження правопорушень і притягнення правопорушників до юридичної відповідальності. Вона здійснюється з метою охорони і захисту правових норм шляхом застосування заходів юридичного впливу до правопорушників.

Державні органи є структурними ланками державного апарату.

Орган держави – частина державного апарату – група осіб або одна особа, що має юридичне визначену державно-владну компетенцію для виконання завдань і функцій держави. Кожний орган держави створюється для здійснення певного виду державної діяльності, тобто має свої предмет ведення, завдання і функції.

Принципи організації та діяльності державного апарату

Для державного апарату потрібні спеціально підготовлені кадри чиновників-у правлінців, які мають необхідну кваліфікацію і професіоналізм. Прошарок людей, зайнятих на роботі в апараті держави, визначають як

бюрократію (бюрократ – грец. столоначальник). Даний термін вживають і для негативної характеристики таких проявів у діяльності державного апарату, як формалізм, тяганина, кар'єризм, прагнення до особистої вигоди, корумпованість, байдужість до людей та їх потреб.

Щоб перебороти негативні явища, використовуються демократичні методи і стиль роботи, ціла система спеціально розроблених реально діючих заходів і механізмів, покликаних приборкати, стримати бюрократизацію. Ефективні такі заходи, як заміщення посадових осіб за конкурсом, переведення управлінського апарату на роботу за контрактом, позбавлення державних службовців права брати участь у комерційній діяльності, але одночасно встановлення для них високого рівня заробітної плати (соціально-правова захищеність), яка забезпечує зацікавленість у чесній службі. Управлінський апарат має бути інструментом органів влади, обраних і контрольованих народом.

Для підвищення ефективності і якості функціонування державного апарату необхідно, щоб в основі його організації і діяльності була система принципів.

Принципи організації і діяльності державного апарату – відправні засади, незаперечні вимоги, висунуті до формування і функціонування державних органів.

Основні принципи організації і діяльності державного апарату:

- 1) пріоритет прав і свобод людини;
- 2) єдність і поділ влади;
- 3) верховенство права – виражається, наприклад, у праві оскарження в суді рішень державних органів, відшкодуванні шкоди, заподіяної їх незаконними діями;
- 4) законність;
- 5) ієрархічність – підлеглість по вертикалі;
- 6) організаційно-правова зв'язаність діяльності державних органів і посадових осіб;

- 7) поєднання виборності і призначуваності;
- 8) демократизм методів і стилю роботи;
- 9) змінюваність;
- 10) поєднання колегіальності та єдиноначальності;
- 11) гласність і урахування громадської думки;
- 12) професійна компетентність;
- 13) економічність, програмування, науковість;
- 14) право рівного доступу до державної служби.

Види органів держави. Поділ влади як принцип організації роботи державного апарату

Державні органи, що мають владні повноваження, можуть бути поділені за різними критеріями.

- *За способом утворення: виборні (представницькі органи);*
- призначувані (наприклад, органи прокуратури, виконавчо-розпорядчі органи);
- що успадковуються (спадковий монарх).
 - *За строком функціонування:*
 - постійні – створюються без обмеження строку дії;
 - тимчасові – створюються для досягнення короткострокових цілей.
 - *За територією дії:*
 - загальні (загальнофедеральні у федеративній державі) – поширюються на всю територію держави;
 - суб'єктів федерації у федеративній державі;
 - місцеві – діють в адміністративно-територіальних одиницях.
 - *За характером компетенції:*
 - органи загальної компетенції – уряд;
 - органи спеціальної компетенції – міністерства тощо.
 - *За порядком здійснення компетенції:*
 - колегіальні – парламент (Верховна Рада);

- єдиноначальні – президент.
 - *За правовими формами діяльності:* правотворчі; правозастосовні; правоохоронні; контрольно-наглядові; установчі.
 - *За принципом поділу влади:* законодавчі; виконавчі; судові.
 - *За характером і змістом діяльності:* законодавчі (парламент); виконавчі (уряд); правоохоронні (міліція, органи безпеки); судові (суди – вищі і місцеві); контрольно-наглядові (прокуратура, державні інспекції).

Підрозділом держави є її глава (президент у республіці, монарх у конституційній монархії). Президент в Україні не віднесений Конституцією до посадових осіб виконавчої влади. Він вважається вищою посадовою особою держави. Фактично він є і главою держави, і главою виконавчої влади. Дане фактичне становище потребує конституційного закріплення.

Принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу, судову має давню історію і традиційно пов'язується з ім'ям французького вченого Ш.-Л.Монтеск'є (1689-1755). Особливість його поглядів на «три влади» полягає у тому, що кожна з них оголошувалася самостійною і незалежною. Тим самим виключалася узурпація влади будь-якою особою або окремим органом держави. Вже в підході до принципу поділу влади Ш.-Л.Монтеск'є містилися засади стримування їх одна одною, що згодом в США при створенні Конституції 1787 р. було названо системою «стримувань і противаг».

У вітчизняній історії ще задовго до Ш.-Л.Монтеск'є мали місце спроби («Пакти і Конституції» Пилипа Орлика, 1710 р.) створити конституційний проект незалежної України з урахуванням принципу поділу влади, їх єдності і взаємодії: законодавча влада – Генеральна Рада, що обирається; виконавча влада – гетьман, генеральна старшина та обрані представники від кожного полку; судова влада. «Пакти і Конституції» П. Орлика, написані під впливом західноєвропейського парламентаризму, заклали засадні принципи республіканської форми державного правління.

Принцип поділу влади складається із системи вимог:

- 1) поділ функцій і повноважень (компетенції) між державними органами

відповідно до вимог поділу праці;

2) закріплення певної самостійності кожного органу влади при здійсненні своїх повноважень, недопустимість втручання в прерогативи один одного і їх злиття;

3) наділення кожного органу можливістю протиставляти свою думку рішення іншого органу і виключення зосередження всієї повноти влади в одній із гілок;

4) наявність у органів влади взаємного контролю дій один одного і неможливість зміни компетенції органів держави поза-конституційним шляхом.

Принцип поділу влади не є абсолютним. З одного боку, є потреба узгодження і взаємного правового контролю діяльності різних гілок влади. З іншого боку, здійснення судового контролю за законністю діяльності управлінського апарату означає порушення принципу поділу влади, тому що у такий спосіб судова влада втручається у виконавчу. Отже, принцип поділу влади не можна реалізувати повністю.

Форми і ступінь здійснення принципу поділу влади залежать від національних традицій, від конкретної соціально-економічної і політичної ситуації.

Влада в демократичній державі у вигляді її трьох гілок (законодавчої, виконавчої, судової) є політичною формою вираження влади народу. Будучи «поділеною», влада в державі повинна залишатися цілісною, єдиною, тому що йдеться про поділ не влади, а функцій здійснення цієї влади. І не лише про поділ, але й про взаємодію даних функцій.

Юридичний прояв єдності і гармонійності влади полягає у тому, що:

1) органи державної влади в сукупності мають компетенцію, необхідну для здійснення функцій і виконання завдань держави;

2) різні органи держави не можуть приписувати тим самим суб'єктам за тих самих обставин взаємовиключні правила поведінки.

Поділ влади треба сприймати як загальний принцип, а не як жорсткий регулятор у процесі реформування державної влади України.

Загальна характеристика трьох гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової

Законодавча влада – це делегована народом своїм представникам у парламенті (Верховній Раді, Державній Думі, Конгресі, Сеймі, Фолькетинзі, Альтинзі та ін.) державна влада, що має виключне право приймати закони. Відповідно до ст. 75 Конституції України «єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України». Назва гілки влади «законодавча» не означає, що, крім основної законодавчої діяльності (законодавча функція), представницькі органи не здійснюють ніякої іншої діяльності.

Не менш істотною функцією законодавчої влади є фінансова, яка реалізується в праві щорічно затверджувати бюджет країни.

Є засновницька функція, яка здійснюється через участь парламенту у формуванні вищих виконавчих і судових органів. Показником прояву «стримувань і противаг» слугує контроль, здійснюваний законодавчим органом, за роботою уряду, інших посадових осіб виконавчої влади (контрольна функція). Вираження недовіри уряду, перевірка виконання законів, парламентські розслідування слугують потужними стимулами парламентського контролю. Проте головною особливістю організації та діяльності парламенту є його представницький характер. Парламент можна назвати владою прямого загальнонародного представництва. Таким чином, слід виділити такі укрупнені функції парламенту:

- представницьку,
- законодавчу,
- фінансову,
- засновницьку,
- контрольну.

Виконавча влада – влада, що має право безпосереднього управління державою. Носієм цієї влади в масштабах усієї країни є уряд. Назва уряду встановлюється Конституцією і законодавством. Частіше за все уряд має

офіційну назву – Ради або Кабінети міністрів. У Швейцарії, наприклад, – це Федеративна Рада, в Італії – Рада Міністрів, у Японії – Кабінет. Очолює уряд його глава. Як правило, це прем'єр-міністр (наприклад, у Франції). Або – голова Ради Міністрів (Італія), канцлер (ФРН), державний міністр (Норвегія),

У президентських республіках (США), де ця посада відсутня, главою уряду є безпосередньо президент. Разом із главою уряду до його складу входять заступник (віце-прем'єр), міністри, що очолюють окремі міністерства.

Уряд забезпечує виконання законів та інших актів законодавчої влади, є відповідальним перед нею, підзвітним і підконтрольним їй. Проте виконавча влада не вичерпується одним лише «виконанням законів». Вона покликана відпрацьовувати шляхи та засоби реалізації законів, займатися поточним управлінням, здійснювати розпорядничу діяльність. У цих цілях з усіх питань своєї компетенції уряд видає нормативно-правові акти (укази, розпорядження та ін.), що мають підзаконний характер.

Таким чином, призначення органів виконавчої влади – управління, що охоплює:

- виконавчу діяльність – здійснення тих рішень, що прийняті органами законодавчої влади;
- розпорядчу діяльність – здійснення управління шляхом видання підзаконних актів і виконання організаційних дій.

Виконавча влада діє безупинно і скрізь на території держави (на відміну від законодавчої і судової), спирається на людські, матеріальні та інші ресурси, здійснюється чиновниками, армією, адміністрацією тощо. Це створює основу для можливої узурпації всієї повноти державної влади саме виконавчими органами. Тут важливі діючі механізми «стримувань і противаг» як із боку законодавчої (через розвинуте законодавство і контроль), так і з боку судової влади (через судовий контроль і конституційний нагляд).

Судова влада – незалежна влада, що охороняє право, виступає арбітром у спорі про право, відправляє правосуддя.

З позицій реалізації права правосуддя і судова влада – поняття не

тотожні. Правосуддя – форма захисту права судовою владою, де рішення суду є акт правосуддя для захисту порушеного або заперечуваного права. Ефективність діяльності судів має три складові: швидкість і оперативність вирішення спорів, обґрунтованість і законність рішень, забезпечення їх виконання.

Судова влада здійснюється одноособово суддею (при розгляді незначних правопорушень) або судовою колегією у формі судової процедури. Межі дії судової влади обмежені нормами, що регламентують право на звернення до суду, а також принципами права.

Свої функції суд покликаний здійснювати, керуючись лише законом, правом. Він не повинен залежати від суб'єктивного впливу законодавчої або представницької влади. Відповідно до Конституції України будь-яке втручання в діяльність судів і судових засідателів зі здійснення правосуддя є недопустимим і має наслідком передбачену законом відповідальність.

У країнах загального права (Англія, США, Канада, Австралія), де є визнаним судовий прецедент як головне джерело права, суди беруть участь у правотворчості. В Україні суд не може привласнювати собі функції законодавчої або виконавчої влади. Делегування своїх функцій судами, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається (ст. 124 Конституції України). Це не означає, що в Україні, як і в інших правових системах романо-германського типу, судовий прецедент не може бути допоміжним джерелом права (див. § «Судова правотворчість як особливий вид правотворчості»).

Роль судової влади полягає у стримуванні двох інших гілок влади в рамках права і конституційної законності шляхом здійснення конституційного нагляду і судового контролю за ними.

Юрисдикція судів поширюється на всі правові відносини, що виникають у державі.

Таким чином, основні функції судової влади:

- охоронна (охорона прав);

- функція правосуддя (захист, відновлення прав);
- контрольно-наглядова (за іншими гілками влади).

Питання для самоконтролю

1. Що таке держава? Назвіть причини виникнення держави.
2. Розкрийте призначення держави.
3. Назвіть ознаки держави.
4. Проаналізуйте основні теорії походження держави.
5. Що таке суверенітет?
6. Проаналізуйте внутрішні та зовнішні функції держави.
7. Дайте визначення понять: «форма держави», «державне правління», «державний устрій»
8. Охарактеризуйте форми державного правління
9. Проаналізуйте форми державного устрою
10. В чому полягає відмінність між федерацією та конфедерацією?
11. Яка різниця між президентською та парламентською республікою?
12. Що таке імперія?
13. Які функції виконує парламент?
14. Що таке імпічмент?
15. Дайте визначення понять: «соціальна держава», «національна держава»
16. Визначте сутність та функції державного управління
17. Охарактеризуйте роль держави як суб'єкта соціальної політики

Література

1. Авцинова, Г. И. Социально-правовое государство: сущность, особенности становления [Текст] / Г. И. Авцинова // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – № 3. – С. 90-104
2. Антологія української юридичної думки : [В 6 т.] / Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України; За заг. ред. Шемшученка Ю.С. – К. : Вид. Дім «Юрид. кн.», 2002 – Т. 1 : Загальна теорія держави і права,

- філософія та енциклопедія права / [Упоряд.: В.Д.Бабкін та ін.; Відп. ред. В.Д.Бабкін, І.Б.Усенко], 2002. – 567 с.
3. Бегунов, Ю. К. 13 теорий демократии [Текст] / Бегунов Ю.К., Лукашев А.В., Пониделко А.В. — СПб. : Изд. Дом «Бизнес-Пресса», 2002. – 235 с.
 4. Варывдин, В. А. Гражданское общество [Текст] / В. А. Варывдин // Социально-политический журнал. – 1992. – № 8. – С. 22-31.
 5. Гомеров, И. Н. Государство и государственная власть : [Предпосылки, особенности, структура] [Текст]. – М. : ЮКЭА, 2002. – 830 с.
 6. Гринюк, Роман Федорович. Идея правовой державы : Теорет.-правовая модель і практ. Реалізація [Текст] / [Наук. ред. О.В.Скрипнюк]. – К. : Ін Юре, 2004. – 386 с.
 7. Гроций, Гуго. О праве войны и мира : Три кн., в которых объясняются естеств. право и право народов, а также принципы публ. права [Текст] : Пер. с лат. / Г. Гроций; [Под общей ред. С.Б.Крылова]. – [Репринт. с изд. 1956 г.]. – М. : Науч.-изд. центр «Ладомир», 1994. – 867 с.
 8. Еллинек, Георг. Общее учение о государстве [Текст] / Ассоц. юрид. центр; [Вступ. ст. И.Ю.Козлихина]. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 750 с.
 10. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / [Р. А. Калюжний, С. М. Тимченко, Н. М. Пархоменко, С. М. Легуша]. – К. : Паливода А. В., 2007. – 293 с. – (Бібліотечка студента)
 10. Закон: создание и толкование [Текст] / Под ред. А.С. Пиголкина. – М.: Спарк, 1998. – 283 с.
 11. Кашанина, Т. В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы [Текст] : учеб. пособие / Т. В. Кашанина. – М. : Юрист, 1999. – 334 с. – (institutiones)
 12. Кістяківський, Б. О. Вибране [Текст] / Б. О. Кістяківський ; упоряд. Л. П. Депенчук ; ред. В. Ф. Жмир [та ін.]. – К. : Абрис, 1996. – 512 с. – (Бібліотека часопису "Філософська і соціологічна думка") (Українські мислителі).

13. Коэн, Джин Л. Гражданское общество и политическая теория [Текст] / Дж.Л.Коэн, Э.Арато; [Общ. ред. И.И.Мюрберг; Пер. с англ.: И.И.Мюрберг и др.]. – М. : Весь мир, 2003. – 782 с.
14. Котюк, В. О. Основи держави і права : Навч. посіб. – 3-є вид., допов. і перероб. – К. : Атіка, 2001. – 430 с.
15. Кравчук, М. В. Теорія держави і права : (Опор. конспекти) : Навч. посіб. / Терноп. акад. нар. госп-ва. – К. : Атіка, 2003. – 286 с.
16. Ладиченко, В. В. Поділ влади: теорія і практика [Текст] / В.В. Ладиченко. – К. : Україна, 1998. – 30 с.
17. Левенець, Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства [Текст] / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К. : Освітня кн., 2006. – 270 с.
18. Лейст, О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. Монография / Лейст О.Э. – М. : Зерцало, 2002. – 288 с.
19. Лисенков, С. Л. Загальна теорія держави і права : Навч. посіб. – К. : Юрисконсульт : КНТ, 2006. – 355 с.
20. Марчук, В. Петрович. Соціологічні теорії права в Німеччині [Текст] : історія і сучасність / В. П. Марчук ; Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці : ЧДУ, 1998. – 128 с.
21. Монтескье, Шарль Луи. О духе законов [Текст] / Ш. Л. Монтескье; [Сост., пер., коммент. примеч. А.В.Матешука]. – М. : Мысль, 1999. – 672 с.
22. Новгородцев, П. И. Историческая школа юристов [Текст] / П. И. Новгородцев; [отв. ред. Сальников В. П., Сандулов Ю. А.; сост. Сандулов Ю. А.]; МВД России, Санкт-Петербург. ун-т. – СПб. : Лань, 1999. – 188 с. – (Классики истории и философии права / [редкол.: Сальников В. П. (пред.) и др.]
23. Общая теория государства и права: Теория государства. Академический курс в 2-х томах. Т. 1 / Байтин Т.И., Бережнов А.Г., Витрук Н.В., Керимов Д.А., и др. – М. : Зерцало, 1998. – 416 с.
24. Петражицкий, Л. И. Теория права и государства в святы теорией

- нравственности. [Текст] / Л. И. Петражицкий. – СПб . : «Лань», 2000. – 608 с. – (Серия «Мир культуры, истории и философии»).
- 25.Правознавство : підручник / [Берлач А. І. та ін.]; за ред. В. В. Копейчикова, А. М. Колодія; М-во освіти і науки України. – К . : Юрінком Інтер, 2007. – 748 с. – (Jurisprudentia)
- 26.Правознавство. Словник термінів: навч. посіб./ [В.Г. Гончаренко, Л.М. Астрова, А.М. Бірюкова та ін.]; за ред. В.Г. Гончаренко. – К. : Юрисконсульт; КНТ, 2007. – 636 с.
- 27.Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави [Текст] : навч. посібник / П. М. Рабінович. - 5.вид., зі змінами. – К . : Атіка, 2001. – 174 с.
- 28.Романов, А. К. Правовая система Англии [Текст] / А. К. Романов. – М . : Дело : Акад. нар. хоз-ва при Правительстве Рос. Федерации, 2000. – 342 с.
- 29.Рябов, С. Г. Політологічна теорія держави : [Навч. посібник для студентів гуманіт. фак. вищ. навч. закладів] / С.Г. Рябов; [Ред. Недашківський В.П.]. – К . : ТАНДЕМ, 1996. – 239 с. – (Трансформація гуманітарної освіти в Україні. Програма / Міжнар. фонд «Відродження»).
- 30.Саидов, А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : Учебник / Под ред. В.А.Туманова; Ин-т государства и права РАН. Акад. правовой ун-т. – М . : Юристь, 2004. – 441 с.
- 31.Скакун, О. Ф. Теория государства и права : [Учеб. для вузов] / О. Ф. Скакун; Ун-т внутр. дел. – Х . : Консум, 2000. – 703 с.
- 32.Скакун, О. Ф. Правова система України на правовій карті світу [Текст] / Акад. правових наук України. Ін-т держ. буд-ва та місцевого самоврядування. – Х . : Еспада, 2004. – 94 с.
- 33.Скрипнюк, О. В. Соціальна, правова держава в Україні : [Проблеми теорії і практики] / Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, Ін-т міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Т.Шевченка; [Наук. ред. Ю.С.Шемшученко]. – К . , 2000. – 598 с.
- 34.Тавадов, Г. Т. Современные федерации и их субъекты [Текст] / Г. Т. Тавадов // Социально-политический журнал. – 1997. – № 1. – С. 39-45.

- 35.Тарасов, Е. Н. Государство как институт политической системы [Текст] / Е. Н. Тарасов // Социально-политический журнал. – 1994. – № 1–2.
- 36.Хропанюк, В. Н. Теория государства и права [Текст] / Под ред. Стрекозова В.Г.— 3-е изд., доп., испр. – М . : Омега-Л, 2008. – 384 с.
- 37.Шаповал, В. М. Вищі органи сучасної держави : Порівнял. аналіз [Текст] / В.М. Шаповал. – К . : [Програма Л], 1995. – 134 с.
- 38.Шаповал, В. М. Президент у механізмі здійснення державної влади [Текст] / В. М. Шаповал. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 1995. – 30 с.
- 39.Юридичний словник [Текст] / За ред. В. Г. Гончаренка. – Ю. : К : «Форум». – 2005. – 473 с.
- 40.Якушик, В. М. Різноманітність форм правління [Текст] / В. Якушик // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 10. – С.9-18.

Розділ 4. Правова держава та громадянське суспільство

Методичні рекомендації:

Мета теми «Громадянське суспільство та правова держава» - вивчити сутність громадянського суспільства як недержавної частини суспільно-політичного життя та засвоїти призначення електоральної системи суспільства

Вивчаючи тему, студент має:

- доповнити та розширити знання про основні етапи розвитку громадянського суспільства в світовій політичній думці;
- ознайомитись з теорією правової держави, її функціями, та викликами, що стоять перед державою у XXI ст.;
- засвоїти основні варіанти взаємовідносин громадянського суспільства та держави;
- навчитись оцінювати сучасну політичну практику, визначати умови та причини встановлення тієї чи іншої взаємодії держави та громадянського суспільства. роль цінностей, окремих особистостей, інститутів.

1. Політико-правові основи правової держави та громадянського суспільства.

2. Історія та еволюція ідеї правової держави та громадянського суспільства.

3. Концепції правової держави і громадянського суспільства.

4. Правова держава і громадянське суспільство: Політологічний контекст.

Політико-правові основи правової держави та громадянського суспільства.

Серед найбільш значних політичних ідей, покликаних подолати відчуження більшості населення від влади і управління, перевести права і свободи особистості з площини декларацій у площину життєвих реалій, провідне місце належить ідеям правової і соціальної держави та

громадянського суспільства. Сучасні концепції правової держави і громадянського суспільства своїм корінням сягають у античність і Середньовіччя – у змістовному розумінні шерех ідей правової державності з’явився вже у античному світі, а теоретично розвинені концепції і доктрини правової держави були сформульовані за умов переходу від феодалізму до капіталізму і виникнення нового соціально-політичного устрою.

Розвиток ідей і доктрин правової державності нерозривно пов’язані зі становлення уявлень про права людини, які саме були тим стрижнем, навколо якого виникали й розвивались принципи правової держави. Цілком закономірно, що вже у Стародавній Греції, де сформувалась найбільш висока духовна культура – філософія, наука, мистецтво, література, політична думка тощо, було відпрацьовано громадянську ідею, тобто уявлення про громадянина, наділеного комплексом прав і обов’язків.

Феномен правової держави є не лише політико-правовим, але й соціокультурним явищем, певною формою організації функціонування політичного життя. У найбільш загальному вигляді правову державу можна визначити як державу, де панує право, тобто правова держава – це правова форма організації її діяльності публічно-політичної влади та її взаємостосунків з індивідами як суб’єктами права. Право, як регулятор поведінки людей є критерієм «юридичної правомірності», соціальний знак того, що людина вправі чи не вправі робити, як вона може чи не може чинити. Якщо б люди не вміли вирізнити те, що дозволено й те що заборонено, життя суспільства і держави було б неможливим.

Вже у давньогрецьких міфах була сформульована ідея про те, що існує право по природі, тобто природне право, й право по людському встановленню, тобто «позитивне» право. Ці два напрямки у розумінні і обґрунтуванні права стали імпульсами у розвитку правової теорії та юридичної практики, відповідно правосвідомість має дві іпостасі: природно-правову та позитивно-правову.

Природне право – це сукупність правил, принципів, прав і цінностей, які зумовлені самою природою людини, тому незалежних від законодавчого

визнання чи невизнання їх в конкретній державі. Те, що йде від природи людини, йде від природи взагалі, набуваючи сили й обов'язковості як такої: природне право належить людині з факту її народження й обґрунтовується самою природою людини. Ідея природного права базується на переконання в тому, що об'єктивно існують універсальні, трансцендентні, сталі, раціональні та телеологічні закони суспільного життя. Природно-правові норми адресовані всім без винятку правоздатним суб'єктам, закликають неухильно простувати за всіма їхніми приписами, на підставі того, що ці норми відповідають критеріям вищої та абсолютної справедливості. Природними та невід'ємними правами визначаються, наприклад, свобода, власність, безпека та супротив гнобленню тощо.

Позитивне право – це реальний, існуючий у законах, інших документах нормативний регулятор, на основі якого визначається юридично дозволена і юридично заборонена поведінка та виносяться (судами, іншими державними закладами) юридично обов'язкові, імперативно-владні рішення. Позитивне право складається і розвивається в умовах цивілізації, однією з головних ознак якої є державно-політичне співіснування людей як народів і націй. Відповідно позитивне право, гарантованість дій його норм та установок забезпечується державною владою, її організуючою по характеру й найчастіше примусовою за методами силою.

Природне право незмінне, як незмінна природа. Позитивне право, як право за людськими встановленнями, змінюється, причому зміни можуть стосуватимуться як окремих визначень норм, так й самого змісту і розуміння права.

Одним з головних принципів генезису поняття права є принцип **«право як формальна рівність»**. Правова рівність є всезагальною і необхідною формою буття, виявом і здійсненням свободи людської життєдіяльності. Право як форма відносин за принципом рівності не спростовує вихідні відмінності між людьми. Раціональний сенс рівності полягає в тому, що вона логічно і практично можлива у соціальному світі саме і лише як формально-правова рівність, через

визнання рівної правоздатності індивідів. Принцип права як формальної рівності має універсальний стрижневий характер для всіх історичних типів і форм права, який відображає специфіку і прикметну особливість правового способу регулювання суспільних відносин вільних індивідів. Там, де чинний цей принцип, діє правовий спосіб регуляції. Отже право – це нормативна форма вираження свободи за посередництвом принципу формальної рівності усіх людей перед законом у суспільних стосунках.

Право як форма суспільних відносин незалежних суб'єктів є правовою формою свободи. Для всіх індивідів, що взаємодіють між собою за посередництвом права, воно є всезагальною формою, через систему заборон і дозволів воно оформляє свободу, легітимізує її та покладає її межі, адже індивідуальна свобода трансформується у індивідуальне сваволю, якщо завдає комусь шкоди. Воля індивідів і свобода волі – у праві поняття тотожні, право є формою вияву цієї свободи, оскільки якоїсь іншої форми буття і виразу свободи у суспільному житті людей, крім правової, людство до сьогодні не винайшло. Якщо свобода має неперехідне значення для людського буття, а право є формою її вияву, відповідно право набуває статусу універсального регулятора суспільного буття. Через розвиток правових стосунків та закріплення принципів рівності та свободи людство поступово і невпинно набуває статусу асоціації вільних індивідів.

Право, включаючи до себе принцип формальної рівності, водночас містить і вимогу *справедливості*. Справедливість є однією з найбільш гуманних і прогресивних ідей в історії людства, ідеали справедливості нерозривно пов'язані із свободою і рівністю. Специфіка права полягає в його покликанні привнести порядок у суспільні стосунки та закріпити його, тому ті справедливі принципи та ідеї, що набули нормативного закріплення в законі, набувають статусу права, всі інші залишаються за його межами, тобто побутують у моралі, релігії тощо. Отже, право є формальним закріпленням та вираженням загальноприйнятої та загальнозначущої, раціоналізованої та легітимізованої справедливості. Нормативно закріплена справедливість є смислоутворюючою

підвалиною права. Відповідно справедливість – це самосвідомість, самовираження і самооцінка права й тому разом з тим – правова оцінка всього іншого позаправового. Її покликання – за допомогою правових законів охоплювати всі сфери суспільства та його взаємовідносини з державою.

Узагальнюючи викладені тези, можна визначити право як загальнообов'язкову форму рівності, свободи і справедливості або як загальнообов'язкову систему норм рівності, свободи і справедливості. Право, правовий закон, як адекватний виразник права, повинні мати загальнообов'язковий характер, бо суспільству потрібне не просто панування законів і законності, а саме панування правових законів і правової законності. Лише у правовій державі, на основі взаємодії права і держави, можливі існування та розквіт права, оскільки воно не зупиняється на рівні суспільної правосвідомості, а завершується легітимізованим суспільством і тому реально діючими нормами. Право – це справедлива норма, з точки зору змісту воно первинно стосовно держави, оскільки не кожна норма, що походить від держави, є правовою.

Історія та еволюція ідеї правової держави та громадянського суспільства.

Громадянське суспільство та правова держава в історичній ретроспективі виникли і розвивалися як реакція на ідеал середньовічної теократії. Проте ще у стародавні часи починаються пошуки принципів, форм і практичних конструкцій для встановлення взаємозв'язків, взаємозалежностей й узгодженої взаємодії права і влади. Зародження ідеї правової держави починається у політичній та правовій думці стародавніх Греції та Риму. Античні уявлення про право і закон органічно впливали з релігійно-міфологічного світобачення: право тут поставало як сила, здатна впорядкувати взаєностосунки людини і держави, а поліс, який розумівся як упорядковане відповідним сакральним чином буття і спілкування, був першою в історії людства формою, яку можна визначити як громадянський колектив.

Вже за часи античних мислителів поняття «громадянин» (від грец. –

polites, лат. – civilis) пов'язано з поняттям прав і обов'язків, а у політичній науці поняття «громадянське суспільство» найтісніше кореспондує з поняттям «право».

Платон і Аристотель виходили із того, що суспільне життя без держави, що встановлює і підтримує порядок, призведе до безладдя і не обіцяє нічого доброго громадянам. Платон бачив глибокий взаємозв'язок між державою і людиною: держава потрібна людині, а людина – державі, справедливість у людині і в державі однакова. Людина може бути морально досконалою лише в правильно організованій державі. Для Аристотеля відсутність влади закону унеможлиблює будь-яку форму державного устрою, закон повинен володарювати над усіма. Право є мірилом справедливості й регулюючою нормою політичного спілкування, тому істотним і обов'язковим для правової держави є необхідний внутрішній взаємозв'язок права та держави. Додамо, що, за Аристотелем, громадянське суспільство і держава є взаємозамінними: «держава є сукупність громадян, громадянське співтовариство».

Узагальнюючим підсумком філософсько-політичної рефлексії античної думки над цими проблемами стало усвідомлення того, що найкращий порядок державного устрою країни зумовлений такими головними принципами державності, як влада народу – аналог сучасної демократії і поділ влади – гарантія від її узурпації. Панування ж закону і рівність усіх перед законом – підґрунтя всіх пізніших форм цивільного егалітаризму (франц. – рівність), з якого виростає вся конструкція новоєвропейської ідеї громадянського суспільства. Все разом є складовими елементами правової держави.

Політико-правова думка середньовічної Європи під впливом гуманістичних християнських ідей, вчення про рівність усіх людей та національностей перед Богом здійснила рецепцію (від лат. – прийняття) правових законів античності, висунула низку нових політико-правових постулатів. Тут відбулось ототожнення природного права з нормою, що походить з природи, створеної Богом. Важливим було уявлення про верховенство закону, що походить від Бога.

Творці християнської політичної теорії – Аврелій Августин і Фома Аквінський – різко протиставляли церкву і державу. Вся історія людства – це грандіозне звершення задуму божественного творіння. Поява церкви у цілому має вирішальне значення. Держава перетворюється на «світську руку» церкви. Єдність роду людського означає єдність християнської віри під егідою церкви.

В епоху Середньовіччя емпіричним базисом формування громадянського суспільства були міські общини, які впродовж століть протистояли утискам феодальної держави. Середньовічні західноєвропейські міста з їх самоврядуванням, незакріпаченим працівником, етнічним і релігійним розмаїттям і терпимістю були викликом феодальній політичній роздрібненості й деспотичним формам королівсько-царської регламентації соціального життя.

Ідея про рівність усіх перед законом знайшла своє втілення у такому феодальному правовому документі, як Велика хартія вільностей 1215 року, прогресивність якої полягала в установленні перепон феодальній політично-правовій сваволі та у розвитку поняття рівності. Магдебурзьке право – феодальне міське право, за яким міста звільнялися від управління і суду феодалів, універсальний характер якого дозволяв тлумачити різноманітні види правовідносин. Воно юридично закріпило успіхи городян у боротьбі з феодалами за самостійність, надавши місту право на самоврядування та власний суд, право земельної власності та звільнення від більшої частини феодальних повинностей. Міста феодальної Європи, що отримали Магдебурзьке право, скоріш були не державами у державах, а острівцями громадянського суспільства в межах феодальних країн.

Проте в повному обсязі ідеї правової держави і громадянського суспільства формуються починаючи з XVII ст.

Концепції правової держави і громадянського суспільства.

За визначенням професора Каліфорнійського університету Дж.Александера, у розвитку ідеї і практики громадянського суспільства простежуються три стадії, названі ним «громадянським суспільством – I, II,

III».

Громадянське суспільство – I охоплює період від кінця XVII до першої половини XIX ст. Його основні положення були сформульовані такими видатними філософами, як Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.-Л.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, А.де Токвіль, І.Кант, Г.В.Ф.Гегель, іншими мислителями того часу. З їхніми іменами пов'язано формулювання засад, властивих і нинішнім концепціям взаємовідносин суспільства і держави.

Договірна концепція громадянського суспільства. Англійський мислитель Т.Гоббс (1588-1679 рр.) виходив з того, що держава виникла на основі «суспільного договору» з «природного стану», коли люди жили розрізнено і перебували у стані «війни всіх проти всіх». У результаті суспільного договору громадяни делегують частину своїх прав главі держави (або державним органам), на якого покладається функція охорони миру і забезпечення добробуту громадян. Благо народу – вищий закон держави. Прихильник сильної державної влади (політичного абсолютизму) Т.Гоббс проголошував інтереси держави вищим критерієм моралі.

У роботі «Левіафан» (1656 р.) він створив гімн державі, яка приводить до влади розуму, миру, безпеки, багатства, цивілізованої упорядкованості. Мислитель стверджував: «Це реальна єдність, втілена в одній особі засобом згоди, укладеної кожною людиною з кожною іншою таким чином, неначе кожна людина сказала іншій: я уповноважую цю людину або це зібрання осіб і передаю їй моє право управляти собою на тій умові, що ти так само передаси йому своє право і санкціонуєш всі його дії. Якщо це здійсниться, то множина людей чи множина, об'єднана таким чином в одній особі, називається державою, латиною – *civitas*». Т.Гоббс першим уводить у політичну науку термін «громадянське суспільство», яке він ототожнював з державою. Метою держави є соціальний порядок, забезпечення безпеки громадян. Підкорення підлеглих державі – безумовне, влада держави – абсолютна.

Його співвітчизник Дж.Локк (1632-1704 рр.) виступав за буржуазно-конституційну монархію і розподіл функцій влади. Законодавча належить

парламенту, виконавча – суду і армії, реферативна – королю і міністрам. Законодавча влада є верховною. Заперечуючи вчення Т.Гоббса щодо абсолютного, необмеженого характеру державної влади, Дж.Локк доводив, що основним обов'язком держави, яка виникла на основі «договору», є дотримання «природного права», захист особистої свободи і приватної власності громадян. У роботі «Два трактати про правління» він розглядав широкий комплекс проблем державної влади і громадянського суспільства, політичних свобод, законності. Враховуючи застереження Т.Гоббса, що природний стан може перетворитись на війну всіх проти всіх, Дж.Локк розглядає природний стан як перехідний, такий, що має змінитися на інший, більш безпечний і стабільний. Таким станом він вважає політичне або громадянське суспільство: «Єдиний шлях, за допомогою якого будь-хто відмовляється від своєї природної свободи і обмежує себе правилами гри громадянського суспільства, – це угода з іншими людьми про об'єднання в спільноту, для того щоб зручно, благополучно і мирно спільно жити, спокійно користуватися своєю власністю і перебувати у більшій безпеці, ніж будь-хто, хто не є членом суспільства». І далі: «Влада суспільства чи створеного людьми законодавчого органу ніколи не може поширюватися далі, ніж це необхідно для загального блага... І хто б не володів законодавчою чи верховною владою в будь-якій державі, він зобов'язаний правити відповідно до постійних законів, проголошених народом і відомих народу, а не шляхом імпровізованих указів». На думку Дж.Локка, народ є безумовним сувереном і має право не підтримувати і навіть повалити безвідповідальний уряд.

Французький просвітитель Ш.-Л.Монтеск'є (1689-1755 рр.) більш чітко розвиває концепцію поділу влади, визначаючи законодавчу, виконавчу, судову; розробляє механізм «стримувань і противаг». Він виділяє три форми правління: республіка, монархія, деспотія. У своїй праці «Про дух законів», яка поставила Ш.-Л.Монтеск'є серед найбільших політичних постатей не тільки Франції, а й світу, він стверджує: «Я припускаю три визначення або, правильніше, три факти: республіканське правління, за якого верховна влада знаходиться в руках

або всього народу, або частини його; монархія – управляє одна людина, але за допомогою установлених незмінюваних законів; між тим як в деспотичному все поза всякими законами і правилами рухається волею і сваволею однієї особи». Для Ш.-Л.Монтеск'є, як і іншим представникам французького Просвітництва, характерними були юридичні ілюзії: він вважав, що ідеальні закони спроможні змінити хід історії. Не відкидаючи існування Бога, він чимало критикував релігію, особливо католицизм, хоча й приймав релігію як засіб державного управління. На думку філософа, релігія зменшує і пом'якшує деспотизм, покращує характер підданих та їхніх правителів.

Стрижнем політичної теорії Ж.-Ж.Руссо (1712-1778 рр.), яку він виклав у своїй основній роботі «Суспільний договір, або Причини політичного права», є вчення про народний суверенітет як здійснення загальної волі. Згідно з концепцією Ж.-Ж.Руссо, золоте століття людства, коли люди жили у єдності з природою, їхні взаємовідносини визначалися не егоїстичним розрахунком, а простими і щирими відчуттями, скінчилося з появою приватної власності у результаті огороження і привласнення землі. На цій основі виникають громадянське суспільство, в якому закріплюється матеріальна нерівність, і держава, в якій фіксується нерівність соціальна між панівною і підвладною їй частиною суспільства. Вихід французький мислитель бачить у переході від природного стану до розумного і справедливого устрою суспільства шляхом суспільного договору, народного суверенітету, загальної волі. Ця воля, в свою чергу, є джерелом законів, мірилом справедливості й головним принципом управління: «Закони, власне, – це лише умови громадянської асоціації. Народ, який підкоряється законам, має бути їх творцем: лише тим, хто вступає в асоціацію, належить визначати умови співжиття». Ж.-Ж.Руссо вважав, що підкорятися своїм пристрастям означає бути їхнім рабом, а дотримуватися закону, добровільно прийнятого – бути цілком вільним. Він виступав за всенародні референдуми з ключових питань суспільного життя, сформулював ідею народного суверенітету. Визначаючи критерії хорошого правління, французький філософ зазначав: «За всіх інших рівних умов таке правління,

коли без сторонніх коштів, надання права громадянства, колоній громадяни чисельно збільшуються, є, без сумніву, краще правління, за якого народ зменшується кількісно і зубожіє, є гірше».

Ліберально-демократична та етатистська моделі. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на зміну традиційній концепції єдиного суспільства–держави приходять концепції, прихильники якої стверджували, що громадянське суспільство відмінне від держави, його не можна ототожнювати з нею. Виділяють два напрями цієї концепції.

Прихильники першого відстоювали *ліберально-демократичну модель*, виходили із саморегулюючих можливостей громадянського суспільства, в центрі якого – вільна і незалежна особистість. Відмічалася можливість деструктивного впливу держави на суспільство. Найбільш рельєфно ця концепція сформульована французьким мислителем А. де Токвілем (1805-1859 рр.). Базовим елементом громадянського суспільства він вважав общину. Важлива роль у функціонуванні громадянського суспільства належить різного роду асоціаціям: сімейним, професійним, релігійним тощо. Взаємодія громадянського суспільства і держави (автор категорично не протиставляє їх одне одному) забезпечується певними механізмами, а саме – системою виборів і політичними асоціаціями. Концепція мислителя стала по суті теоретичною і практичною базою для дослідження структури громадянського суспільства. З цією концепцією перегукуються ідеї одного з «батьків-засновників» США, президента Т.Джеферсона (1743-1826 рр.), який вважав, що держава стає правовою остільки, оскільки вона дотримується прав і свобод особи. Для їх захисту створюються правові інститути, механізм стримувань і противаг, згідно з яким кожна з трьох влад є відносно рівною.

Представники другого напрямку, який спирається на німецьку філософську традицію, розвивали *етатистську модель*, розглядали громадянське суспільство як особливу сферу соціуму, відмінну від держави, але не протилежну їй; при цьому перевага віддавалася праву і законам. Німецький філософ, соціальний мислитель І.Кант (1724-1804 рр.) є одним з творців

концепції «правової держави» і «громадянського суспільства». Країною повинні правити не люди, а закони. У своїй праці «Метафізика нравів» І.Кант стверджував, що в правовому суспільстві громадянська свобода постає як право особи підкорятися тільки тим законам, із справедливістю яких вона згодна і добровільно дотримуватися яких вона бере на себе зобов'язання – «правові атрибути суть: заснована на законі свобода кожного не підкоряється іншому закону, крім того, на який він дав свою згоду». Тільки загальна воля народу може бути джерелом всіх законів у правовій державі.

Оригінальне бачення діалектики громадянського суспільства і держави знаходимо у представника німецької класичної філософії Г.В.Ф. Гегеля (1770-1831 рр.). Основа концепції громадянського суспільства – еволюція форм людського співжиття. Соціальна історія за Г.В.Ф. Гегелем – це розгортання моральної ідеї на трьох основних ступенях історичного розвитку. Філософ називає елементами громадянського суспільства сім'ю і стани (землероби, ремісники, фабриканти, торгівці), які утворюють дві підвалини цього суспільства. Відносини у станах регулюються добропорядністю і становою честю. Чернь – паразитична асоціальна маса – випадає з структури громадянського суспільства, однак утримується в суспільстві. Відстоюючи тезу про недопущення будь-яких форм суспільного паразитизму і утриманства, Г.В.Ф.Гегель констатував: «В Афінах був чинним закон, який зобов'язував кожного громадянина звітувати, на які кошти він живе; тепер же вважається, що це нікого не стосується». У цілому німецький мислитель тяжів до ствердження примату держави над громадянським суспільством. Держава представляє суспільство в його єдності. Лише утримуючи громадянське суспільство в підлеглому стані, держава може забезпечити його свободу. Г.В.Ф.Гегель розрізняв і диференціював державу і громадянське суспільство. Він вважав, що громадянське суспільство знаходиться не всередині держави, а існує поряд з ним. У «Філософії права» зазначено: «Громадянське суспільство є диференціація, яка виступає між сім'єю і державою, хоча розвиток громадянського суспільства настає пізніше, це важливо, ніж розвиток

держави». Приватні інтереси представляють сім'я і громадянське суспільство, загальний інтерес – держава. За зіткнення інтересів сім'ї і громадянського суспільства вони мають бути підкорені державі. І тим самим сім'я і громадянське суспільство є частинами держави. Зразковим державним устроєм Г.В.Ф.Гегель вважав конституційну монархію, насамперед прусську.

Громадянське суспільство – I і ліберально-демократична, і етатистська моделі на практиці виявилися буржуазним суспільством, що утверджувало ліберальні свободи, формувало закони, громадську думку щодо загальнозначущих проблем. Ринок надавав цьому суспільству механізми саморегуляції, звільняючи неполітичну сферу від потреби у державній регламентації. Разом з тим ринок спричиняв і антигромадянські тенденції: надмірний індивідуалізм, різке соціальне розшарування, пауперизацію трудових класів, втрату ними почуття спільності.

Громадянське суспільство – II. Його період тривав від середини XIX ст. до другої половини XX ст. У цей час відбувається усвідомлення тих негативних тенденцій, які з розвитком буржуазного суспільства приніс ринок, зростання стурбованості ними, наростання соціальних антагонізмів і загострення класової боротьби. У багатьох країнах, де раніше була розроблена і реалізувалася теорія громадянського суспільства, тепер змінюються його параметри. На практиці це виявляється в опануванні насильницькими методами розв'язання конфліктів; стають популярними соціалістичні концепції і одна з найрадикальніших – марксизм.

К.Маркс (1818-1883 рр.), як і Г.В.Ф.Гегель, розглядав громадянське суспільство як історично закономірний феномен і пов'язував його формування з відповідним ступенем розвитку суспільства, насамперед буржуазного. Громадянське суспільство для К. Маркса є формою, в якій здійснюється економічний розвиток, сфера праці, виробництва і обміну. У вступі «До критики політичної економії» він характеризував громадянське суспільство як похідне від матеріальних умов життя і вважав, що «анатомію громадянського суспільства необхідно шукати у політичній економії». Громадянські зв'язки і

громадянське суспільство є формою класових відносин, яка породжена капіталістичним способом виробництва і має загинути разом з ним. Німецький мислитель уявляв процес формування громадянського суспільства в умовах соціалізму через створення сильної держави – диктатури пролетаріату, яка змінюючись та перетворюючись на всенародну державу, передає свої владні функції суспільству і врешті-решт відмирає, а на її місці з'являється справжнє громадянське суспільство. Аналогічної думки дотримувався і В.Ленін. Реальна дійсність довела утопічність цієї концепції.

Таким чином, можна говорити, що наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. сформувалися відмінні від попередніх підходи до явища громадянського суспільства і відповідні їм теоретичні конструкції.

Громадянське суспільство – ІІІ. Відновлення інтересу науковців до проблематики громадянського суспільства відносять до 70-80-х рр. ХХ ст. Загальна причина такого інтересу – в протесті проти одержавлення суспільства, засилля в ньому владних структур. Центр ваги у вивченні соціальних проблем переноситься з соціалізму на аналіз процесу переходу від тоталітаризму через авторитаризм до демократичного устрою, а також на дослідження проблем громадянського суспільства.

Проте не ліберально-демократична, а, скоріше, етатистська модель взаємозв'язку держави і суспільства оволодіває правовим полем держав Центральної і Східної Європи. Україна не стає винятком.

Правова держава і громадянське суспільство: Політологічний контекст.

Правова держава є формою обмеження домагань влади правами і свободами людини. Правова державність тотожна державності справедливій і ґрунтується на принципах демократії та гуманізму, свободи та рівності всіх людей, невід'ємності і невідчужуваності засадових прав людини і громадянина. Вона охоплює різноманітні державно-правові засоби, застосування яких перешкоджає спонтанній, особистісній або олігархічній узурпації влади з варіантом її невідповідності та невідконтрольності людині, народу, суспільству.

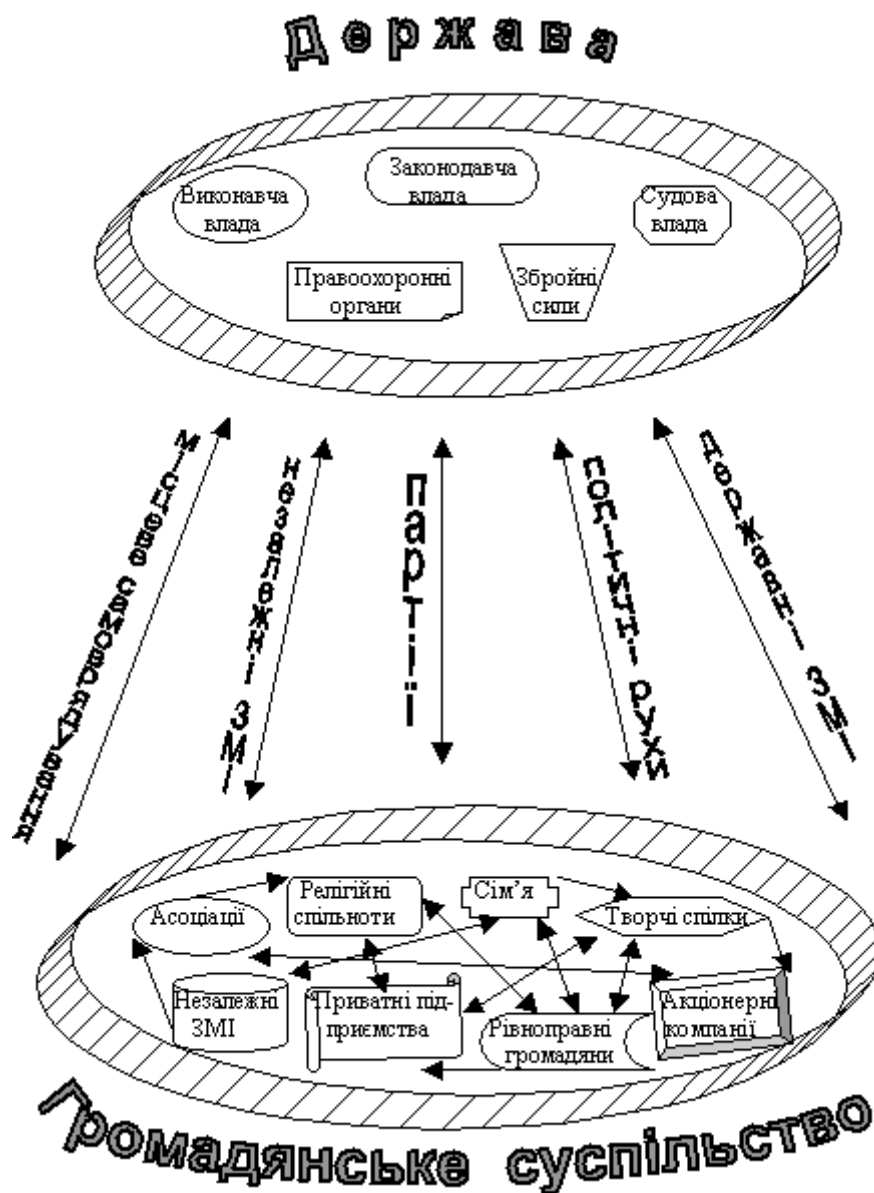

Рис. 4.1. Держава та громадянське суспільство

(Джерело: http://iem.donntu.edu.ua/doc/soz/ragozin_uchim_demokr/part21.htm)

Мета правової держави – служіння відповідному закону і обумовленому ним соціальному і політичному порядку.

Засадові принципи правової держави:

- громадяни можуть робити все те, що не заборонено законом;
- політичні діячі не можуть користуватися прерогативами, які їм не надані законом;
- незалежність правосуддя;
- презумпція невинності.

Важливі ознаки правової держави:

- поширення вимог та норм конституції й законів держави на діяльність усіх громадських і політичних інституцій, включаючи правлячу партію, на всіх громадян та на всі сфери життя суспільства;
- виконання вимоги дотримуватися «правил гри» при здійсненні процесів формування органів влади, у боротьбі за владу, у політичній взаємодії;
- легальна діяльність не лише правлячих, а й опозиційних партій, об'єднань, рухів, багатопартійність;
- поділ державної влади на законодавчу, виконавчу й судову, стримування й урівноваження ними одна одної;
- визначальна роль суду у розв'язанні всіх спірних питань, підконтрольність йому всіх громадян та інституцій; можливість оскаржити у судовому порядку неправомірні дії державних органів і посадових осіб; незалежність судової влади від органів державного управління, пануючих політичних сил;
- визнання й здійснені на практиці принципів конституціоналізму й законності, верховенство права, конституційний нагляд за дотриманням законності;
- рівноправність громадян, обов'язковість та рівність вимог закону для всіх;
- розв'язання питань і прийняття загальних рішень за ознакою більшості з урахуванням і поважанням незаперечних прав меншості;
- вседоступність суспільно значимої інформації, незалежність засобів масової інформації.

Головною *функцією правової держави* є захист і охорона прав і свобод громадян, для виконання якої правова держава має бути оснащеною ефективною системою процедур, механізмів, інституцій, що гарантують суб'єктивні права на підставі об'єктивного, ґрунтованого на праві порядку державної діяльності. Ці процедури, механізми, інституції знаходяться в динаміці, вдосконалюються, пристосовуються до плинних умов життя суспільства.

До *внутрішніх функцій* правової, конституційної, соціальної, демократично зорієнтованої держави:

- У гуманітарній сфері: забезпечення, охорона і захист основних прав

людини.

- В економічній сфері: створення умов для розвитку виробництва на ґрунті рівноправного визнання і захисту різних форм власності на засоби виробництва.
- У політичній сфері: створення демократичних умов, інституцій для вільного виявлення і врахування інтересів різних соціальних груп, зокрема для діяльності різноманітних політичних партій та інших громадських об'єднань (демократизаторська функція); охорона і захист державно-конституційного ладу, законності та правопорядку (охоронна функція).

Зовнішні функції правової держави полягають:

- У гуманітарній сфері: участь у міжнародному забезпеченні і захисті прав людини.
- У політичній сфері: організація, підтримка і розвиток міждержавних договірних відносин на підставі загальноновизнаних принципів міжнародного права; участь у боротьбі з порушеннями правопорядку.

Правова держава є одним з найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів. Якщо така держава максимальною мірою здатна реалізувати свою головну функцію – захист основних прав і свобод людини і громадянина, то вона може вважатися правовою.

Зрештою правова держава може формуватись разом із становленням громадянського суспільства. Правова держава зумовлює і формує специфіку, історичні та змістовні межі громадянського суспільства, його досягнення, потреби і проблеми фіксуються у розвиткові як поняття, так і в реальній практиці правової держави, і зумовлюються таким розвитком. Водночас правова держава – це продукт, гарант, іпостась, «виток» і здобуток громадянського суспільства, одне без одного неможливе.

Громадянське суспільство, незважаючи на свою окремішність від державної влади та її політичної діяльності, є, з однієї сторони, політичним утворенням. Поступ правової держави і поступ громадянського суспільства – процеси взаємопов'язані і взаємозумовлені, їм властивий спільний зміст.

Громадянське суспільство є основою держави, його становлення відбувається у тісному зв'язку із становленням правової, соціальної, демократичної держави. Громадянське суспільство – суспільство зрілих громадян з високим рівнем економічної, соціальної, духовної, політичної культури, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини.

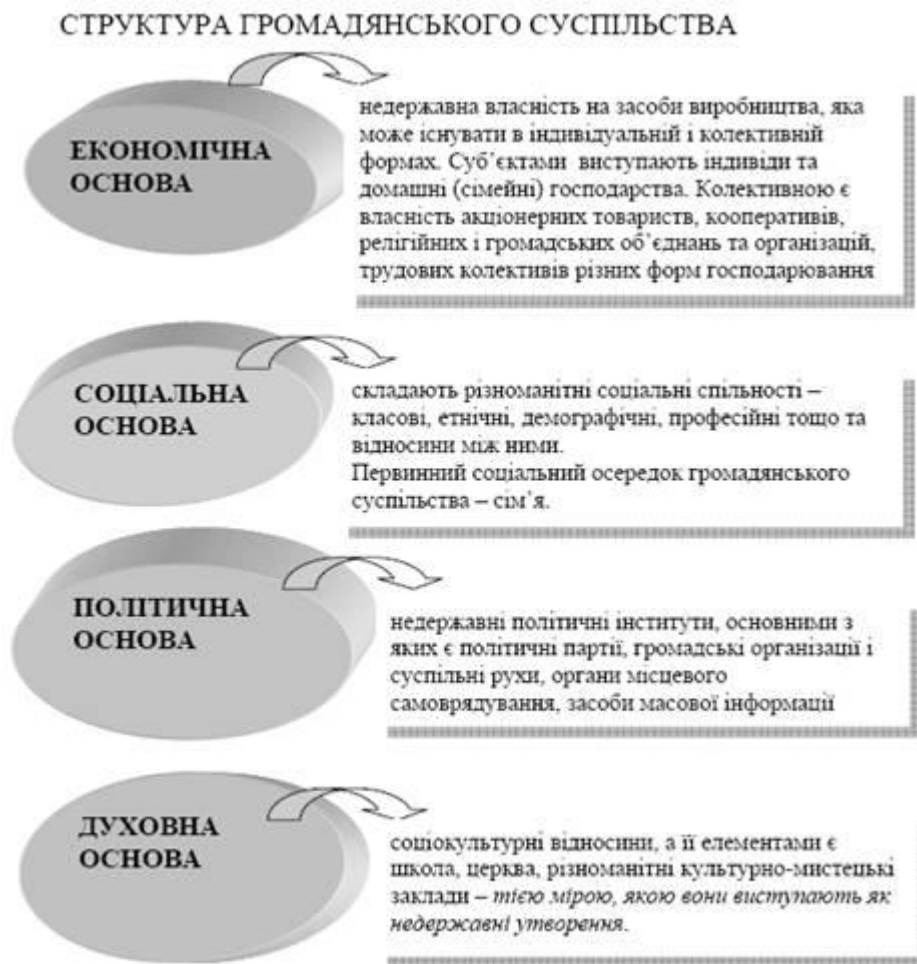

Рис. 4.2. Структурні основи й компоненти громадянського суспільства

(Джерело: <http://posibnyky.vntu.edu.ua/politolog/83..htm>)

Громадянське суспільство – це суспільство вільних громадян, яке вільне від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. Сутність громадянського суспільства полягає у забезпеченні законних прав людини. Особа в такому суспільстві має гарантоване право вільного вибору нею тих чи інших форм економічного і політичного буття, ідеології, світогляду, а також можливість вільно висловлювати свої думки, обмінюватися поглядами. Громадянське суспільство – досить абстрактна характеристика якісного стану системи соціальних відносин, але, з іншої сторони, саме цим поняттям

позначається вся сукупність існуючих у суспільстві відносин, які не є державно-політичними, окреслюється такий бік життєдіяльності суспільства та окремих індивідів, які перебуває поза сферою впливу держави, за межами її директивного регулювання й регламентації. Громадянське суспільство як певна спільність постає лише в його взаємодії з державою.

Головні ознаки громадянського суспільства:

- відокремлена від держави структура суспільства, яка складена з різноманітних асоціацій, добровільних об'єднань людей;
- відповідний вільним відносинам обміну суспільний лад, політична система, в якій держава є похідною від громадянського суспільства та процесів у ньому;
- царина безпосередніх і розмаїтих інтересів, можливості їх виражати та здійснювати;
- царина справжнього, реального життя, на відміну від держави – сфери умовного, формального життя;
- ринок, вільна конкуренція, відносини обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками;
- свобода особистості;
- форма безпосереднього спілкування людей;
- цінування громадянських прав, які вважаються вищими, ніж державні закони;
- сукупність усіх неполітичних відносин у суспільстві;
- плюралізм;
- життя індивідів як приватних осіб;
- багатство соціальних інтересів;
- царина життя, де дії людей регулюються безпосередньо самими ж людьми, не відчужено, перш за все через норми моралі.

Громадянське суспільство, незважаючи на відповідну автономність, тісно пов'язане з державою. Громадянське суспільство і держава перебувають у складній інверсії і взаємно доповнюють одне одного. Особливості взаємодії держави і громадянського суспільства визначаються типом політичного режиму – демократичним, тоталітарним, авторитарним. Відповідно, політичні режими

як сукупність методів і способів здійснення політичної влади визначають форму взаємодії громадянського суспільства і правової держави. У реальному житті спостерігаємо три варіанти їхніх взаємин:

1. Громадянське суспільство пригнічується державою. Як наслідок, виникає тоталітарний режим. Тоталітаризм є найбільш жорсткою формою авторитаризму.

2. Існує хитка рівновага між громадянським суспільством і державою, і тоді виникають авторитарні режими різного ступеня жорсткості.

3. Держава виконує волю громадянського суспільства, діє в рамках права як права держава. Тоді виникає і діє демократичний режим.

В недемократичних системах та режимах влади держава встановлює майже повний контроль над формами громадянської активності людей, діючих тільки у офіційних рамках. За таких умов держава поглинає суспільство як самостійного суб'єкта соціальної діяльності, відбираючи в нього функції по самоорганізації та самоврядуванню власної життєдіяльності. Крім того, безпосереднє відчуття людьми внутрішньої єдності суспільства, усвідомлення ними один одного як співгромадян даної держави підмінюється відкритим тиском на суспільну думку з метою забезпечення власної легітимності.

При демократії громадянське суспільство встановлює той мінімально достатній рівень політичних обмежень, який, з одного боку, не дозволяє державі втручатися у те коло питань, що громадяни можуть розв'язати самостійно, поза звернення до державних інститутів, а з іншого – визначає прерогативи тих державних органів, які наділяються власною компетенцією у вирішенні соціальних завдань. Тобто демократія забезпечує органічне співвідношення механізмів влади та самодіяльності, управління й самоуправління, які у сукупності створюють відповідні передумови суспільної стабільності та злагоди.

Зрештою громадянське суспільство можна уявити як свого роду соціальний простір, в якому люди взаємодіють як незалежні від держави індивіди. Чим більше розвинене громадянське суспільство, тим більше підстав

для демократичних режимів; чим менша розвиненість, тим більша ймовірність існування авторитарних і тоталітарних режимів.

Основні параметри громадянського суспільства:

- У політичному відношенні: формою існування громадянського суспільства є демократія: діють механізми загальних і рівних виборів, розподілу функцій влади, примат права, забезпечення, охорона і захист основних прав людини;
- В економічному відношенні: громадянське суспільство є системою ринкового типу, основа якої – приватна власність, участь у міжнародному забезпеченні і захисті прав людини;
- З точки зору соціальної структури: для громадянського суспільства характерна багатоманітність соціальних груп і прошарків, проте соціальною базою є середній клас;
- У духовному плані: громадянське суспільство характеризується плюралізмом ідей і думок, толерантністю, критичним ставленням до дійсності, раціоналізмом і гуманізмом.

Функції громадянського суспільства

- функція адаптації – йдеться про корекцію процесу функціонування держави мирними, легітимними засобами;
- функція ціледосягнення – досягнення консенсусу в суспільстві;
- інтегративна функція – створення необхідних економічних, політичних, культурних умов для саморозвитку різноманітних і різнорівневих суб'єктів;
- функція відновлення структури і зняття соціального напруження.

У структурному вимірі громадянське суспільство можна уявити у вигляді сукупності чотирьох основних сфер:

- політичної – це відносини, що виникають у зв'язку із задоволенням політичних інтересів і свобод шляхом забезпечення участі громадян у різного роду партіях, рухах, державних і громадських справах, асоціаціях;
- економічної – це економічні відносини і насамперед відносини власності;
- соціальної – це утвердження середнього класу;

- духовної – це віддзеркалення процесів функціонування і розвитку громадянського суспільства у суспільній та індивідуальній свідомості у вигляді наукових теорій, концепцій і в формі буденної свідомості, життєвого досвіду, традицій.

Отже, громадянське суспільство являє собою систему забезпечення життєдіяльності політичної, економічної, соціальної і духовної сфер, їх відтворення і передачі цінностей від покоління до покоління.

Найважливішою передумовою існування і громадянського суспільства, і правової держави є ОСОБА, яка володіє правом на реалізацію як політичних, економічних, так і культурних, духовних потенцій, здійснюючи які через громадянське суспільство, забезпечує відтворення соціального життя.

Головним елементом громадянського суспільства виступає особа, тому його несучі конструкції – всі ті соціальні інститути, які покликані сприяти всебічній реалізації особи, її інтересів, устремлінь. Інтереси і потреби виражаються через такі інститути громадянського суспільства, як:

- у політичній сфері: добровільні громадські організації і громадські рухи, політичні партії на перших стадіях свого формування, поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади партії, органи місцевого самоврядування, суспільно-політичні об'єднання, незалежні засоби масової інформації, жіночі, молодіжні асоціації;
- в економічній сфері: профспілки, асоціації підприємців, товариства захисту прав споживачів;
- у соціальній сфері: сім'я, незалежні організації освіти, дозвілля;
- в культурній сфері: різноманітні творчі, наукові спілки, національно-культурні товариства, релігійні конфесії.

Усі ці інститути повинні діяти у межах єдиного для всього суспільства, держави і владних інститутів правового поля. Громадянське суспільство уявляється динамічною системою соціально-економічних інституцій, які активно взаємодіють між собою, тобто системою, яка спрямована перш за все на реалізацію творчого потенціалу особи, зокрема на її захист від перевищення

державою своїх повноважень та на доцільне у кожний певний історичний момент регулювання кількості владних структур і змісту їхньої діяльності.

У розвинених демократичних країнах наявна тенденція взаємозближення і взаємопроникнення громадянського суспільства і владних структур: держава невпинно поширює свої повноваження в соціальній сфері; громадянське суспільство активно впливає на функціонування політичної сфери. Відбувається соціалізація держави і політизація громадянського суспільства.

Таким чином, ми можемо підсумувати, що головною ознакою демократичного суспільства, громадянського суспільства та правової держави є влада народу, підлеглість держави суспільству, контроль влади з боку громадян, верховенство представницьких органів влади, поділ влади, зв'язність держави правом.

Правові державні відносини за наявності громадянського суспільства та демократичної форми правління конституційно забезпечують верховенство права в усіх сферах життя, урегульовують відносини між особою і державою на ґрунті загально дозволеного підходу, принципу «особі дозволено чинити все, що не заборонено законом», встановлюють реальну правову рівність закону для всіх, гарантують права меншості.

Гарантованість свободи особи, взаємна відповідальність держави та особи, держави та об'єднань громадян, можливість для особи та об'єднань громадян через реальні механізми формувати державну політику є суттєвою особливістю правової, демократичної держави.

Цілком коректними є два зовні протилежні, але суттєво тотожні твердження:

- правова держава є сукупність політико-правових ознак громадянського суспільства та інструмент його життєзабезпечення ;
- громадянське суспільство – це соціальний результат функціонування правової держави.

Поступ правової держави і громадянського суспільства не тільки близькі й тісно взаємопов'язані і взаємозумовлені процеси, але, водночас, один процес

та єдиний суспільно-правовий феномен.

Питання для самоконтролю

1. Визначте сутність та ознаки громадянського суспільства
2. Назвіть інститути громадянського суспільства
3. Які функції виконує громадянське суспільство?
4. Дайте визначення поняття "правова держава"
5. Назвіть характерні риси правової держави
6. Покажіть як відбувався розвиток ідеї правової держави
7. Як співвідносяться громадянське суспільство та держава?
8. За яких умов можливе становлення громадянського суспільства?
9. Як Ви розумієте поняття: "відкрите суспільство", "масове суспільство"?
10. Проаналізуйте становлення концепції громадянського суспільства
11. Окресліть проблеми формування громадянського суспільства та правової держави в Україні

Література:

1. Авцинова, Г. И. Социально-правовое государство: сущность, особенности становления [Текст] / Г. И. Авцинова // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – № 3. – С. 90-104
2. Варывдин, В. А. Гражданское общество [Текст] / В. А. Варывдин // Социально-политический журнал. – 1992. – № 8. – С. 22-31.
3. Воронов, І. О. Правова держава як предмет політологічного аналізу [Текст] / І.О. Воронов. – К. : [ВіРА ІНСАЙТ], 2000. – 375 с.
4. Гаджиев, К. С. Гражданское общество и правовое государство [Текст] / К. С. Гаджиев // Мировая экономика и международные отношения. – 1991. – № 9. – С. 4-8
5. Гаджиев К. Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования [Текст] // Вопросы философии. – 1991. – № 7. / [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://files.school->

collection.edu.ru/dlstore/2590a87c-9aaf-4c91-be6f-

9b9cab8a8797/%5BCIVSal1011_10-03-16-U2%5D_%5BTS_183%5D.html

6. Геллнер, Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. (Ernest Gellner. Conditions of Liberty. Civil Society and Its Rivals. Hamilton. London, 1994) [Текст] – М . : Московская школа политических исследований, 2004. – 240 с.

7. Гражданское общество : Истоки и современность [Текст] / [И. И. Кальной, Г. В. Овчинникова, И. Н. Лопушанский и др.]; Науч. ред. И. И. Кальной, И. Н. Лопушанский; Ассоц. «Юрид. центр». – 2-е изд., доп. – СПб . : Юрид. центр Пресс, 2002. – 301 с.

8. Гражданское общество и правовое государство: предпосылки формирования : [сборник] / АН СССР, Ин-т государства и права; [отв. ред. Г. Н. Манов]. – М . : Ин-т государства и права АН СССР, 1991. – 119 с.

9. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення [Текст] / [Сіренко В.Ф., Тимошенко В.І., Ковальчук Т.І. та ін.; Відп. ред. С.В.Бобровник]; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К . : Логос, 1997. – 122 с.

10. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку [Текст] / [Ф.М.Рудич, Р.В.Балабан, Ю.С.Ганжуров та ін.]; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К . : Парлам. вид-во, 2006. – 407 с.

11. Гулієв, А. Д. На шляху до демократичної, правової, світської держави [Текст] / А. Д. Гулієв // Політика і час. – 2001. – №12. – С. 12-17

12. Замбровский, Б. Я. К вопросу о формировании гражданского общества и правового государства [Текст] / Б. Я. Замбровский // Социально-политические науки. – 1991. – № 6. – С. 31-56

13. Ильин, М. В. Две стороны одной медали: гражданское общество и государство [Текст] / М. В. Ильин, Б. И. Коваль // «Полис» («Политические исследования»). – 1992. – №1-2. – С. 193-201.

14. Кириченко, С. О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави [Текст] / С.О. Кириченко. – К . : Логос, 1999. – 84 с.

15. Козлихин, И. Ю. Идея правового государства : История и современность [Текст] / И.Ю. Козлихин; Санкт-Петербург. гос. ун-т. – Спб ., 1993. – 150 с.
16. Колодій, А. Ф. На шляху до громадянського суспільства : Теорет. засади й соціокультурні передумови демократ. трансформації в Україні [Текст] – Львів : Червона Калина, 2002. – 273 с.
17. Кочетков, А. П. О формировании гражданского общества [Текст] / А. П. Кочетков // Социально-политические науки. – 1992. – № 1. – С. 15-23.
18. Коэн, Джин Л. Гражданское общество и политическая теория [Текст] / Дж.Л.Коэн, Э.Арато; [Общ. ред. И.И.Мюрберг; Пер. с англ.: И.И.Мюрберг и др.]. – М . : Весь мир, 2003. – 782 с.
19. Ладиченко, В. В. Поділ влади: теорія і практика [Текст] / В.В. Ладиченко. – К . : Україна, 1998. – 30 с.
20. Нерсесянц В.С. Правовое государство: история и современность [Текст] // Вопросы философии. – 1989. – № 2. / [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.texts.org.in/zagruzok_1.php?id=71
21. Перегудов, С. П. Гражданское общество как политический феномен [Текст] / С. П. Перегудов // Свобод. мысль. 1992. – № 9. – С.43-53.
22. Рябов, С. Г. Політологічна теорія держави : [Навч. посібник для студентів гуманіт. фак. вищ. навч. закладів] / С.Г. Рябов; [Ред. Недашківський В.П.]. – К . : ТАНДЕМ, 1996. – 239 с. – (Трансформація гуманітарної освіти в Україні. Програма / Міжнар. фонд «Відродження»).
23. Социальное государство и защита прав человека [Текст] / РАН.Ин-т государства и права; [Отв. ред. Е.А.Лукашева]. – М ., 1994. – 147 с.
24. Тавадов, Г. Т. Современные федерации и их субъекты [Текст] / Г. Т. Тавадов // Социально-политический журнал. – 1997. – № 1. – С. 39-45
25. Тарасов, Е. Н. Государство как институт политической системы [Текст] / Е. Н. Тарасов // Социально-политический журнал. – 1994. – № 1–2.
26. Фергюсон, А. Опыт истории гражданского общества [Текст] / А. Фергюсон; Пер. с англ. И.И.Мюрберг; Под ред. М.А.Абрамова. – М . : РОССПЭН, 2000. – 389 с. – (Университетская библиотека. Политология).

27. Шапиро И. Демократия и гражданское общество [Текст] // Политические исследования. – 1992. – № 4. / [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.civisbook.ru/publ.html?id=91>
28. Шаповал, В. М. Вищі органи сучасної держави : Порівнял. аналіз [Текст] / В.М. Шаповал. – К. : [Програма Л], 1995. – 134 с.
29. Шаповал, В. М. Президент у механізмі здійснення державної влади [Текст] / В. М. Шаповал. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 1995. – 30 с.
30. Шинкарук, В. Громадянське суспільство, демократія, ідеологія [Текст] / В. Шинкарук // Розбудова держави. – 1994. – № 5. – С. 53–56.
31. Щедрова, Г. П. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян [Текст] / Г.П. Щедрова; Ін-т систем. досліджень освіти. Східноукр. держ. ун-т. – К., 1994. – 109 с.
32. Якушик, В. М. Різноманітність форм правління [Текст] / В. Якушик // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 10. – С.9-18.

Розділ 5. Політичні партії та партійні системи

Методичні рекомендації

В результаті вивчення навчального матеріалу студенти повинні вміти:

- визначати зміст основних понять теми (політична партія, громадсько-політичні об'єднання та рухи, партійна система, однопартійна, двопартійна, багатопартійна система, атомізована партійна система, група інтересів, група тиску, партократія, фракція, партійна коаліція),
- розкривати місце і роль політичних партій в політичній системі суспільства,
- аналізувати генезис політичних партій,
- визначати ознаки політичної партії,
- характеризувати функції політичних партій,
- визначати критерії для класифікації політичних партій та давати характеристику типам політичних партій,
- визначати сутність партійної системи,
- давати характеристику типам партійних систем,
- з'ясовувати переваги та недоліки існуючих партійних систем.

1. Поняття політичної партії. Соціальна природа, ознаки та історія виникнення політичних партій

2. Функції політичних партій та їх роль в політичному процесі

3. Типологія політичних партій

4. Сутність та типологія партійних систем

Поняття політичної партії. Соціальна природа, ознаки та історія виникнення політичних партій

Політичні партії відіграють важливу роль в житті сучасного суспільства, виступають зв'язуючою ланкою між державою та громадянським суспільством, є необхідним суб'єктом політичних відносин для вираження інтересів певних прошарків населення, справляють значний вплив на формування та діяльність органів державної влади, залучають громадян до участі у виробленні

політичних рішень.

Як правило, говорячи про політичні партії, звертають увагу на такі питання: місце і роль партій в політичній системі суспільства, генезис, функції політичних партій, їх соціальний склад, електорат, організаційна структура, типи і т.п.

Термін «партія» походить від лат. – частина, група, відділ. В сучасній політологічній літературі можна зустріти наступні визначення поняття «політична партія». Політична партія – це добровільне об'єднання громадян, що виражає інтереси певних соціальних верств та груп, утворене з метою завоювання державної влади, утримання її та впливу на неї, реалізовувати політичні програми [27, 156].

Політична партія – це громадсько-політична та ідеологічна організація певних суспільних верств та груп, яка має достатньо чітку структуру й веде боротьбу за завоювання, розподіл, утримання політичної влади або в інший спосіб безпосередньо здійснює вплив на неї. [26, 285-286]

Політична партія – це добровільне об'єднання громадян, що має стійку структуру і постійний характер діяльності, виражає політичну волю своїх членів та прихильників, ставить основними завданнями участь у виборі політичного курсу, формуванні органів державної влади й управління, здійсненні влади через своїх представників в органах влади [23, 205].

Політична партія – громадська організація, яка відкрито ставить своєю метою встановлення чи утримання контролю (частіше всього в коаліції) над ключовими позиціями в структурах державної влади та управління через змагання з іншими партіями в електоральному процесі [12, 292].

Згідно статті 1 Закону України «Про політичні партії України», «Право громадян на свободу об'єднання у політичні партії для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів визначається і гарантується Конституцією України». Згідно статті 6 цього ж Закону «членом політичної партії може бути лише громадянин України, який відповідно до Конституції України має право

голосу на виборах. Громадянин України може перебувати одночасно лише в одній політичній партії. Членами політичних партій не можуть бути: судді, працівники прокуратури, працівники органів внутрішніх справ, співробітники Служби безпеки України, військовослужбовці, працівники органів державної податкової служби».

Саме поняття політичної партії, згідно статті 2 Закону України «Про політичні партії України», визначено наступним чином: «Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах».

Щодо тлумачення поняття «політична партія» серед науковців немає одностайності. Зокрема, М. Вебер вважав партії «громадськими організаціями, що спираються на добровільний прийом членів та ставлять собі за мету завоювання влади для свого керівництва та забезпечення активним членам відповідних умов (духовних та матеріальних) для отримання певної матеріальної користі чи особистих привілеїв чи для того та іншого одночасно». [1, 276]. Ф.Бекон розглядав партії як природне породження боротьби різних політичних сил за владу.

Дж.Сарторі визначав партію як політичну групу, що бере участь у виборах і здатна внаслідок цього провести своїх кандидатів в державні установи. К.Джанда зазначав, що партіями є організації, які націлені на відкрите завоювання їх представниками державних позицій. Дж.Лапаломбара наголошував, що партія – це будь-яка політична група, що отримала офіційний статус, має формальну організацію, пов'язує центр з периферією та здатна провести через вибори своїх кандидатів в державні органи. Ж.-Л.Кермонн визначає партію як організовану силу, що об'єднує громадян одного політичного спрямування для мобілізації громадської думки в певних цілях, для участі в органах влади або для орієнтації влади на здійснення своїх вимог [16, 270-271]. Едмунд Берк писав про партію як про зібрання людей об'єднаних

спільним поглядом на народний інтерес відносно певних конкретних питань, стосовно яких є загальна згода [5, 351]. Р.-Ж.Шварценбергер визначає політичну партію як безперервно діючу організацію, що існує як на національному, так і на місцевих рівнях, та націлена на отримання та здійснення влади та прагне з цією метою до народної підтримки [11, 257]. Клаус фон Бойме розуміє під партією групу однодумців, які діють спільно для досягнення єдиних політичних цілей [13, 15].

В науковій літературі сформовано ряд підходів щодо розуміння сутності політичної партії та її визначення. Так, згідно ідеологічного напрямку партію визначають як союз однодумців, прихильники організаційного підходу акцентують увагу на організаційно-структурному аспекті діяльності партій, соціально-класовий підхід трактує партію як об'єднання соціальних прошарків та класів, функціональний підхід робить акцент на завданнях партії в політичному механізмі.

Поява політичних партій як складової політичної системи була зумовлена демократизацією політичного життя, формуванням підвалин громадянського суспільства, розвитком буржуазних відносин, розширенням виборчого права, становленням масового робітничого руху.

До основних передумов виникнення сучасних політичних партій дослідники відносять наступні: соціальні (виділення соціальних груп зі своїми груповими інтересами, можливість індивідам об'єднуватися в політичну організацію шляхом прийняття загальних принципів), політичні (поява громадянського суспільства, демократія як державний устрій, що визнає за народом всю повноту влади), правові (конституційне визнання принципу плюралізму та рівності всіх партій перед законом, гарантія всіх прав та свобод людини, гарантії діяльності партій) [31, 210-211].

Вчені зазначають, що політичним партіям передували їх прообрази, так звані протопартії. Партії такого типу існували ще в Стародавній Греції та Римі. Зокрема, Аристотель писав про боротьбу між трьома партіями: жителів морського узбережжя, жителів рівнини та жителів гір в Аттиці та протиборство

між партією знаті та народу в Афінах. У Римі II – I ст. до н.е. велась боротьба між партією оптиматів (представляла інтереси знаті) та популярів (захищала інтереси плебсу). Політичні угруповання (партії) Середньовіччя представляли собою тимчасові об'єднання, поява яких була обумовлена загостренням станових протиріч. Прикладом такого конфлікту може слугувати боротьба між партією гвельфів, що захищала інтереси світської влади римського папи, та партією гіббелінів, що була прихильницею сильної імператорської влади та представляла інтереси феодалів.

Отже, політичні угруповання Стародавнього Світу та Середньовіччя можна умовно назвати партіями, вони представляли собою тимчасові, аморфні об'єднання навколо певних лідерів.

Політичні партії постійно еволюціонують, змінюється і ставлення до них та їх ролі в житті суспільства. Впродовж тривалого періоду ставлення до партій було негативним. Зокрема, Цицерон, відомий політик та оратор Стародавнього Риму, використовував слово «партія» у значенні «поганий, неблагородний союз».

В умовах домінування уявлення про державу як виразника народного суверенітету та загальної волі, партії сприймалися як носії приватних інтересів, джерело кризи суспільства. Деякі політичні діячі часів становлення США вважали партії необхідним злом, вони вбачали в них джерело конфліктів, розглядали їх як інструменти в руках нерозбірливих в засобах політиків. Так Дж.Вашингтон говорив про небезпечні наслідки «партійного духу» та характеризував партії як зброю для підриву влади народу.

Колишній прем'єр-міністр Франції Жорж Клемансо, наголошував, що партії – водночас і благо, і зло; благо – тому, що вони виступають колективною силою у боротьбі за прогрес, а зло – бо вони обов'язково стають подібні до церкви з її ієрархією та дисципліною, такі організації обмежують можливості видатних особистостей, які в колективі змушені опускатися до загального середнього рівня [28, 76].

Польський вчений Т.Жиро визначаючи переваги партії для політичної

системи, вказує і на негативні сторони. На думку вченого, це попадання держави під владу партій та феномен клієнтизму [5, 360].

Аналізуючи ставлення держави до партії як до політичного інституту, дослідники виділяють наступні стадії: стадія протидії становленню партій, стадія ігнорування партій (з кінця XVIII ст. до середини 70-х рр. XIX ст.), стадія закріплення правового статусу партій в демократичних державах [17, 112].

Нині панує думка, що без сильних політичних партій неможлива демократична природа влади. Практична діяльність партій є показником демократичної природи суспільства. Так, Ендрю Хейвуд зазначає, що «без партій складні сучасні суспільства прийшли б до стану повної некерованості... Партії привносять в управління свою частку стабільності та внутрішньої єдності, особливо коли члени уряду – однопартійні і, відповідно, пов'язані спільними симпатіями та контактами» [30, 138].

Прототипи сучасних політичних партій з'явилися в період ранніх буржуазних революцій XVII – XVIII ст., розширення виборчого права в XIX ст. змінило організаційну та функціональну структуру партій, характер їх діяльності. Перші партії в сучасному розумінні виникали на основі так званих політичних клубів. Зокрема, в США в 1828 р. на базі клубу федералістів виникла демократична партія, а в 1854 р. на основі клубу антифедералістів було сформовано республіканську партію на чолі з А.Лінкольном.

Перші політичні партії були буржуазними, і їх діяльність була спрямована проти феодального порядку, згодом масові політичні партії почали виражати інтереси різних соціальних верств.

Теоретичне вивчення партій має давню історію, зокрема, ще Н.Макіавеллі вважав боротьбу партій важливим фактором політичного життя. Тема партій знайшла відображення в творах Т.Гоббса, Дж.Локка, Т.Джефферсона, Ш.-Л.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо.

Значний внесок в розробку даної проблематики здійснили М.Вебер, Р.Міхельс, М.Острогорський, М.Дюверже, Дж.Сарторі, К.Джанда, Дж.Лапаломбара, К.Лоусон, Дж.Брайс, С.Нойманн та ін.

Р.Міхельс автор роботи «Соціологія політичної партії в умовах демократії» сформулював «залізний закон олігархії», суть якого полягає в тому, що партії та масові рухи схильні до олігархізації, бюрократизації та авторитарності. Поступово, як зазначає вчений, зменшується вплив рядових членів на політику партії та їх контроль над апаратом та лідерами, відбувається відхід від цілей партії та їх заміна інтересами партійного керівництва.

Німецький соціолог і політолог М.Вебер, відомий своїми дослідженнями ролі релігійної етики для соціально-економічної діяльності людей, бюрократії, типів панування, аналізував етапи виникнення та розвитку політичних партій. Партія в своєму розвитку, на думку вченого, проходить наступні стадії свого формування: партії як аристократичні угруповання, партії як політичні клуби та сучасні масові партії.

Російський політолог М.Острогорський, автор роботи «Демократія і політичні партії», що здобула світове визнання, свою наукову роботу присвятив вивченню становлення громадянського суспільства та парламентаризму в контексті функціонування механізму політичних партій. Вчений здійснив аналіз партій, практики та теорії партійного будівництва в США й Англії та вбачав недолік сучасних йому демократій у формалізмі партійних функціонерів, відсутності контролю з боку виборців та маніпулюванні громадською думкою.

Французький вчений М.Дюверже одним з перших здійснив спробу створити універсальну теорію партій, визначив основні проблеми, які мають складати основу теорії. В своїй роботі «Політичні партії», що вийшла в 1951 році, М.Дюверже розкривав проблеми походження партій, аналізував їх структуру, членство, досліджував проблеми партійної організації та керівництва, здійснив класифікацію партій. Стосовно ставлення до парламентської діяльності, вчений виділив два шляхи утворення партій: партії внутрішнього походження, що утворюються в стінах парламенту з парламентських фракцій та партії зовнішнього походження, що утворюються з рухів поза стінами парламенту. М.Дюверже один з перших, хто встановив

інституціональну залежність між способом голосування та конфігурацією партійної системи в роботі «Вплив виборчих систем на політичне життя». М.Дюверже висловив думку, що «взаємозв'язок способу голосування та системи партій можна виразити в трьох наступних формулах: 1) режим пропорційного представництва веде до багатопартійної системи, 2) мажоритарне голосування в два тури призводить до багатопартійної системи, партії якої характеризуються «м'якою» структурою, схильністю до альянсів та відносною стабільністю, 3) мажоритарне голосування в один тур веде до дуалістичної системи з чергуванням при владі великих незалежних партій» [4, 257].

Більш теоретично та емпірично обґрунтовану спробу створити теорію партій здійснив в 1950-1978 рр. творчий колектив на чолі з американським вченим Кеннетом Джандою. Команда К.Джанди дослідила 158 політичних партій в 53 країнах світу.

Незважаючи на спроби вчених створити універсальну теорію партій, дослідникам не пощастило досягти позитивного результату. Погляди вчених сходяться лише щодо основних питань, що мають досліджуватися, серед них: визначення політичної партії, умов та історії становлення партій, шляхів та закономірностей їх виникнення, інституціоналізації партій, їх місця та ролі в політичній системі суспільства, організації партій, класифікації партій та тенденцій їх розвитку. Політологія досліджує і механізми взаємодії політичних партій з органами державної влади, динаміку партійно-політичних перегруповань, практику парламентської діяльності партій.

Політичні партії утворюються внаслідок злиття або розколу існуючих партій, за ініціативою «згори» та за ініціативою «знизу».

Утворення політичної партії відбувається на установчих з'їздах або конференціях. Фактом народження політичної партії є її реєстрація державним органом, в Україні це Міністерство юстиції. Слід зазначити, що є країни, правові системи яких передбачають обов'язкову реєстрацію партій; країни, законодавство яких не вимагає формальної реєстрації партії; країни, де порядок

утворення партії взагалі не регулюється законом.

Діяльність політичних партій регулюється законодавством (Конституцією або відповідними законами). Законодавчо визначені права та обов'язки партій, гарантії опозиційної діяльності. Законодавством регулюється порядок утворення та діяльності політичних партій, передбачені обмеження шляхом заборони діяльності певних партій (обмежується створення партії у тому випадку, якщо партія переслідує цілі та використовує засоби, які можуть бути розцінені як злочинні). Законодавче регулювання партійної діяльності в різних країнах здійснюється по-різному.

Серед об'єктів правової регламентації знаходиться зокрема фінансова діяльність партії. Існують наступні джерела фінансування партій: власні засоби партії, приватне та державне фінансування. Згідно статті 14 Закону України «Про політичні партії в Україні» держава гарантує політичним партіям право на кошти та інше майно для здійснення своїх статутних завдань. Політичні партії є неприбутковими організаціями. Політичні партії для здійснення своїх статутних завдань мають право на власне рухоме та нерухоме майно, кошти, обладнання, транспорт, інші засоби, набуття яких не забороняється законами України. Політичні партії можуть орендувати необхідне рухоме та нерухоме майно. Не допускається фінансування політичних партій (згідно статті 15) органами державної влади та органами місцевого самоврядування, крім випадків, зазначених законом; державними та комунальними підприємствами, установами і організаціями, а також підприємствами, установами і організаціями, у майні яких є частки, що є державною чи комунальною власністю, або які належать нерезидентам; іноземними державами та їх громадянами, підприємствами, установами, організаціями; благодійними та релігійними об'єднаннями та організаціями; анонімними особами або під псевдонімом; політичними партіями, що не входять до виборчого блоку політичних партій.

Політичні партії представляють собою добровільні об'єднання. Політична партія характеризується тривалістю існування в часі (на відміну від суспільно-

політичних рухів партії утворюються для постійної участі у політичному житті), наявністю ідеології та чіткої програми, стабільної та стійкої структури. Провідною діяльністю політичної партії є боротьба за владу та участь у її здійсненні. Саме участь у механізмі влади є відмінною ознакою політичної партії від інших організацій, рухів, клубів.

Американській політолог Дж.Лапаломбара до ознак політичної партії відносить: наявність ідеології, організації (об'єднання тривале у часі), мети (завоювання та здійснення влади) та прагнення забезпечити підтримку народу (від голосування за партію до активного членства).

Дослідники виділяють наступні ознаки політичної партії:

- особлива спрямованість діяльності – прагнення до безпосередньої участі у прийнятті політичних рішень,
- особливий соціальний статус – партія представляє інтереси громадян в політичній сфері та виступає з'єднувальною ланкою між громадянським суспільством та державою,
- наявність соціальної бази (соціальна спільність, інтереси якої виражає партія),
- організаційна структура та наявність програми діяльності [14, 175].

Політичні партії слід відрізнити від громадсько-політичних рухів.

Громадські рухи – структурно неформлені масові об'єднання громадян різних соціально-політичних орієнтацій, діяльність яких має тимчасовий характер та спрямована на здійснення певних завдань, після виконання яких вони або розпадаються, або реорганізуються в політичні партії чи громадські організації [14, 168]. Громадсько-політичні рухи виконують структуруючу, комунікативну, стабілізуючу функцію.

Громадсько-політичні рухи в своєму розвитку проходять наступні стадії: створення передумов виникнення рухів, артикуляція політичних прагнень, розвиток політичної діяльності, затухання руху (повне припинення діяльності або утворення на його основі політичної партії) [24].

Так, рухи не є носіями єдиної ідеології, тоді як політичну партію

визначають як ідеологічну спільність. Програми політичних партій є багатоцільовими, рухи зорієнтовані на досягнення окремих, конкретних цілей. Громадсько-політичні рухи, на відміну від політичних партій, не ставлять собі за мету завоювати державну владу та не мають чітких організаційних структур, виражених форм членства.

Громадські рухи не ставлять собі за мету боротьбу за владу та її завоювання, більш різнопланові за своїми інтересами, менш організовані, орієнтуються на більш широку соціальну базу, зорієнтовані на досягнення окремої, конкретної мети, що за певних умов може трансформуватися в загальнолюдську, не є носіями єдиної ідеології.

Громадські рухи відіграють важливу роль в житті суспільства, виступають з'єднувальною ланкою між державними органами та населенням країни, сигналізують населенню про суспільні проблеми та пропонують шляхи їх вирішення.

Структуру політичної партії складають ядро (політичні лідери, активісти), рядові члени (партійні маси) та прибічники (електорат).

Деякі дослідники, аналізуючи структуру партійної організації, виділяють чотири рівні: партійно-електоральний (на даному рівні відбуваються контакти між членами, активістами, лідерами та виборцями, формулюється електоральна політика, гасла); організаційно-партійний (на цьому рівні відбувається внутрішньопартійна робота); партійно-коаліційний (розробляється коаліційна політика, відбувається взаємодія між лідерами, партійними апаратами); партійно-державний (визначається політичний курс партії у випадку її перемоги на виборах) [31, 215].

Партії можуть змінюватися під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів. Серед внутрішніх факторів еволюції партії дослідники виділяють боротьбу між рядовими членами партії та партійною елітою, між фракціями, за демократизацію партійного життя. Головним зовнішнім фактором партійних змін, зокрема такої точки зору дотримується К.Джанда, може слугувати поразка партії на виборах.

Останнім часом дослідники спостерігають наступні тенденції в розвитку партій, зокрема:

- перехід до універсальних партій («хапай усіх» партій), що орієнтовані на широкі верстви населення,
- втрата партіями підтримки громадської думки,
- скорочення числа прихильників партій,
- поява партійних функціонерів, що відірвані від рядових членів,
- сприйняття партійно-парламентської політики як сфери, відірваної від життя,
- збільшення ролі виборчих технологій,
- зниження ролі довгострокових партійних програм та збільшення ролі платформ, що підготовлені до конкретних виборів,
- персоналізація політики, що полягає в посиленні ролі політичних лідерів, керівників,
- збільшення взаємовпливу партій, що посилює тенденцію до універсалізації,
- зміна електорату, що орієнтується на ЗМІ, Інтернет-ресурси, дані соціологічних опитувань для визначення своєї позиції при голосуванні.

Функції політичних партій та їх роль в політичному процесі

Пріоритетність функцій політичної партії залежить від політичної, соціально-економічної ситуації в країні, особливостей політичного режиму, правового статусу та ролі партії в політичній системі суспільства. Більшість дослідників розділяють думку про множинність функцій політичних партій, розбіжності існують щодо їх кількості.

Одна з головних функцій політичних партій, на думку К.Гаджиєва, полягає в формалізації та інституціоналізації політичної участі громадян, заміні стихійних, неорганізованих форм політичних дій узаконеними, інституціоналізованими формами участі через партії та виборчу систему. Партії, наголошує вчений, представляють собою інститут здатний

координувати та контролювати процес прийняття рішень на рівні держави, покликані перетворювати різноманітні інтереси в альтернативні політичні курси та реалізовувати їх на державному рівні [1].

Американський політолог Сенфорд Д.Хорвіт виділяє наступні функції партій: участь та перемога на виборах для отримання певного ступеня контролю над органами державної влади, відображення та формулювання потреб суспільства, висування політичних альтернатив, перевірка політичних якостей та навчання лідерів, які в майбутньому займуть місце в управлінні державою [16, 271].

Американський політолог Дж.Брайс вказує на такі функції партій: підтримка одностайності між членами партії, рекрутування нових прихильників, стимулювання ентузіазму виборців, інформування виборців про політичні питання, відбір кандидатів на певну посаду [19, 283].

Клаус фон Бойме визначав наступні функції політичних партій визначення цілей партійної боротьби та розвитку суспільства, акумуляція та артикуляція соціальних інтересів, мобілізація та соціалізація громадян переважно у виборчих кампаніях, рекрутування правлячої еліти та формування урядових структур [31, 216].

Російський вчений Л.Селєзньов досліджуючи політичну систему США, ознайомившись з історією, політичними завданнями, організаційною структурою двох провідних партій, виділяє наступні функції партій в політичній системі: 1) з'ясування настроїв та інтересів виборців, формування їх передвиборчої орієнтації, 2) відбір та висування кандидатів на виборні посади всіх рівнів, розробка та прийняття передвиборчої платформи та програми дій після виборів, 3) проведення виборчої кампанії, 4) формування громадської думки, 5) розробка політики уряду партією, що знаходиться при владі, 6) критика правлячої партії та її уряду з боку опозиційної партії, 7) залучення громадян до активної політичної діяльності, 8) забезпечення масової підтримки політики партії [30, 382-383].

О.Рудакевич поділяє функції партій на три групи: політичні (виявлення,

формування і задоволення інтересів великих суспільних груп, народу в цілому, боротьба за політичну владу, її використання або контроль над нею, формування органів державної влади, місцевого та регіонального самоврядування, вироблення та здійснення політичного курсу); ідеологічні (розробка партійної ідеології, ведення пропаганди, формування громадської думки, політичне виховання членів партії, широкого народного загалу); організаційні (підготовка кадрів для партії, державного апарату та громадських організацій, проведення виборчих кампаній, інших політичних акцій, організація діяльності партійних фракцій в представницьких органах влади).[26]

Зотова класифікує функції політичних партій стосовно кола ідей (розробка ідеології, її пропаганда в суспільстві, згуртування навколо неї прибічників), стосовно суспільства (здійснення зв'язку між суспільством та ідеями, формування соціальних груп та класів, забезпечення представництва груп інтересів, організація взаємодії суспільства та держави), стосовно держави (спонукання влади до певних дій в інтересах тієї чи іншої групи, забезпечення кадрами політичного складу владних органів).

Клаус фон Бейме виділяв такі функції політичних партій: визначення цілей, легітимізація соціальної спільності в межах системи, вираження та визначення громадських інтересів, мобілізація та соціалізація громадян, рекрутування еліти та формування уряду [13, 24-25].

Відомий англійський політолог Ендрю Хейвуд виділяє наступні функції політичних партій: представництво, формування та поповнення еліти, визначення цілей державного розвитку, артикуляція інтересів та їх агрегування, соціалізація та мобілізація громадян, формування уряду [30, 135-138].

Автори роботи «Основи теорії політичних партій» [13] пропонують для аналізу такі функції політичних партій: електоральна функція, функція політичного рекрутування та соціалізації, інноваційна, акумулятивна, конститууюча, інтегруюча.

Отже, серед функцій політичної партії можна виділити наступні:

- виявлення, формулювання, представництво та захист інтересів певних соціальних спільнот, прошарків;
- участь у боротьбі за владу та у її здійсненні;
- участь у формуванні та діяльності органів державного та місцевого самоврядування;
- розроблення політики та здійснення політичного курсу;
- розробка та пропаганда партією певних ідеологічних концепцій та цінностей;
- політична соціалізація (передача політичного досвіду, традицій, культури наступним поколінням) та активізація політичної діяльності громадян;
- формування громадської думки;
- рекрутування політичних кадрів;
- формування політичної еліти та політичних лідерів;
- контроль за інститутами державної влади;
- оцінка і критика дій правлячих сил;
- корегування урядового курсу шляхом тиску на владу опозиційними партіями;
- організація та участь у виборчих кампаніях;
- мобілізація виборців навколо партійних кандидатів;
- забезпечення зв'язку між державою та громадянським суспільством;
- соціальна інтеграція (узгодження соціальних інтересів через взаємодію політичних партій);
- зняття напруги в суспільстві шляхом переносу політичної боротьби з вулиці в парламент;
- інституціоналізація політичних конфліктів;
- формування цивілізованих традицій політичної боротьби;
- удосконалення політичної системи суспільства.

Дослідники зазначають, щоб виконувати свою ключову роль – виступати посередником між громадянами та політичною системою, політичні партії мають відповідати певним вимогам: бути конкурентними, інноваційними

політичними об'єднаннями, постійно продукувати нові ідеї, удосконалювати стратегію та тактику політичних дій, вміти йти на компроміс, корегувати свій політичний курс відповідно до змін соціальної ситуації в країні, слідувати демократичним ідеалам, їх внутрішня організація має бути здатною до саморозвитку.

Типологія політичних партій

Під типом партії розуміють систему її істотних ознак, в яких відображені соціальна природа, соціально-рольова функція, особливості внутрішньої будови, ідейна основа, домінуючий характер методів діяльності тощо. Політичні партії розрізняються в залежності від місця і ролі партії в політичній системі, походження, структури, соціальної бази, ідеології тощо. Розрізняють наступні типи політичних партій.

За *ідеологічним спрямуванням* політичні партії поділяють на: ліберальні, консервативні, комуністичні, соціалістичні, соціал-демократичні, фашистські, анархістські тощо.

В *залежності від характеру використання ідеології* політичні партії можуть бути доктринальними та прагматичними. Доктринальні партії орієнтуються на удосконалення своєї ідеології, прагматичні прагнуть втілити в життя свої ідейні орієнтації на практиці, активно використовують гасла, заклики та менше турбуються про вивіреність програмно-ідеологічних положень.

Політичні партії можна класифікувати за *соціальною базою* на буржуазні, селянські, пролетарські тощо.

За *місцем в спектрі політичних сил* виділяють ліві, центристські та праві партії. Ліві партії виступають за соціальну рівність, орієнтовані на суспільну власність, регульований ринок, захищають інтереси соціальних низів. Праві партії захищають інтереси вищого прошарку, приватну власність, буржуазні цінності, нерегульований ринок. Центристські партії захищають переважно

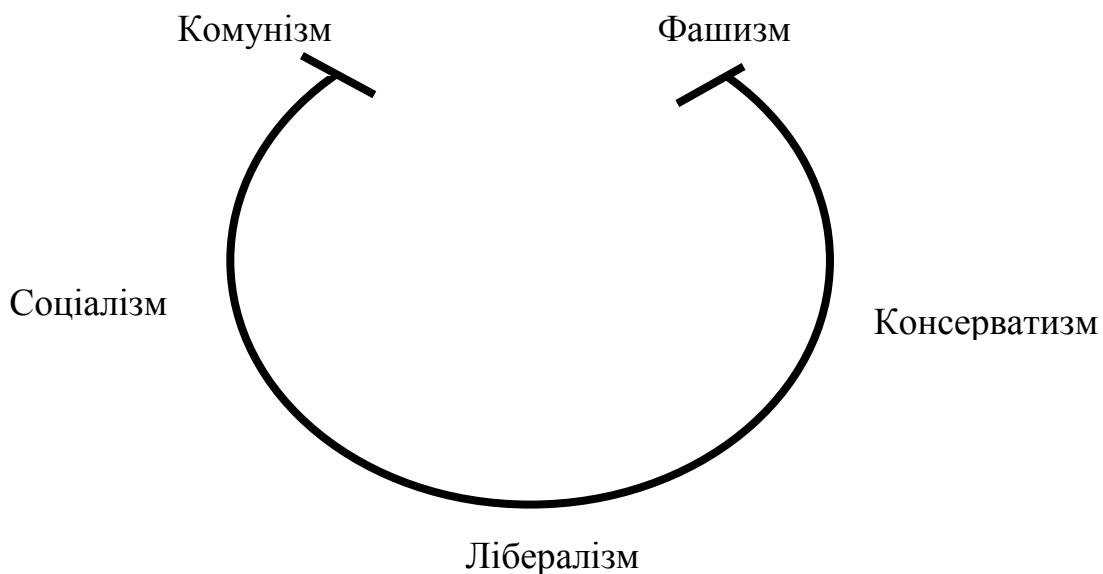
середній клас та займають нейтральну позицію без тяжіння до крайнощів в політиці. Лівими партіями є комуністичні, соціалістичні та соціал-демократичні, до центристських відносять ліберальні та ліберально-демократичні, до правих – консервативні та націоналістичні партії.

Поділ партій на ліві, праві та центристські бере свій початок з часів Великої Французької революції (1789 р.), коли на засіданнях Національної асамблеї ліворуч сиділи якобінці – прихильники радикальних змін, праворуч – прихильники збереження монархії (роялісти), в центрі розташовувалися – помірковані (жирондисти).

Політичний спектр «зліва направо» – це схематичний вираз політичних ідей та переконань, ідеологічних позицій політиків, партій, рухів. Лінійний політичний спектр (див. Рис. 5.1.) ілюструє розбіжності по відношенню до економіки та ролі держави. Так праві віддають перевагу ринку та індивідуалізму, ліві відстоюють принципи втручання держави в справи суспільства [30, 133].

Зображення політичного спектру у вигляді (див. Рис. 5. 2) підкови стали

використовувати, щоб показати тоталітаристські та моністичні тенденції одних

ідеологічних напрямків та толерантність і відкритість інших.

Ендрю Хейвуд зазначає, що між лівими та правими політичними силами наявні глибокі ідеологічні та ціннісні розбіжності, які можна уявити наступним чином [30, 133] (Таблиця 5.1.):

Таблиця 5.1.

Розбіжності між правими та лівими політичними силами

Ліві	Праві
Свобода	Влада
Рівність	Ієрархія
Братерство	Порядок
Права	Обов'язки
Прогрес	Традиція
Реформи	Реакція
Інтернаціоналізм	Націоналізм

За *організаційним оформленням* партії поділяють на кадрові та масові. Дана типологія була запропонована М.Дюверже в середині ХХ ст. Кадрові партії є продуктом еволюції політичних клубів, організаційно не оформлені, характеризуються відсутністю інституції офіційного членства та членських внесків. Основною силою у здійсненні політики партії є професійні партійні чиновники, що спираються на фінансову підтримку привілейованих прошарків суспільства. Діяльність кадрових партій спрямована на організацію та проведення виборчої кампанії. Їх мета отримати за допомогою залучення до агітації впливових, відомих осіб максимальну кількість голосів виборців. Зразком можуть слугувати республіканська та демократична партії США.

Масові партії є чисельними, мають чітку ідеологічну програму, організаційну структуру, централізований партійний апарат, характеризуються обов'язковістю статутних вимог та партійною дисципліною, функціонують за рахунок членських внесків. Масовими партіями є європейські партії соціалістичної та соціал-демократичної орієнтації.

Відмінність кадрових та масових партій, як пише М.Дюверже «не

пов'язана ні з їх масштабом, ні з їх чисельністю, справа не у відмінності розмірів, а у відмінності структур... Відмінність кадрових та масових партій обумовлена соціальною та політичною інфраструктурою. В основних рисах вона відповідає заміні обмеженого виборчого права всезагальним... І насамкінець, відмінність кадрових та масових партій визначається тими їх особливостями, які пов'язані з різними типами партійної інфраструктури. Кадрові партії – партії комітетські, децентралізовані та слабко інтегровані; масові – це частіше за все партії, що базуються на секціях, більш централізовані та з більш жорсткою структурою» [4, 114-119].

Класифікація, розроблена М.Дюверже, була доповнена Ж.Шарло та Дж.Сарторі. Вчені виділили універсальні партії (партії виборців), що виникають навколо загальнонаціонального лідера, який об'єднує різні прошарки населення з не співпадаючими, але близькими інтересами.

За *ставленням до влади* розрізняють партії правлячі (що мають право формувати уряд внаслідок перемоги на виборах) та опозиційні (позбавлені можливості безпосередньо брати участь в прийнятті рішень, пов'язаних з використанням політичної влади). На думку лорда Болінброка, англійського політичного діяча, функціями опозиції є систематична критика діяльності уряду, пропонування альтернативних сценаріїв вирішення проблем, контроль за діями влади з точки зору відповідності конституції та передвиборчим обіцянкам, зміна існуючого уряду на наступних виборах [11, 260-261].

За *місцем у системі влади* партії поділяють на легальні (діють в межах існуючого законодавства) та нелегальні.

За *способами та методами функціонування, а також за характером внутрішньопартійних відносин* партії поділяють на централізовані та децентралізовані.

За *способами дії* партії поділяються на парламентські та позапарламентські.

У *відповідності до поведінки членів партії під час голосування* в парламенті партії поділяються на дисципліновані (всі члени фракції голосують

однаково) та недисципліновані (кожний член фракції голосує особисто, а не у відповідності з спільним рішенням).

За ставленням до суспільних перетворень партії поділяють на консервативні (виступають за збереження існуючих інститутів політичної системи, порядків та традицій), реформаторські (виступають за еволюційні зміни політичної системи суспільства), революційні (виступають за кардинальні зміни існуючих порядків).

За ставленням до чинного суспільно-політичного ладу партії поділяються на системні та позасистемні.

У відповідності з розподілом депутатських місць в парламенті партії розрізняються за впливом на процес прийняття політичних рішень, отже виділяють мажоритарні партії (отримують абсолютну більшість мандатів та право на проведення власного політичного курсу), партії з мажоритарним покликанням (в ситуації зміни партій при владі здатні перемогти на наступних виборах), домінуючі партії (отримують відносну більшість депутатських мандатів), міноритарні партії (мають мінімальне число мандатів).

В залежності від того, як базові елементи інтегровані в єдину структуру, партії поділяють на партії слабої структури та сильної структури (характеризуються наявністю ієрархічності, централізації керівництва, домінуванням вертикальних зв'язків).

За характером політичних дій виділяють помірковані, радикальні та екстремістські партії.

За типом членства партії розділяють на відкриті (вільне членство представників різних соціальних прошарків) та закриті (характеризуються складним механізмом прийому та наявністю значної кількості формальних вимог).

За політичною динамікою виділяють партії зі стабільною політичною програмою, партії, що швидко еволюціонують, та партії, схильні до сильних політичних коливань.

Партії поділяють в залежності від територіальних меж їх фактичної

діяльності на такі, що діють на всій території країни, регіональні, локальні, «столичні».

За загальною чисельністю партії розділяють на малочисельні та масові.

За ступенем демократичності принципів внутрішньопартійного життя партії поділяють на демократичні та недемократичні; за структурованістю та активністю внутрішньопартійної діяльності – на аморфні та добре структуровані; за наслідками діяльності – на консервативно-традиціоналістські (стабілізаційні) та модернізаційні; за ступенем впливу в суспільстві – на впливові, маловпливові та майже зовсім непомітні; за характером основних проблем, на яких зосереджується увага партій – партії орієнтовані на розв'язання проблем усього суспільства та партії орієнтовані на захист певних групових інтересів; за «політичним темпераментом» – зорієнтовані на гармонізацію політичних відносин та запрограмовані на постійну боротьбу. Партії поділяють в залежності від характеру партійного керівництва на партії вождистського типу, партії, де переважає колективне керівництво, з явно вираженою роллю лідера, консенсусне керівництво та харизматичне, де влада сконцентрована в руках лідера в силу його авторитету в партії чи в суспільстві в цілому. За характером доктрин партії поділяють на ідеологічні, прагматичні та партії ділових інтересів; у відповідності до зв'язку з соціальним середовищем – відкриті та закриті; згідно нормативності – традиційні, що спираються на стійкий соціальний престиж керівника і партії в цілому; раціонально-нормативні, що базуються на уставних нормах та харизматичні, що базуються на вірі в лідера.

За ставленням до релігії та свободи совісті партії поділяють на релігійні (будуються на релігійних цінностях), атеїстичні (відкидають релігію), світські (ставлення до релігії – власна справа кожної людини).

За віросповіданням партії поділяють на християнські, мусульманські тощо, за формами і методами правління на демократичні, ліберальні, диктаторські.

Слід зазначити, що наведені типології не є вичерпними, і можуть

використовуватися в комплексі.

Для кращого сприйняття інформації найбільш популярні типи політичних партій подано у вигляді схеми (Див. Рис. 5. 3).

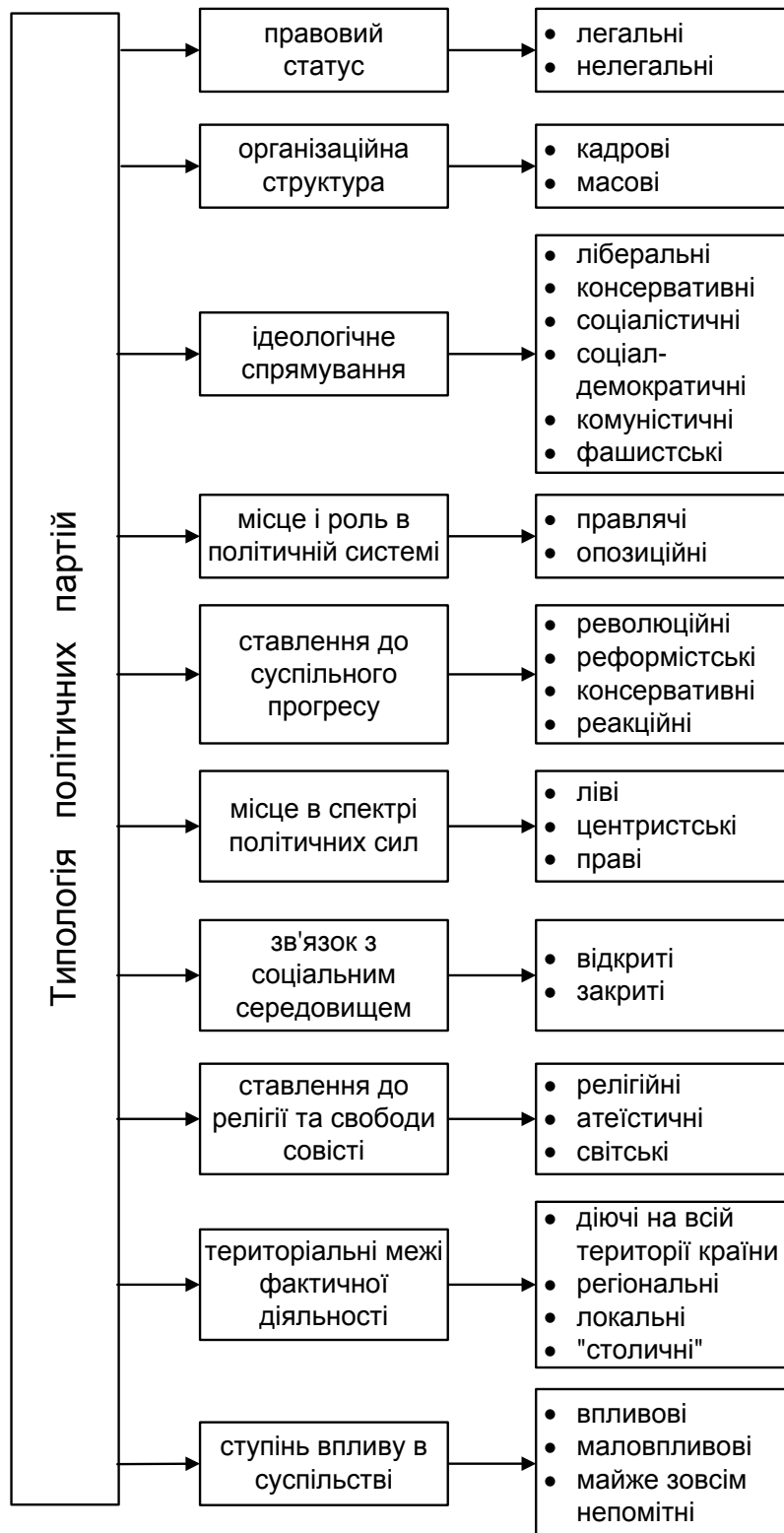

Рис. 5.3. Типи політичних партій

Сутність та типологія партійних систем

Партійна система є складовою політичної системи суспільства. Розвинута стійка партійна система – гарантія стабільності суспільства, його здатності вирішувати проблеми, що виникають. Партійна система може слугувати індикатором стану суспільства та сигналізувати про процеси, які в ньому відбуваються.

Партійна система – це сукупність партій (правлячих та опозиційних), які тісно пов'язані між собою та з державою і які беруть участь у здійсненні державної влади [24, 408].

Партійна система – це підсистема політичної системи, сукупність політичних партій, пов'язаних з іншими складовими політичної системи та між собою певними упорядкованими зв'язками [20, 92].

Партійна система – сукупність парламентських партій країни, з їх взаємозв'язками та взаємостосунками, їх взаєморозташуванням з урахуванням політичної ваги кожної партії [31, 224].

На думку спеціалістів, визначати партійну систему лише як сукупність всіх партій даної країни не досить коректно. По-перше, виникають питання методологічного характеру, оскільки система складається не тільки з елементів (компонентів), а передбачає наявність взаємозв'язків між ними, взаєморозташування, взаємодії з навколишнім середовищем. По-друге, виникає питання практичного характеру, а саме: чи всі партії даної країни активно беруть участь у політиці.

При дослідженні партійної системи звертають увагу на такі питання: визначення партійної системи, її функцій в суспільстві, структура партійних систем, класифікація партійних систем, умови формування біпартійних та багатопартійних систем, аналіз переваг та недоліків партійних систем, дослідження взаємозв'язку партійної та виборчої системи, динаміки партійних систем. Спеціалісти визначають і місце партійної системи в суспільстві. Так, американський вчений Девід Істон зазначає, що в демократичному суспільстві партійна система розташована на вході до політичної системи суспільства та покликана сприймати імпульси (сигнали), що надходять ззовні, у вигляді

інтересів, очікувань, здійснювати тиск на владу та встановлювати канал комунікації «влада – суспільство».

Вагому роль у формуванні партійних систем відіграють характер соціальної структури суспільства, законодавство, соціокультурні традиції. Наприклад, закони можуть впливати на характер партійної системи, обмежуючи діяльність тих чи інших політичних партій; соціальна структура пронизана протиборством певних прошарків зумовлює конфліктний характер партійної системи тощо.

Існує чимало критеріїв для класифікації партійних систем. Дослідники виділяють загальносистемні та суто політичні критерії класифікації.

На основі загальносистемних характеристик виділяють наступні типи партійних систем:

- стабільні та нестабільні (в залежності від стійкості партійної структури та міжпартійних відносин);
- здатні зберігати цілісність і такі, що розпадаються;
- діючі у нормальній та у надзвичайній обстановці.
- поляризовані (біполярні), багатополярні та атомізовані;
- альтернативні та неальтернативні;
- молоді й такі, що мають досить тривалу історію й базуються на сталих традиціях;
- партійні системи, що знаходяться на етапі зародження, і такі, що успішно розвиваються або увійшли у фазу занепаду і саморуйнування;
- наднаціональні, загальнонаціональні, регіональні та локальні партійні системи.

На основі суто політичних критеріїв партійні системи поділяють на:

- системи, де партії мають дійсно політичний характер, та ті, де переважають партії псевдополітичні за своєю природою;
- системи, що відіграють провідну роль у формуванні реальної політики держави, та такі, що відіграють другорядну роль;
- однопартійні, двопартійні, багатопартійні (за кількістю партій, що

борються за владу);

- революційні, реформаторсько-стабілізаційні, консервативні;
- плюралістичні, обмежено плюралістичні та монолітичні;
- націоналістичні та полікультурні;
- релігійні та світські;
- соціалістичні, капіталістичні, феодальні, рабовласницькі [21, 294-295].

Партійні системи поділяють на авторитарні, тоталітарні та демократичні в залежності від характеру режиму. В залежності від характеру відносин між партіями та державою розрізняють конкурентні та неконкурентні партійні системи, в залежності від співвідношення партій з різним політичним статусом виділяють мажоритарну, домінуючу та коаліційну партійну систему. Дж.Лапаломбара та М.Вайнер на підставі якісних критеріїв виділяли конкурентні та неконкурентні системи, дослідники також вказували і функції партійних систем (легітимація управління, національна інтеграція, вирішення конфліктів управління). Л.Сморгунов та В. Семенов запропонували в якості критеріїв класифікації партійних систем фрагментованість та плюралістичність, відповідно розрізняють наступні партійні системи: крайнє фрагментований плюралізм, альтернативний фрагментований плюралізм, альтернативний концентрований плюралізм, концентрований плюралізм, тотальна монополія.

Загальноприйнятим в науковій літературі при класифікації партійних систем є врахування кількості партій, які реально борються за владу або здійснюють вплив на неї, та принципу альтернативності. Відповідно партійні системи поділяють на однопартійні, двопартійні та багатопартійні.

Однопартійна система характеризується монополією однієї партії, притаманна для тоталітарного та авторитарного режиму. Основні політичні рішення приймаються партійними керівниками. Однопартійна система характеризується стабільністю, передбачуваністю політичного курсу, безконфліктністю, проте внаслідок відсутності конкурентної боротьби однопартійна система тяжіє до бюрократизації, консерватизму та перетворюється на закрити соціальну групу, нездатну ефективно керувати

суспільством. До негативних характеристик однопартійної системи можна віднести: підкорення державної влади цілям та ідеалам партійної влади, відсутність інших політичних партій, що виключає можливість їх порівняльного аналізу, акумулювання суперечностей суспільства, що згодом призводять до системної кризи. Прикладом однопартійної системи можуть слугувати колишній СРСР, Китай, Північна Корея.

Двопартійна система (біпартизм) передбачає, що дві найвпливовіші партії в країні поперемінно внаслідок виборів самостійно здійснюють владу. Партія, що перемогла на виборах визначає політичний курс країни, а опозиція здійснює контроль за правлячою партією. Двопартійна система забезпечує стабільність політичної системи, передбачуваність політичного курсу, високу ступінь керованості державою, спрощує процес артикуляції та агрегації інтересів, оскільки кожна з партій, що протиборствують, прагне узагальнити вимоги різних соціальних груп з метою розширення своєї електоральної бази. Недоліками двопартійної системи вважають: консервативність, неспроможність відобразити все багатоманіття інтересів різних прошарків суспільства, закритість для входження в політику «свіжих» альтернативних сил. Прикладом двопартійної системи можуть слугувати партійні системи США, Великої Британії.

Багатопартійна система складається з трьох та більше політичних партій, що не в змозі без вступу у коаліцію сформувати більшість та забезпечити роботу уряду. Багатопартійна система менш стабільна, не завжди сприяє створенню ефективного легітимного уряду через розбіжності між партнерами по коаліції, проте відкрита для входження в політику альтернативних сил, здатна відображати інтереси різних верств населення. Така система набула поширення в країнах Західної Європи. Багатопартійна система має різновиди. Зокрема, розрізняють партійну систему обмеженого, чи поміркованого, плюралізму; партійну систему крайнього, або поляризованого, плюралізму, атомізовану партійну систему.

Партійна система обмеженого плюралізму характеризується відсутністю

антисистемних партій та двосторонньої опозиції, незначною ідеологічною різницею між партіями, орієнтованістю на участь в уряді.

Партійна система крайнього плюралізму характеризується наявністю антисистемних партій, двосторонньої опозиції зліва і справа, конфліктністю.

Атомізована партійна система – система, при якій зникає необхідність в точному підрахунку числа партій.

Наявність в політичній системі значної кількості партій може слугувати показником того, що партійна система знаходиться на етапі становлення.

В рамках виборчих систем мажоритарного типу, де переможець визначається на основі більшості голосів, формуються двопартійні системи або системи з домінуючою партією, пропорційні виборчі системи ініціюють створення багатопартійних систем та партійних коаліцій.

Найбільш популярною в політологічній літературі є типологія партійних систем, запропонована італійським вченим Дж.Сарторі в роботі «Партії та партійні системи». Вчений на основі ідеологічної дистанції між партіями виділяє наступні партійні системи:

- однопартійна система (характеризується монополією на владу з боку однієї партії);
- гегемоністська система (передбачає наявність однієї провідної партії за умов формальної багатопартійності);
- система домінування (характеризується тривалою перемогою однієї з партій на конкурентних виборах за умов багатопартійності, наприклад, Японія в 1945-1995 рр., Швеція в 1932-1976 рр.);
- двопартійна система (передбачає наявність двох впливових партій, кожна з яких здатна до самостійного прийняття влади та її здійснення внаслідок виборів);
- система обмеженого плюралізму (головною рисою якої є конкуренція декількох політичних партій, кожна з яких не в змозі завоювати більшість місць в парламенті та самостійно здійснювати політичну владу, тому постає питання пошуку союзників та партнерів для створення коаліції);

- система крайнього (поляризованого) плюралізму (характеризується наявністю багатьох політичних партій, гостротою ідеологічного розмежування між ними, наявністю двосторонньої деструктивної опозиції, передбачає формування уряду партіями центру, характерна для нестабільних, перехідних суспільств);
- атомізована система (характеризується наявністю та незначною впливовістю усіх партій, передбачає формування уряду на позапартійній основі або на основі широкої коаліції).

Французький вчений Ж.Блондель називає однопартійною таку систему, за якої одна партія отримує на виборах більше 65 % голосів виборців, двопартійною – за якої дві найбільш впливові партії отримують в сумі більше 75 % голосів виборців, багатопартійною – систему, за якої дві найбільші партії в сумі набирають менше 75 % голосів виборців.

Голландській політолог Г.Даалдер розкриває поняття центра партійної системи та у відповідності до наявності центристських партій в партійній системі, виділяє її типи: 1) двопартійна система, 2) система двох з половиною партій, 3) партійна система, де великій партії протистоїть ряд дрібних партій, 4) двоблокова партійна система, 5) партійна система з постійним правлінням однієї чи групи партій, що час від час змінюють своїх союзників; 6) партійна система урядів меншості; 7) партійна система нестійких коаліцій [31, 230].

Партійна система в кожній країні має свою специфіку, що пов'язана з історичним минулим, соціально-економічним, політичним станом, особливостями виборчої системи тощо.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «політична партія»
2. Чим політична партія відрізняється від суспільно-політичного руху?
3. Розкрийте місце та роль політичних партій в політичній системі
4. Які підходи до визначення поняття партії Вам відомі?
5. Проаналізуйте суперечливу сутність партій та покажіть як змінювались

уявлення про партії

6. Назвіть причини появи політичних партій
7. Коли розпочалось вивчення політичних партій та партійних систем?
8. Визначте порядок реєстрації політичних партій
9. Назвіть ознаки політичної партії
10. Окресліть структуру політичної партії
11. Проаналізуйте умови та історію виникнення партій
12. Що означає інституціалізація партії?
13. Назвіть законодавчо визначені права та обов'язки політичних партій
14. Охарактеризуйте функції політичних партій
15. Проаналізуйте типи політичних партій
16. Розкрийте специфіку кадрових та масових партій
17. Чим ліві партії відрізняються від правих?
18. В чому полягає різниця між правлячими та опозиційними партіями?
19. Проаналізуйте тенденції в розвитку партій
20. Дайте визначення партійної системи
21. За якими ознаками класифікують партійні системи?
22. Дайте характеристику однопартійної, двопартійної та багатопартійної системи
23. Визначте переваги та недоліки партійних систем
24. Назвіть умови формування бі- та багатопартійних систем
25. Розкрийте призначення інституту представництва
26. Охарактеризуйте партійну систему України
27. Покажіть як відбувалось становлення багатопартійності в Україні
28. Проаналізуйте тенденції розвитку партійної системи України
29. Що таке партократія?
30. Визначте тенденції та перспективи еволюції сучасних політичних партій
31. Яким чином політичні партії можуть здійснювати контроль над країною?
32. Розкрийте взаємозв'язок партійних та виборчих систем
33. Визначте типи громадсько-політичних рухів

34. Проаналізуйте функції громадсько-політичних рухів
35. Проаналізуйте діяльність громадсько-політичних рухів в Україні
36. Охарактеризуйте типологію партійних систем за Дж.Сарторі
37. Як, на Вашу думку, розвиватиметься партійна система в Україні?
38. Окресліть діяльність найбільш впливових громадсько-політичних організацій та рухів в сучасному світі
39. Чому, на Вашу думку, в країнах з молодою демократією політичних партій більше, ніж в країнах зі зрілою демократією?
40. Що таке група інтересів, лобі?
41. Розкрийте місце партійної системи в суспільстві
42. Якими є перспективи щодо кількості політичних партій в Україні?
43. Познайомтесь з програмними документами впливових партій в Україні та дайте характеристику їх діяльності
44. Від яких факторів залежить вибір тієї чи іншої партійної системи в суспільстві?
45. Як Ви розумієте поняття «політична вага» партії ?

Література

1. Гаджиев, К. С. Политология (основной курс): Учебник. – М . : Высшее образование, 2007. – 460 с. – (Основы наук).
2. Гелей, С. Д. Политология [Текст] : навч. посіб. / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – 7-ме вид., перероб. і доп. – К . : Знання, 2008. – 415 с.
3. Горелов, А.А. Политология: учебник [Текст] / А.А. Горелов. – М.: Эксмо, 2006. – 576 с. – (Образовательный стандарт XXI).
4. Дюверже, М. Политические партии [Текст] / М. Дюверже; пер. с фр. Л. А. Зимина. – 4-е изд. – М . : Академический Проект ; М. : Трикста, 2007. – 540 с. – (Концепции).
5. Жиро, Т. Политология [Текст] : пер. з польск. / Т. Жиро. – Х . : Гуманитарный центр, 2006. – 428 с.

6. Закони України «Про комітети Верховної Ради України», «Про політичні партії в Україні». За станом на 21 грудня 2007 року / Верховна Рада України: Офіц. вид. – К . : Парламентське вид-во, 2007. – 56 с. – (Серія «Закони України»).
7. Каверин, Б. И. Политология: Учеб. пособие для вузов / Б. И. Каверин, И. В. Демидов. – М . : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 335 с.
8. Козырев, Г. И. Политология [Текст] – М . : ИД «ФОРУМ»: ИНФРА-М, 2009. – 368 с.
9. Кравченко, А. И. Политология: учеб. [Текст] – М . : ТК Велби, изд-во Проспект, 2007. – 448 с.
10. Куликов, Л. М. Основы социологии и политологии [Текст] : учеб. пособие для студ. сред. спец. учеб. заведений / Л. М. Куликов. – М . : Финансы и статистика, 1999. – 336 с.
11. Мухаев, Р. Т. Политология: учеб. для студентов вузов / Р. Т. Мухаев. – 3-е изд., перераб. и доп.– М . : ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 495 с.
12. Основы социологии и политологии: Учебное пособие / Под ред. А. О. Бороноева, М. А. Василика. – М . : Гардарики, 2000. – 408 с.
13. Основы теории политических партий [Текст] : учеб. пособие / А. Ю. Ашкерев [и др.] ; ред. С. Е. Заславский. – М . : Европа, 2007. – 261 с. – (Серия «Политучеба»).
14. Погорельный, Д. Е. Политология [Текст] : [политологический словарь-справочник] / Д. Е. Погорельный [и др.]. – М . : Эксмо, 2008. – 319 с. – (Библиотека словарей. Общественно-гуманитарные науки).
15. Политология [Текст] : учеб. пособие для студ. вузов / Н. И. Сазонов [и др.] ; сост. и ред. Н. И. Сазонов ; Харьковский национальный ун-т им. В.Н.Каразина. – Х . : Фолио, 2001. – 831 с.
16. Политология [Текст] : учебник / А. Ю. Мельвиль [и др.] ; Московский гос. ин-т международных отношений (Университет) Министерства иностранных дел Российской Федерации. – М . : Проспект, 2008. – 618 с.

17. Политология [Текст] : учебник по дисциплине «Политология» для студ. вузов / В. И. Буренко [и др.] ; ред. В. И. Буренко, В. В. Журавлев. – М. : Экзамен, 2005. – 319 с.
18. Политология [Текст]: Учебное пособие для вузов / Научный редактор А. А. Радугин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Библионика, 2008. – 336 с.
19. Політологія [Текст] : підручник / В. Г. Антоненко [та ін.] ; ред. О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – 3 вид., перероб., доп. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 568 с. – (Серія «Альма-матер»).
20. Політологія [Текст] : підручник / Л. М. Димитрова [та ін.] ; за ред.: Л. М. Димитрової, С. О. Кисельової. – К. : Знання, 2009. – 206 с. – (Серія «Вища освіта ХХІ століття»).
21. Політологія [Текст] : підручник для студ. вузів / І. С. Дзюбко [та ін.] ; ред. І. С. Дзюбко, К. М. Левківський. – К. : Вища школа, 1998. – 415 с.
22. Політологія [Текст] : посібник для студ. вузів / О. В. Бабкіна [та ін.] ; ред. О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – К. : Академія, 1998. – 368 с. – (Гаудеамус).
23. Політологія у запитаннях і відповідях [Текст] : навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / І. Г. Оніщенко [та ін.] ; заг. ред. К. М. Левківський. – К. : Вища школа, 2003. – 263 с.
24. Практикум з політології [Текст] / Ф. М. Кирилюк [та ін.] ; ред. Ф. М. Кирилюк. – К. : Комп'ютерпрес, 2003. – 622 с.
25. Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию: Учебник для студентов вузов [Текст] / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2007. – 477 с.
26. Рудакевич О. М. Політологія (Навчально-методичний посібник). – 2-ге видання, зі змінами. – Тернопіль, 2001. – с 172.
27. Рудич, Ф. М. Політологія [Текст] : підручник для студ. вищих навч. закл. / Ф. М. Рудич. – 2 вид., стер. – К. : Либідь, 2006. – 480 с.
28. Рябов, С. Г. Політичні вибори [Текст] : навч. посібник / С. Г. Рябов. – К. : Тандем, 1998. – 96 с.

- 29.Соловьев, А. И. Политология. Политическая теория. Политические технологии [Текст] : учебник для студ. вузов / А. И. Соловьев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 575 с.
- 30.Теория партий и партийных систем: Хрестоматия / Сост. Б. А. Исаев. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 400 с.
- 31.Теория политики [Текст] : учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по направлению подгот. ВПО 030200 «Политология» / Н. А. Баранов [и др.] ; ред. Б. А. Исаев. – СПб. [и др.] : Питер, 2008. – 460 с. – (Серия «Учебное пособие»).
- 32.Шляхтун, П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2002. – 574 с.
- 33.Шмачкова, Т. В. Мир политических партий [Текст] / Т. В. Шматкова // Политические исследования. – 1992. – № 1-2.

Додаткова література

- 1.Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория [Текст] // [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://pavroz.ru/files/jandaparties.pdf>
- 2.Джордан, Г. Группы давления, партии и социальные движения: есть ли потребность в новых разграничениях? [Текст] / Г. Джордан // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – № 1. – С. 82–97.
- 3.Дюверже, М. Партийная политика и группы давления [Текст] / М. Дюверже // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – № 4. – С. 261–286.
- 4.Кулик А.Н. Сравнительный анализ в партологии: проект К.Джанды [Текст] / Кулик А. Н. // Политические исследования. – 1993. – № 1. – С. 92-98
- 5.Мейтус, В. Политическая партия: стратегия и управление [Текст] / В. Мейтус, В.Мейтус. – К. : Эльга ; К. : Ника-Центр, 2004. – 400 с.
- 6.Михельс, Р. Социология политической партии в условиях демократии // Антология мировой политической мысли [Текст] : в 5 т. / руководитель проекта Г. Ю. Семигин; Национальный общественно-научный фонд, Академия политической науки. – М. : Мысль, 1997. – Т. 2 : Зарубежная политическая

- мысль. XX в. / ред.- сост. Г. К. Ашин, Е. Г. Морозова ; отв. ред. Т. А. Алексеева. – [Б. м.] : [б.и.], 1997. – 831 с.
- 6.Обушний, М. І. Партологія [Текст] : навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / М. І. Обушний [та ін.] ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, Донецький національний ун-т. – К . : Арістей, 2006. – 432 с.
- 7.Острогорский, М. Я. Демократия и политические партии [Текст] / М. Я. Острогорский ; отв. ред., авт. вступ. ст., коммент. Медушевский. А. Н. – М . : РОССПЭН, 1997. – 639 с. – (История политической мысли).
- 8.Примуш, М. В. Демократія і політичні партії Центральної та Східної Європи [Текст] / М. В. Примуш. – Донецьк : ДонНУ, 2002. – 176 с.
- 9.Примуш, М. В. Історія і теорія політичних партій [Текст] / М. В. Примуш. – Донецьк : КИТИС, 2000. – 258 с.
- 10.Примуш, М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій [Текст] / М. В. Примуш. – Донецьк : [б.в.], 2001. – 338 с.
- 11.Пушкарева, Г.В. Партии и партийные системы: концепция М. Дюверже [Текст] / Г.В. Пушкарева // Социально-политический журнал. – 1993. – № 9. – С. 111–119.
- 12.Уоллерстайн, М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность [Текст] / М. Уоллерстайн // Полис. – 1992. – № 6. – С. 156–162.
- 13.Хейвуд, Э. Политология [Текст] : учебник для студ. вузов / Э. Хейвуд ; пер. с англ. Ю. В. Никуличев ; ред. пер. Г. Г. Водолазов, В. Ю. Бельский. – М . : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – XVIII, 525 с. – (Серия «Зарубежный учебник»).
- 14.Шведа, Ю. Р. Теорія політичних партій і партійних систем [Текст] / Ю. Р. Шведа ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л . : Тріада плюс, 2004. – 528 с.

Тестові завдання:

1. Головною та необхідною умовою існування демократичної політичної системи є ...

- а) наявність багатопартійності
- б) обмежений у часі мандат на перебування у владі для політичних лідерів
- в) виборність органів місцевого самоуправління
- г) вибори, які гарантують реальну можливість обирати серед багатьох кандидатів

2. Змістом інституційної складової політичної системи є...

- а) конституція, традиції, законодавство
- б) політична культура
- в) держава, парламент, президент, партії

3. Змістом регулятивної складової політичної системи є...

- а) конституція, традиції, законодавство
- б) політична культура
- в) держава, парламент, президент, партії

4. Змістом ідеологічної складової політичної системи є...

- а) конституція, традиції, законодавство
- б) політична культура
- в) держава, парламент, президент, партії

5. Коли говорять про політичну систему, мають на увазі:

- а) державний устрій
- б) сукупність політичних взаємодій, які містять в собі владу та управління, за допомогою яких у суспільстві відбувається вольовий розподіл цінностей
- в) систему політичних партій, що беруть участь в формуванні та здійсненні влади
- г) цілісну, інтегровану сукупність політичних суб'єктів, структур та відносин, що виражає інтереси всіх політичних і соціальних сил

суспільства

6. Оберіть усі правильні варіанти відповіді. Політична система включає в себе певні підсистеми. Серед них:

- а) представницька
- б) інституційна
- в) функціональна
- г) інтегративна
- д) комунікативна

7. Регулятивну підсистему політичної системи утворюють (оберіть усі вірні відповіді):

- а) традиції та звичаї
- б) правові норми
- в) корпоративні норми
- г) норми моралі

8. Функціональну підсистему політичної системи утворюють:

- а) політичний процес
- б) політичні партії
- в) політичний режим
- г) засоби масової інформації

9. Комунікативну підсистему політичної системи утворюють:

- а) політичні відносини
- б) норми права
- в) політичний режим
- г) держава, парламент, президент, партії

10. Духовно-ідеологічну підсистему політичної системи утворюють (оберіть усі правильні відповіді):

- а) політична поведінка
- б) політична діяльність
- в) політична свідомість
- г) політична культура

11. У схемі функціонування політичної системи (у відповідності до теорії Д.Істона), використовуються категорії «політична система», «вхід», «вихід», «вимоги», «підтримка», «рішення», «дії»

- а) вірно
- б) невірно

12. Закінчіть речення. Центральним інститутом політичної системи є...

- а) політична партія
- б) держава
- в) парламент

13. Яка з функцій політичної системи належить до функцій «виходу»:

- а) артикуляція інтересів
- б) агрегування інтересів
- в) політична соціалізація
- г) контроль за виконанням рішень

14. Політична система суспільства – це:

- а) сукупність організацій та установ, через посередництво яких реалізується політична влада
- б) поведінка учасників політичного процесу
- в) політична культура суспільства
- г) суспільні групи, об'єднані загальними інтересами.

15. Виникнення теорії політичних систем пов'язане з розвитком:

- а) конфліктології Р.Дарендорфа
- б) структурного функціоналізму Т.Парсонса
- в) теорії постіндустріального суспільства Д.Белла
- г) біхевіоризму Г.Лассуелла.

16. Наукова праця «Порівняльні політичні системи» належить:

- а) Г.Алмонду
- б) Д. Істону
- в) Т.Парсонсу
- г) С.Хантингтону

д) М.Веберу

17. Засновниками теорії політичних систем в політичній науці вважають:

- а) М.Вебер і С.Хантингтон
- б) Т.Парсонс і К.Маркс
- в) Д.Істон і Г.Алмонд
- г) П.Сорокін і Т.Парсонс
- д) М.Вебер і Т.Парсонс

18. Головними видами «входу» в політичну систему є:

- а) закони та конституція
- б) програми розвитку суспільства та їх реалізація
- в) методи здійснення політичної влади
- г) вимоги до влади та її підтримка
- д) всі відповіді правильні

19. Політична система суспільства виконує функцію:

- а) забезпечення функціонування та розвитку суспільства
- б) руйнування суспільства та держави
- в) заміни одного суспільно-політичного устрою іншим
- г) пристосування до інших політичних систем

20. Політична система суспільства містить в собі:

- а) політичні відносини
- б) політичну свідомість
- в) політичну організацію
- г) політичні та правові норми
- д) всі відповіді правильні

21. До інституціональної підсистеми політичної системи суспільства належать:

- а) конституція
- б) політична діяльність
- в) політична свідомість
- г) політична взаємодія

д) всі відповіді неправильні

22. Політичні системи бувають:

а) відкриті та закриті

б) прямі та непрямі

в) далекі та близькі

г) всі відповіді неправильні

23. В англо-американській політичній системі (за Г.Алмондом) переважають цінності:

а) свободи

б) безпеки

в) поділу влад

г) всі відповіді правильні

24. В індустріальних політичних системах (за Г.Алмондом) переважають наступні риси:

а) високий рівень насилля

б) слабкий поділ влад

в) порушення прав та свобод

г) змішаність політичних культур

д) всі відповіді правильні

25. Поняття «політична система» запропонував:

а) М.Вебер

б) Д.Істон

в) Г.Алмонд

г) С.Хантингтон

д) Дж.Пауелл

26. Автором наукової праці «Політична система» є:

а) Д.Істон

б) С.Хантингтон

в) М.Вебер

г) Т.Парсонс

д) Ж.Блондель

27. Конституція та закони є основними елементами підсистеми політичної системи:

- а) інституціональної
- б) комунікативної
- в) нормативної
- г) функціональної

28. Головною характеристикою континентально-європейських політичних систем є (за Г.Алмондом):

- а) співіснування старих та нових культур
- б) взаємозв'язок політики та релігії
- в) примусовий тип політичної активності

29. Тоталітарні політичні системи мають наступні риси (за Г.Алмондом):

- а) влада – в руках апарату
- б) монополія однієї політичної партії
- в) примусовий тип політичної активності
- г) порушення прав людини
- д) всі відповіді правильні

30. Знайдіть відповідність. Системний метод

а) Передбачає виявлення залежності політичних процесів від політичної культури

б) Вивчає політичні явища в їх послідовному часовому розвитку

в) Передбачає виявлення соціальної обумовленості політичних явищ

г) Орієнтує на вивчення політичних інститутів з допомогою яких здійснюється політична діяльність

д) Орієнтує дослідження на розкриття спільних і відмінних рис політичних систем та їх елементів у різних країнах, народів, епох

е) Орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта й тих механізмів, які її забезпечують

31. Найкращою формою правління за Аристотелем є

- а) демократія
- б) бюрократія
- в) політія
- г) плутократія
- д) тиранія

32. Платон є автором роботи

- а) «Держава»
- б) «Сума теології»
- в) «Про громадянина»
- г) «Державець»

33. Теорія суспільного договору - надбання політичної думки

- а) Античної Греції
- б) Нового часу
- в) Середньовіччя
- г) XX ст.

34. Аристотель поділяв форми державного правління на правильні та неправильні. Яка з запропонованих форм належить до неправильних ?

- а) Політія
- б) Аристократія
- в) Демократія
- г) монархія

35. Автором праці «Левіафан» є

- а) Н. Макіавеллі
- б) Т. Гоббс
- в) Дж. Локк
- г) Ш.-Л. Монтеск'є

36. Визначення держави як суспільного договору з метою відвернення «війни всіх проти всіх» дає

- а) К.Маркс
- б) Конфуцій

- в) Г.Спенсер
- г) Т.Гоббс
- д) Л.Гумплович

37. Назвіть ім'я філософа, який розглядав державу як розвинену форму спілкування між людьми

- а) Аристотель
- б) Платон
- в) Демокрит
- г) Конфуцій

38. Кого з наведених суб'єктів політики можна віднести до базових (або первинних) суб'єктів ?

- а) Лобі
- б) політичні партії
- в) нації
- г) політичні рухи

39. Верховна Рада України є органом

- а) законодавчої влади
- б) виконавчої влади
- в) судової влади

40. Встановіть відповідність. Д.Істон – автор роботи

- а) «Політика»
- б) «Категорії системного аналізу політики»
- в) «Вивід прав України»
- г) «Державець»

41. Платон є автором праці

- а) «Афінська політика»
- б) «Держава»
- в) «Державець»
- г) «Бесіди та висловлювання»

42. Автором теоретичної утопії ідеальної держави є

- а) Аристотель
- б) Платон
- в) Сократ
- г) Цицерон

43. Імпічмент – це

- а) процедура притягнення Президента до відповідальності
- б) процедура усунення Президента з посади
- в) процедура приведення Президента до присяги

44. Україна за формою державного правління є (оберіть правильну відповідь)

- а) децентралізованою демократичною державою
- б) змішаною республікою
- в) парламентською республікою

45. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на

- а) правову
- б) законодавчу
- в) адміністративну
- г) виконавчу
- д) судову

46. Д.Істон є автором роботи

- а) «Політика як покликання та професія»
- б) «Функції соціального конфлікту»
- в) «Права людини»
- г) «Системний аналіз політичного життя»

47. Г.Алмонд визначав чотири типи політичних систем. Викресліть зайве.

- а) англо-американська
- б) тоталітарна
- в) радикально-авторитарна
- г) доіндустріальна

48. Які з запропонованих функцій держави належать до зовнішніх:

а) захист економічної основи суспільства

б) захист інтересів і суверенітету держави в усіх сферах міжнародних відносин

в) регулювання соціальних конфліктів

г) контроль за освітою й вихованням, сферою культури

49. Визначення держави як «машини для гноблення одного класу іншим» характерне для

а) патріархальної теорії

б) соціально-економічної теорії

в) органічної теорії

г) договірної теорії

50. Розробником органічної теорії походження держави є

а) Т. Гоббс

б) Л. Гумплович

в) Г. Спенсер

г) З. Фрейд

51. Аристотель є представником

а) теологічної теорії походження держави

б) договірної теорії походження держави

в) патріархальної теорії походження держави

г) органічної теорії походження держави

52. Центральним компонентом політичної системи суспільства є

а) людина

б) політична влада

в) політичні партії

г) політичні норми

53. Єдина держава, територіально-адміністративні одиниці якої не мають свого власного суверенітету і політичної самостійності називається

а) унітарна держава

б) імперія

в) конфедерація

г) федерація

54. Виберіть характеристики, які вирізняють державу з-поміж інших політичних інститутів (викресліть зайве)

а) суверенітет

б) соціальна структура

в) територіальна організація

г) монопольне право на видання законів

55. Виберіть з наведених ознак ті, що притаманні унітарній державі

а) окремі її частини не мають ознак державності

б) окремі її частини мають певні елементи суверенітету

в) діють єдині судова і правова системи

г) можливі територіальні автономії

56. Яке з наведених визначень держави неправильне ?

а) політична форма організації суспільства

б) сфера самовияву і самоорганізації вільних індивідів

в) сукупність взаємопов'язаних владних структур і адміністративних органів

г) політично організоване суспільство

57. В якій із держав її глава є одночасно главою уряду ?

а) США

б) Італія

в) ФРН

г) Україна

58. Хто з сучасних дослідників розглядав політичну систему як кібернетичну модель, що включає «вхід», «вихід», «блок прийняття рішень»

а) М.Дюверже

б) Д.Істон

в) Р.Арон

г) М.Вебер

59. Американський вчений Г. Алмонд розробив типологію політичних систем на основі критерію

- а) зміст та форма управління
- б) суспільно-політична формація
- в) особливості політичної культури

60. Вставте пропущене:

..... – верховенство влади держави всередині країни та її незалежність у зовнішніх відносинах

61. Розробником психологічної концепції походження держави є

- а) Т. Гоббс
- б) Л.Гумплович
- в) З.Фрейд
- г) Г.Спенсер
- д) К.Маркс

62. Політичну систему, що характеризується поєднанням старих та нових культур, політичних традицій та форм політичної діяльності, називають

- а) англо-американська
- б) континентально-європейська
- в) тоталітарна

63. Які з наведених функцій держави відносять до внутрішніх функцій

- а) економічна
- б) культурна
- в) оборонна
- г) правоохоронна

64. Держава – це

- а) політичний інститут
- б) особлива політична організація публічної влади
- в) суб'єкт міжнародних відносин
- г) інструмент реалізації загальної волі в суспільстві

д) всі варіанти відповідей вірні

65. Т.Гоббс є представником

- а) патріархальної теорії походження держави
- б) договірної теорії походження держави
- в) теологічної теорії походження держави
- г) органічної теорії походження держави

66. Говорячи про державний устрій, ми відповідаємо на питання

- а) хто править?
- б) які методи і засоби здійснення державної влади використовуються?
- в) за яким територіальним принципом влаштована держава?

67. Назвіть країну, в якій формою правління є президентська республіка

- а) Великобританія
- б) США
- в) Саудівська Аравія
- г) Німеччина

68. Парламентська монархія існує в

- а) Франції
- б) Катарі
- в) Великобританії
- г) Австрії

69. Яка з типологій політичних систем належить Г.Алмонду

- а) ліберальні демократії, радикально-авторитарні, традиційні, популістські, авторитарно-консервативні системи
- б) конкурентні, напівконкурентні, авторитарні
- в) англо-американська, континентально-європейська, доіндустріальна, тоталітарна
- г) демократичні, авторитарні, тоталітарні

70. Право громадянина бути обраним на певну посаду називають:

- а) активне виборче право
- б) пасивне виборче право

71. Вставте пропущене:

..... – всенародне голосування з приводу якогось державного законопроекту, адміністративного нормативного акту, конкретного питання загальнонаціонального значення, міжнародної угоди

72. Атомізована партійна система характеризується:

- а) існуванням однієї легальної політичної партії
- б) наявністю кількох політичних партій
- в) наявністю та незначною впливовістю усіх політичних партій

73. Байдуже ставлення до виборів, взагалі до участі у суспільно-політичному житті називають

- а) макіавеллізм
- б) анархізм
- в) пацифізм
- г) абсентеїзм

74. Терпимість до інакомислення називається

- а) компроміс
- б) толерантність
- в) консенсус
- г) плюралізм

75. Автором «залізного закону олігархізації» є

- а) Г. Моска
- б) В. Парето
- в) Т. Парсонс
- г) Р. Міхельс

76. В залежності від участі в здійсненні влади політичні партії поділяються на:

- а) правлячі та опозиційні
- б) легальні та нелегальні
- в) опозиційні та легальні
- г) правлячі та нелегальні

77. Поділ партій на кадрові та масові був запропонований

- а) М.Дюверже
- б) Дж.Лапаломбара
- в) Р.Міхельс
- г) М.Вебер

78. Доповніть: партії поділяють на

- а) ліві, центристські,
- б) світські, релігійні,
- в) кадрові,
- г) легальні,
- д) правлячі,

79. Партії і рухи, що пропонують радикальні суспільні зміни у напрямку розширення демократії, політичної і соціальної рівності, прийнято називати

- а) лівими
- б) правими

80. Політичні сили, що стоять на позиціях елітарності, охорони традиційних цінностей і стосунків, включно з відносинами нерівності називають

- а) лівими
- б) правими

81. У поділі політичних партій на праві та ліві головними є такі критерії політичного розмежування

- а) ставлення до приватної і суспільної власності
- б) рівень централізованості і дисципліни всередині партії
- в) пропагування ідей рівності або, навпаки, виключності та елітарності
- г) відданість загальнолюдським цінностям та ідеалам

82. Політичний центризм – це

а) позиція політичних сил, що дотримуються тактики поступових прогресивних змін і прагнуть до порозуміння з усіма іншими політичними

силами

б) політичне маневрування, пов'язане з намаганням бути в центрі політичної боротьби і виражати інтереси всіх

83. Політичний екстремізм - це

а) політична боротьба в екстремальних умовах

б) непримиренна політична позиція, що не визнає компромісів, прагне до використання будь-яких, у тому числі й насильницьких методів у боротьбі за владу

84. На початкових стадіях переходу до демократії завжди виникає

а) двопартійна система

б) двоблокова система

в) багатопартійна атомізована система

г) багатопартійна поляризована система

85. Поняття «система», що використовується в політології, запозичене з

а) філософії

б) фізики

в) кібернетики

г) соціології

86. Вставте пропущене

..... – сукупність осіб, які користуються виборчими правами в даній країні

87. До недоліків пропорційної виборчої системи можна віднести:

а) додаткові матеріальні витрати

б) неможливість сформувати більшість внаслідок розпорошеності мандатів між різними партіями

в) пропадає багато голосів

г) парламент набуває «строкатого» характеру

88. Документом, який підтверджує особу та громадянство України виборця на виборах депутатів, є

а) паспорт громадянина України

- б) службовий паспорт
- в) студентський квиток
- г) посвідчення особи моряка
- д) посвідчення водія

89. Державами – федераціям є

- а) США
- б) Мексика
- в) Франція
- г) Німеччина

90. Що таке артикуляція інтересів?

- а) узгодження інтересів
- б) мобілізація інтересів
- в) перетворення нечітких масових вимог в чіткі формулювання та гасла

91. Розробником завойовницької теорії походження держави (теорії насилля) є

- а) Т.Гоббс
- б) Л.Гумплович
- в) З.Фрейд
- г) Г.Спенсер
- д) К.Маркс

92. Ділення країни на територіальні округи, визнання перемоги за більшістю характеризують виборчу систему як

- а) мажоритарну
- б) змішану
- в) тоталітарну
- г) пропорційну

93. Консенсус – це...

а) прагнення до відокремлення, яке виявляється, як правило, у національних меншинств в багатонаціональних державах, та яке спрямоване на створення самостійних державних утворень

б) згода значної більшості людей певної спільності відносно найбільш важливих аспектів соціального порядку, яка виражається в діях

в) розробка та застосування системи заходів, спрямованих на обмеження інтенсивності та масштабу конфлікту, його деескалацію

г) сутичка двох або більше різноспрямованих сил з метою реалізації своїх інтересів в умовах протидії

д) сутичка, протистояння політичних суб'єктів, зумовлені протилежністю їх політичних інтересів, цінностей, поглядів

94. Компроміс – це...

а) згода на основі взаємних поступок

б) прагнення до відокремлення, яке виявляється, як правило, у національних меншостей в багатонаціональних державах, та яке спрямоване на створення самостійних державних утворень

в) згода значної більшості людей певної спільності відносно найбільш важливих аспектів соціального порядку, яка виражається в діях

г) розробка та застосування системи заходів, спрямованих на обмеження інтенсивності та масштабу конфлікту, його деескалацію

95. Політичний конфлікт – це...

а) прагнення до відокремлення, яке виявляється, як правило, у національних меншостей в багатонаціональних державах, та яке спрямоване на створення самостійних державних утворень

б) згода значної більшості людей певної спільності відносно найбільш важливих аспектів соціального порядку, яка виражається в діях

в) розробка та застосування системи заходів, спрямованих на обмеження інтенсивності та масштабу конфлікту, його деескалацію

г) сутичка двох або більше різноспрямованих сил з метою реалізації своїх інтересів в умовах протидії

д) сутичка, протистояння політичних суб'єктів, зумовлене протилежністю їх політичних інтересів, цінностей, поглядів

96. Регулювання конфлікту – це...

а) прагнення до відокремлення, яке виявляється, як правило, у національних меншостей в багатонаціональних державах, та яке спрямоване на створення самостійних державних утворень

б) згода значної більшості людей певної спільності відносно найбільш важливих аспектів соціального порядку, яка виражається в діях

в) розробка та застосування системи заходів, спрямованих на обмеження інтенсивності та масштабу конфлікту, його деескалацію

г) сутичка двох або більше різноспрямованих сил з метою реалізації своїх інтересів в умовах протидії

д) сутичка, протистояння політичних суб'єктів, зумовлене протилежністю їх політичних інтересів, цінностей, поглядів

97. Партія – це...

а) громадське об'єднання, яке активно добивається задоволення власних інтересів за допомогою цілеспрямованого впливу на владні структури

б) організована та найбільш активна частина соціальної групи та класу, яка виражає їх інтереси, пов'язана ідеологічною спільністю та яка прагне до завоювання політичної влади, утримання її або функціонування в ній

в) масове громадське об'єднання, яке не має чіткої організаційної структури та фіксованого членства, ідейно орієнтоване на реалізацію політичних цілей більшості

98. Група тиску – це...

а) громадське об'єднання, яке активно добивається задоволення власних інтересів за допомогою цілеспрямованого впливу на владні структури

б) організована та найбільш активна частина соціальної групи та класу, яка виражає їх інтереси, пов'язана ідеологічною спільністю та яка прагне до завоювання політичної влади, утримання її або функціонування в ній

в) масове громадське об'єднання, яке не має чіткої організаційної структури та фіксованого членства, ідейно орієнтоване на реалізацію політичних цілей більшості

99. Суспільно-політичний рух – це...

а) громадське об'єднання, яке активно добивається задоволення власних інтересів за допомогою цілеспрямованого впливу на владні структури

б) організована та найбільш активна частина соціальної групи та класу, яка виражає їх інтереси, пов'язана ідеологічною спільністю та яка прагне до завоювання політичної влади, утримання її або функціонування в ній

в) масове громадське об'єднання, яке не має чіткої організаційної структури та фіксованого членства, ідейно орієнтоване на реалізацію політичних цілей більшості

100. Терпимість до чужої думки називається ...

а) компромісом

б) плюралізмом

в) толерантністю

г) консенсусом

101. Громадянське суспільство – це:

а) сукупність форм спільної діяльності людей, які історично склалися

б) організація політичної влади, яка сприяє здійсненню конкретних інтересів в межах певної території

в) сукупність моральних, релігійних, національних, соціально-економічних, сімейних відносин, за допомогою яких задовольняються інтереси індивідів та їх груп

102. Головною ознакою політичної партії є ...

а) боротьба за владу, її завоювання, утримання, функціонування у владі

б) теоретичне обґрунтування діяльності

в) наявність організаційної структури

г) апарат управління

103. Які головні причини виникнення держави, відповідно до теорії насилля:

а) виникнення грошей, міст та ремесел

б) виникнення класів та безперервна боротьба між ними

в) завоювання одних племен іншими та встановлення владарювання

одних племен над іншими

- г) зміна кліматичних умов та розвиток засобів виробництва
- д) укладання добровільної угоди між людьми для створення держави

104. Форма правління, за якої верховна державна влада здійснюється однією особою та переходить у спадок:

- а) демократія
- б) федерація
- в) тиранія
- г) республіка
- д) монархія

105. Про які типи політичної участі говорив М.Вебер (оберіть усі правильні відповіді)?

- а) політик за випадком
- б) політик за сумісництвом
- в) професійний політик
- г) президент

106. Політичну поведінку визначають як...

- а) відкрита демонстрація негативного ставлення до політичної системи в цілому, її норм, цінностей, рішень, які приймаються
- б) політична діяльність з використанням нелегитимного насилля
- в) сукупність реакцій соціальних суб'єктів на діяльність політичної системи
- г) вплив громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів та процес вироблення політичних рішень
- д) опозиційна діяльність екстремістських організацій або окремих особистостей, метою яких є систематичне використання насилля (або його загроза) для залякування уряду та населення

107. Політичний протест – це...

- а) відкрита демонстрація негативного ставлення до політичної системи в цілому, її норм, цінностей, рішень, які приймаються

б) політична діяльність з використанням нелегітимного насилля

в) сукупність реакцій соціальних суб'єктів на діяльність політичної системи

г) вплив громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів та процес вироблення політичних рішень

д) опозиційна діяльність екстремістських організацій або окремих особистостей, метою яких є систематичне використання насилля (або його загроза) для залякування уряду та населення

108. Політичний тероризм – це...

а) відкрита демонстрація негативного ставлення до політичної системи в цілому, її норм, цінностей, рішень, які приймаються

б) політична діяльність з використанням нелегітимного насилля

в) сукупність реакцій соціальних суб'єктів на діяльність політичної системи

г) вплив громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів та процес вироблення політичних рішень

д) опозиційна діяльність екстремістських організацій або окремих особистостей, метою яких є систематичне використання насилля (або його загроза) для залякування уряду та населення

109. Головною характеристикою політичної партії є

а) наслідування принципу демократичного централізму

б) опора на соціальну базу

в) домагання політичної влади, боротьба за владу

г) наявність програми та статуту

110. В чому полягає головна ідея договірної теорії походження держави?

а) держава є продуктом непримиренних протиріч, які виникають у суспільстві з появою приватної власності, класів тощо

б) держава є продуктом добровільної угоди людей, які об'єдналися для сумісного проживання

в) держава виникає з волі Бога, вищого розуму

г) держава виникає внаслідок глобальних кліматичних змін на планеті

д) держава існувала завжди, з'явилася разом з появою людини

111. Коли говорять про політичну систему, мають на увазі:

а) державний устрій

б) сукупність політичних взаємодій, які містять в собі владу та управління, за допомогою яких у суспільстві відбувається вольовий розподіл цінностей

в) систему політичних партій, що беруть участь в формуванні та здійсненні влади

г) цілісну, інтегровану сукупність політичних суб'єктів, структур та відносин, що виражає інтереси всіх політичних і соціальних сил суспільства

112. Коли говорять про партійну систему, мають на увазі:

а) державний устрій

б) сукупність політичних взаємодій, які містять в собі владу та управління, за допомогою яких у суспільстві відбувається вольовий розподіл цінностей

в) систему політичних партій, що беруть участь в формуванні та здійсненні влади

г) цілісну, інтегровану сукупність політичних суб'єктів, структур та відносин, що виражає інтереси всіх політичних і соціальних сил суспільства

113. Оберіть усі правильні варіанти відповіді. За участю в здійсненні влади партії діляться на ...

а) опозиційні

б) масові

в) правлячі

г) кадрові

114. Назвіть представників «договірної теорії» виникнення держави:

а) Г.Гроций, Т.Гоббс, Ж.-Ж.Руссо

б) Фома Аквінський, Ж.Марітен

в) Л.Гумплович, Е.Дюрінг, К.Каутський

г) К.Маркс, Ф.Енгельс

д) Аристотель

115. Що таке функції держави?

а) головні напрямки діяльності держави з метою вирішення завдань, які стоять перед нею

б) порядок будови державної влади в країні

в) способи здійснення повноважень президента

г) культурні міжнародні зв'язки з іншими державами

д) діяльність для вирішення короточасних завдань

116. Оберіть усі правильні варіанти відповіді. Політична система включає в себе певні підсистеми. Серед них:

а) представницька

б) інституційна

в) функціональна

г) інтегративна

д) комунікативна

117. Що означає поняття «абсентеїзм»?

а) дискримінація за расовою приналежністю

б) небажання брати участь у виборах

в) активна форма протесту проти режиму

г) порушення прав жінок

118. Взаємодія суб'єктів політичних відносин в просторі та у часі називається:

а) політичною соціалізацією

б) політичним конфліктом

в) політичним процесом

г) політичною модернізацією

119. Поєднання повноважень глави держави та глави уряду; відсутність відповідальності уряду перед парламентом; позапарламентський метод виборів президента; відповідальність уряду перед президентом –

характерне для:

- а) президентської республіки
- б) парламентської республіки
- в) абсолютної монархії
- г) обмеженої монархії
- д) аристократичної республіки

120. Структурно неоформлене масове об'єднання громадян і організацій різних соціально-політичних орієнтацій, діяльність якого, як правило, має тимчасовий характер і найчастіше спрямована на певні політичні цілі, після досягнення яких воно розпадається, або трансформується у політичні партії чи громадські організації, називається...

- а) групою тиску
- б) суспільно-політичним рухом
- в) групою інтересів

121. Економічний прибуток на користь малозабезпечених верств населення у більшій мірі схильна перерозподіляти:

- а) соціальна держава
- б) правова держава
- в) поліцейська держава

122. Державний суверенітет – це:

- а) право народу на свободу соціального та політичного устрою
- б) принцип панування держави над суспільством
- в) наявність виборчої системи
- г) незалежність держави у зовнішніх та внутрішніх справах

123. Політична реформа – це...

а) зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їх прагненні реалізувати свої інтереси, пов'язане насамперед з боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політичного статусу тощо

- б) суспільний рух і переворот, що ставить за мету повалення старого

режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства

в) сукупність видів діяльності суб'єктів політики, що включені в динаміку практично-політичних відносин, охоплюють усі стадії функціонування політичної системи і спрямовані на досягнення політичних цілей

г) перетворення, зміна, переустрій політичного життя суспільства, що здійснюється без зміни основ існуючого ладу

124. Політичний процес – це...

а) зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їх прагненні реалізувати свої інтереси, пов'язане насамперед з боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політичного статусу тощо

б) суспільний рух і переворот, що ставить за мету повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства

в) сукупність видів діяльності суб'єктів політики, що включені в динаміку практично-політичних відносин, охоплюють усі стадії функціонування політичної системи і спрямовані на досягнення політичних цілей

г) перетворення, зміна, переустрій політичного життя суспільства, що здійснюється без зміни основ існуючого ладу

125. Політична революція – це...

а) зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їх прагненні реалізувати свої інтереси, пов'язане насамперед з боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політичного статусу тощо

б) суспільний рух і переворот, що ставить за мету повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства

в) сукупність видів діяльності суб'єктів політики, що включені в динаміку практично-політичних відносин, охоплюють усі стадії функціонування політичної системи і спрямовані на досягнення політичних цілей

г) перетворення, зміна, переустрій політичного життя суспільства, що здійснюється без зміни основ існуючого ладу

126. Політичний конфлікт – це...

а) зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їх прагненні реалізувати свої інтереси, пов'язане насамперед з боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політичного статусу тощо

б) суспільний рух і переворот, що ставить за мету повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства

в) сукупність видів діяльності суб'єктів політики, що включені в динаміку практично-політичних відносин, охоплюють усі стадії функціонування політичної системи і спрямовані на досягнення політичних цілей

г) перетворення, зміна, переустрій політичного життя суспільства, що здійснюється без зміни основ існуючого ладу

127. Ознаками правової держави є:

а) наявність різних націй та народностей

б) республіканська форма правління

в) наявність інституту президента

г) наявність державного кордону

д) верховенство права, поділ влади, реальність прав та свобод людини

128. Передача повноважень від центра до місцевих органів – це:

а) законність

б) децентралізація

в) поділ влади

- г) колегіальність
- д) ієрархічність

129. Які внутрішні функції виконує держава?

- а) здійснення податкової політики
- б) участь в розвитку системи міжнародних відносин
- в) забезпечення політичної стабільності

130. Вищим колегіальним представницьким законодавчим органом держави є...

- а) президент
- б) уряд
- в) парламент
- г) конституційний суд

131. Монархія – це...

- а) влада натовпу, людей з площі, здатних до непередбачених дій
- б) надмірна влада чиновників в суспільстві, які турбуються, насамперед, про себе
- в) влада привілейованої верхівки, заможних людей
- г) влада одного правителя – монарха (шаха, султана, царя)

132. Електоральна участь – це...

- а) участь, заснована на примусі та спрямована виключно на підтримку політичної системи
- б) участь у виборах
- в) легальна участь, що регулюється законом
- г) вільна, добровільна діяльність індивідів, які втілюють власні та групові інтереси
- д) незаконна участь, що не підтримується більшою частиною суспільства по моральним, релігійним або іншим міркуванням

133. До внутрішніх функцій держави належать (оберіть усі правильні відповіді):

- а) соціальна функція

- б) функція оборони країни
- в) функція забезпечення миру та підтримки світового порядку
- г) функція інтеграції у світову економіку
- д) функція співпраці з іншими країнами у вирішенні глобальних проблем

134. Формами державного устрою є (оберіть усі правильні відповіді):

- а) олігархія
- б) федерація
- в) республіка
- г) конфедерація
- д) унітарна держава

135. Що розуміється під політичною владою в правовій державі?

- а) вміння нав'язувати свою волю іншим
- б) використання елітою своїх переваг
- в) управління слабкими з боку сильних
- г) делегування суспільством державі політичних повноважень

136. Партисипант, як суб'єкт політики – це...

- а) той, хто не володіє конкретними знаннями, як можна вплинути на політичну систему, але свідомо виконує накази, обов'язки
- б) найактивніший та найсвідоміший суб'єкт політики
- в) той, що живе безпосередньо інтересами найближчого оточення, має вкрай обмежене усвідомлення політичної системи

137. Оберіть один варіант відповіді. До інститутів громадянського суспільства належать...

- а) політичні інститути
- б) громадські організації
- в) законодавчі органи
- г) судові органи

138. За характером членства партії поділяються на ...

- а) консервативні та революційні
- б) правлячі та опозиційні

- в) демократичні та антидемократичні
- г) масові та кадрові

139. Що таке партійна система?

- а) блоки парламентських партій
- б) характеристика правлячої партії
- в) об'єднання партій, які беруть участь у владі через співпрацю та протиборство

140. Функціями парламенту є (оберіть усі правильні відповіді):

- а) законотворчість
- б) прийняття бюджету
- в) створення політичних партій
- г) контроль за діяльністю уряду

141. За формою правління держава може бути... (оберіть усі правильні відповіді)

- а) республікою
- б) федерацією
- в) монархією
- г) імперією

142. Яка з партійних систем характерна для тоталітаризму?

- а) гегемоністська
- б) багатопартійна система
- в) сувора однопартійна система

143. Яка з партійних систем характерна для демократії?

- а) гегемоністська
- б) багатопартійна система
- в) сувора однопартійна система

144. Духовно-ідеологічну структуру політичної системи утворюють (оберіть усі правильні відповіді):

- а) політична поведінка
- б) політична діяльність

- в) політична свідомість
- г) політична культура

145. У відповідності до політичного режиму держава буває (оберіть усі вірні відповіді)

- а) тоталітарною
- б) соціальною
- в) національною
- г) авторитарною
- д) демократичною

146. Хто першим в історії політичної думки створив модель ідеального державного устрою

- а) Т.Мор
- б) Конфуцій
- в) Т.Гоббс
- г) Платон

147. Що розуміється під політичною владою в правовій державі?

- а) вміння нав'язувати свою волю іншим
- б) використання елітою своїх переваг
- в) управління слабкими з боку сильних
- г) делегування суспільством державі політичних повноважень

148. Союзна держава, що складається з рівноправних, відносно самостійних державних утворень – це:

- а) федерація,
- б) ліга,
- в) автономія,
- г) цивілізація,
- д) організація.

149. Що таке партійна система?

- а) блоки парламентських партій
- б) характеристика правлячої партії

- в) сукупність партій, які беруть участь у владі через співпрацю та протиборство

150. Хто з мислителів порівнював державу з Левіафаном – біблійним чудовиськом?

- а) Дж. Локк
- б) Фома Аквінський
- в) Н. Макіавеллі
- г) Ж.-Ж. Руссо
- д) Т. Гоббс

151. Головними елементами громадянського суспільства є:

- а) «Я» - особистість
- б) громадські організації
- в) сім'я,
- г) система соціальних зв'язків людини
- д) всі відповіді вірні

152. Унітарна держава як різновид державного устрою не передбачає

- а) єдину конституцію
- б) єдину законодавчу систему
- в) єдину судову систему
- г) подвійне громадянство
- д) правильної відповіді немає

153. Головними типами реалізації політичних рішень не є:

- а) демократизм
- б) лібералізм
- в) Радикалізм
- г) елітизм
- д) консерватизм

154. Режими протікання політичних процесів – це...

- а) демократія, авторитаризм, тоталітаризм
- б) розвиток, функціонування, криза та занепад

- в) радикалізм, консерватизм, лібералізм
- г) революційність та еволюційність

155. Політичне рішення – це...

- а) процес виявлення загально значимих цілей, визначення способів їх досягнення через використання політичної влади
- б) рішення, які приймаються у відповідності до закону
- в) реалізація політичної влади
- г) рішення, що стосуються політики

156. До інститутів громадянського суспільства належать...

- а) судові органи
- б) політичні інститути
- в) громадські інститути
- г) законодавчі органи
- д) серед запропонованих варіантів правильного немає

157. Партія – це...

- а) громадське об'єднання, яке активно добивається задоволення власних інтересів за допомогою цілеспрямованого впливу на владні структури
- б) організована та найбільш активна частина соціальної групи та класу, яка виражає їх інтереси, пов'язана ідеологічною спільністю та яка прагне до завоювання політичної влади, утримання її або функціонування в ній
- в) масове громадське об'єднання, яке не має чіткої організаційної структури та фіксованого членства, ідейно орієнтоване на реалізацію політичних цілей більшості

158. Теорія походження держави, відповідно якій вона є результатом вияву божественної волі, називається ...

- а) теологічною
- б) духовною
- в) християнською

159. Громадянське суспільство – це:

- а) сукупність форм спільної діяльності людей, які історично склалися

б) організація політичної влади, яка сприяє здійсненню конкретних інтересів в межах певної території

в) сукупність моральних, релігійних, національних, соціально-економічних, сімейних відносин, за допомогою яких задовольняються інтереси індивідів та їх груп }

160. При тоталітаризмі можливе існування... партійної системи

- а) гегемоністська
- б) багатопартійна система
- в) сувора однопартійна система

161. При авторитаризмі можливе існування... партійної системи

- а) гегемоністська
- б) багатопартійна система
- в) сувора однопартійна система

162. При демократичному режимі можливе існування... партійної системи

- а) гегемоністська
- б) багатопартійна система
- в) сувора однопартійна система

163. Головною ознакою політичної партії є ...

- а) боротьба за владу, її завоювання, утримання, функціонування у владі
- б) теоретичне обґрунтування діяльності
- в) наявність організаційної структури
- г) апарат управління

164. Які головні причини виникнення держави, відповідно до теорії насилля:

- а) виникнення грошей, міст та ремесел
- б) виникнення класів та безперервна боротьба між ними
- в) завоювання одних племен іншими та встановлення владарювання одних племен над іншими
- г) зміна кліматичних умов та розвиток засобів виробництва

д) укладання добровільної угоди між людьми для створення держави

165. Форма правління, за якої верховна державна влада здійснюється однією особою та переходить у спадок:

- а) демократія
- б) федерація
- в) тиранія
- г) республіка
- д) монархія

166. Що є причиною виникнення партій?

- а) розвиток рабовласницької демократії
- б) конкуренція феодалних верств
- в) розвиток капіталізму та класова диференціація суспільства

167. Що є елементом громадянського суспільства?

- а) усі зареєстровані підприємства
- б) державні та громадські організації
- в) соціальні об'єднання
- г) партія влади

168. Першим етапом політичного процесу є...

- а) конституювання політичних інститутів
- б) підтримка функціонування політичних інститутів
- в) формування цілей і завдань політичних суб'єктів
- г) прийняття й виконання політичних рішень
- д) контроль за діяльністю політичних інститутів, спрямування їх

розвитку

169. Другим етапом політичного процесу є...

- а) конституювання політичних інститутів
- б) підтримка функціонування політичних інститутів
- в) формування цілей і завдань політичних суб'єктів
- г) прийняття й виконання політичних рішень
- д) контроль за діяльністю політичних інститутів, спрямування їх

розвитку

170. Останнім етапом політичного процесу є...

- а) конституювання політичних інститутів
- б) підтримка функціонування політичних інститутів
- в) формування цілей і завдань політичних суб'єктів
- г) прийняття й виконання політичних рішень
- д) контроль за діяльністю політичних інститутів, спрямування їх

розвитку

171. Монополія правотворчої діяльності належить:

- а) суспільству
- б) державі
- в) громадянам
- г) будь-якій людині
- д) всі відповіді вірні.

172. На становлення громадянського суспільства впливають наступні фактори:

- а) політична культура громадян
- б) традиції
- в) політична свідомість
- г) зацікавленість громадян та влади у цьому процесі
- д) всі відповіді вірні.

173. Головною характеристикою політичної партії є

- а) наслідування принципу демократичного централізму
- б) опора на соціальну базу
- в) домагання політичної влади, боротьба за владу
- г) наявність програми та статуту

174. Одна з форм політичного процесу, яка відображає зміни політичної системи та адаптацію до нових соціально-політичних умов, називається політичним (ою)...

- а) розвитком

- б) конфліктом
- в) кризою
- г) рішенням

175. В чому полягає головна ідея договірної теорії походження держави?

- а) держава є продуктом непримиренних протиріч, які виникають у суспільстві з появою приватної власності, класів тощо
- б) держава є продуктом добровільної угоди людей, які об'єднались для сумісного проживання
- в) держава виникає з волі Бога, вищого розуму
- г) держава виникає внаслідок глобальних кліматичних змін на планеті
- д) держава існувала завжди, з'явилося разом з появою людини

176. Закінчить речення. Для еволюційного політичного процесу характерно...

- а) повільні зміни, підтримка системи, яка існує
- б) переустрій політичного життя суспільства, який відбувається без зміни основ існуючого ладу
- в) корінні перетворення політичної системи, політичного життя суспільства

177. Умовою функціонування розвинутого громадянського суспільства є:

- а) правова держава
- б) буржуазна держава
- в) авторитарна держава
- г) будь-яка держава
- д) правильної відповіді немає

178. З чого складається унітарна держава?

- а) з державно-територіальних одиниць;
- б) з несuverенних держав;
- в) з суверенних держав;
- г) з адміністративно-територіальних одиниць.

179. Що таке функції держави?

- а) головні напрямки діяльності держави з метою вирішення завдань, які стоять перед нею
- б) порядок будови державної влади в країні
- в) способи здійснення повноважень президента
- г) культурні міжнародні зв'язки з іншими державами
- д) діяльність для вирішення короткочасних завдань

180. Які типи партійних систем існують?

- а) одно, двох та багатопартійні
- б) реформаторські
- в) революційні
- г) буржуазні

181. Поняття, яке позначає територіальну організацію держави, співвідношення держави як цілого з її окремими частинами, називається:

- а) політичним режимом
- б) структурою державної влади
- в) формою правління
- г) формою державного устрою
- д) механізмом держави

182. Що розуміють під громадянським суспільством?

- а) суспільство з високим рівнем демократії
- б) суспільство, в якому існує економічна, соціальна та політична рівність усіх його громадян
- в) вільна від милітаризму держава, де воєнна сфера відіграє незначну роль
- г) сторона суспільного життя, вільна від втручання державної влади
- д) серед запропонованих варіантів правильного немає

183. При демократичному режимі влади членство в партії ...

- а) Добровільна справа громадян
- б) обов'язкове, як прояв культури участі
- в) Заборонено

- г) Визначається ставленням до влади
- д) серед запропонованих варіантів правильного немає

184. Головною ідеєю патріархальної теорії походження держави є:

- а) держава виникає з сім'ї, шляхом її розростання
- б) держава виникає, оскільки одні племена підкоряють інші насильницьким шляхом
- в) держава виникає тоді, коли з'являються нерівність, приватна власність, класи та боротьба між ними
- г) держава існувала завжди, з'явилась разом з появою людини
- д) держава виникає тому, що особливості людської психіки вимагають підкорятися та залежати від сильного

185. Поєднання повноважень глави держави та глави уряду; відсутність відповідальності уряду перед парламентом; позапарламентський метод виборів президента; відповідальність уряду перед президентом – характерно для:

- а) президентської республіки
- б) парламентської республіки
- в) абсолютної монархії
- г) обмеженої монархії
- д) аристократичної республіки

186. Економічний прибуток на користь малозабезпечених верств населення у більшій мірі схильна перерозподіляти:

- а) соціальна держава
- б) правова держава
- в) поліцейська держава

187. Державний суверенітет – це...

- а) сукупність прав народу на свободу вибору політичного ладу
- б) існування держави в рамках певних кордонів
- в) верховенство та незалежність державної влади
- г) обов'язковість членства в державі

188. Політичний процес – це...

- а) зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їх прагненні реалізувати свої інтереси, пов'язане насамперед з боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політичного статусу тощо
- б) суспільний рух і переворот, що ставить за мету повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства
- в) сукупність видів діяльності суб'єктів політики, що включені в динаміку практично-політичних відносин, охоплюють усі стадії функціонування політичної системи і спрямовані на досягнення політичних цілей
- г) перетворення, зміна, переустрій політичного життя суспільства, що здійснюється без зміни основ існуючого ладу

189. Що є підставою для розподілу партій на ліві та праві?

- а) політичний темперамент.
- б) ідейно-політичні орієнтації
- в) внутрішня організація партій
- г) ставлення до офіційної політики

190. Ознаки правової держави:

- а) наявність різних націй та народностей
- б) республіканська форма правління
- в) наявність інституту президента
- г) наявність державного кордону
- д) верховенство права, поділ влади, реальність прав та свобод людини

191. Сукупність всіх політичних партій, які діють на легальній основі в державі, характеризує поняття – ...

- а) Політична система
- б) Політичний режим
- в) Партійна система

- г) Державний лад
- д) Серед запропонованих варіантів правильного немає

192. Визначте головну ознаку президентської форми правління:

- а) в державі є президент;
- б) президент має право розпускати парламент;
- в) президент є главою держави та уряду;
- г) президент не може бути притягнутий до відповідальності.

193. Вищим колегіальним представницьким законодавчим органом держави є...

- а) президент
- б) уряд
- в) парламент
- г) конституційний суд

194. В залежності від місця, яке партії займають в політичній системі, їх можна поділити на:

- а) легальні, полулегальні та нелегальні;
- б) правлячі та опозиційні;
- в) парламентські та позапарламентські;
- г) кадрові та масові.

195. Федерація – це...

- а) союз суверенних держав, створений для досягнення конкретних спільних цілей;
- б) єдина, політично однорідна організація, що складається з адміністративно-територіальних одиниць, які не мають самостійності;
- в) союзна держава, яка складається з декількох державних утворень, які є самостійними в межах розподілу між ними та центром повноважень

196. Для якої партійної системи (за Дж.Сарторі) характерна опозиція, про яку можна сказати словами британського політика Г.Ніколсона: «Опозиція – це мистецтво обіцяти то, чого уряд ніколи не зможе виконати»?

- а) домінантна однопартійність.
- б) двопартійна система.
- в) багатопартійна система поляризованого плюралізму.
- г) багатопартійна система обмеженого плюралізму.

197. Формування уряду на парламентських засадах з числа членів партій, які мають більшість голосів у парламенті; вибори глави держави парламентом – характерно для:

- а) конституційної монархії
- б) парламентської республіки
- в) президентської республіки
- г) обмеженої монархії
- д) абсолютної монархії

Алфавітний покажчик

А

абсолютна (необмежена) монархія, 92
абстенціонізм, 65
авторитарна партійна система, 166
авторитарна політична система, 36
авторитарний режим, 97, 133, 134, 167
авторитарна держава, 38
авторитарно-консервативна політична система, 39
авторитет, 23
агрегація, 168
агрегування інтересів, 19, 32, 156
адаптація, 20
адаптивність політичної системи, 24
адміністративний апарат, 28
альтернативний фрагментований
 плюралізм, 167
альтернативний концентрований
 плюралізм, 167
альтернативна партійна система, 165
аморфний, 163
анархістська політична партія, 157
англо-американський тип політичної системи, 36
антидемократична політична система, 16
антитехнологія, 69
апарат держави, 99, 100
апарат управління та примусу, 75
арбітраж, 20
аристократичне угруповання, 149
аристократія, 34, 35
артикуляція інтересів, 19, 32, 152, 156, 168
атеїстична партія, 162
атомізована партійна система, 166, 168, 169, 170

Б

багатопартійна система, 150, 166, 167, 168, 170

багатополярна партійна система, 165
базовий політичний інститут, 27
більшість голосів, 94
більшість, 168, 169
біпартизм, 168
біполярна партійна система, 166
боротьба за владу, 152, 156
будова держави, 95
будова системи, 9
бунт, 60
буржуазна держава, 89
бюрократизація, 149, 167
бюрократична система, 40
бюрократія, 18, 37, 101

В

вертикальні політичні відносини, 31, 55
верховенство права, 102, 136
верховенство, 76
верховна влада, 91, 93
взаємовідносини суспільства і держави, 121
взаємодія громадянського суспільства і правової держави, 132, 133
вибори, 54, 55, 64, 68, 145, 153, 154, 155, 161, 162, 168
виборча боротьба, 57
виборча кампанія, 155, 156, 157
виборча система, 154, 165, 169
виборче право, 146
виборчий процес, 62
виборчі технології, 154
виборчу систему
виконавча влада, 19, 63, 95, 106, 107
виконавчі органи влади, 23, 28, 32, 99
вимоги, 15, 23
вироблення політичних рішень, 143
висловлення інтересів, 62
вихід, 15, 16, 19, 23, 27
вихідні функції політичної системи, 32

вищі органи держави, 99
вищі органи державної влади, 94
відкриті конфлікти, 57
відкриті партії, 162
відкриті політичні системи, 41
відтворення політичної системи, 21
влада, 12, 13, 23, 26, 27, 28, 40, 54, 57,
68, 76, 81, 87, 94, 96, 106, 136, 145,
152, 153, 156, 161, 162, 165, 166, 167,
168
владні повноваження, 67, 99, 103
владні структури, 27, 136
внутрішні функції держави, 86
вхід, 15, 19, 23, 27, 165
вхідні функції, 32

Г

гармонізація суспільних відносин, 66
гвельфи, 147
гегемоністська партійна система, 169
гіббеліни, 147
гілки влади, 69
глава держави, 91, 93, 94, 99, 100, 104
глава уряду, 92, 94, 106
гласність, 102
голосування, 67, 68, 149, 152, 161
горизонтальні політичні відносини,
горизонтальні політичні відносини,
31, 55
громадська думка, 68, 102, 145, 149,
154, 156, 157
громадська організація, 25, 29, 76, 144,
145, 152, 156
громадський рух, 152, 153
громадсько-політичний рух, 152, 153
громадянин, 119, 131
громадянство, 95, 96
громадянська війна, 60
громадянське суспільство – I, 121, 126
громадянське суспільство – II, 126
громадянське суспільство – III., 127
громадянське суспільство, 36, 93, 115,
118, 119, 120, 121, 124, 125, 126, 127,
130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 143,
146, 149, 152, 157

група інтересів, 24, 156
група тиску, 19, 27, 28, 63
гуманітарні функції, 86

Д

двоблокова партійна система, 170
двопартійна система, 166, 167, 168,
169, 170
делегування повноважень, 68
демократична політична система, 16,
36, 38
демократична форма правління, 136
демократичне суспільство, 57, 67, 92,
136, 165
демократичний режим, 97, 133, 134
демократичний, 163, 167
демократія, 34, 35, 57,, 133, 149
демонстрація, 54
державна влада, 13, 14, 23, 25, 27, 28, 29, 37,
40, 58, 69, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 87,
90, 95, 97, 120, 131, 132, 133, 136,
143, 147, 148, 152, 154, 156, 157, 165,
167, 168
державна влада, 76, 79, 92, 93, 97, 98,
130, 144, 153, 157, 165, 168
державний апарат, 99, 101, 102, 103,
156
державний переворот, 57
державний устрій, 119
державні органи, 17, 19, 54,, 98, 99,
100, 101, 102, 103, 104, 153
державні установи, 145
державно-управлінська діяльність, 55
деспотизм, 35
деспотичне правління, 35
децентралізація, 40, 161
диктаторський, 163
динамізм політичної системи, 46
динаміка політичного процесу, 19
динамічна рівновага політичної
системи, 9, 24
діяльність, 23
договірна концепція громадянського
суспільства, 121
договірна теорія, 78

додержавний період, 78
доіндустріальний, 36, 38
доіндустріальні політичні системи, 37
доктринальний, 158
домінуючі партії, 162, 167, 169
дуалістична монархія, 92, 93
духовна сфера громадянського суспільства, 135
духовно-ідеологічна підсистема, 28, 29, 31

Е

еволюційні зміни, 162
еволюція партії, 153
еволюція, 59, 60
егалітаризм, 119
економіко-політичні закономірності, 48
економічна політика, 55
економічна сфера громадянського суспільства, 134
економічні функції, 87
екстремізм, 68
екстремістські партії, 162
електоральний процес, 144
електорат, 144, 153, 154
елементи громадянського суспільства, 125
елементи політичної системи, 26, 28
еліта, 53, 156
емерджентність, 9
етатистська модель, 124, 127
ефективність політичної системи, 24
ефектор, 11, 23

Ж

жирондисти, 159

З

загальна теорія систем, 11
заколот, 59, 60
закон Бісмарка, 61
закон Кроноса, 61
закон маятника, 60
законність, 102

законодавство, 166
законодавча влада, 107
законодавча влада, 19, 105
законодавчий акт, 92
законодавчий орган, 32, 92, 106
закономірність маятника, 47
закономірність рівноваги, 47
закономірності розвитку політичної системи, 45
закриті партії, 161
закриті політичні системи, 41
залізний закон олігархії, 149
засоби масової інформації, 19, 21, 23, 25, 28, 37, 154
засоби розв'язання конфлікту, 58
зворотний зв'язок, 15, 17, 21, 23, 23, 27
зміст політичного процесу, 53
зміст суб'єктивного аспекту політичного процесу, 65
змішана республіка, 93, 95
зовнішнє середовище, 15, 17
зовнішні функції держави, 86

І

ідеологічне клішування, 69
ідеологічне спрямування, 158
ідеологічний напрям, 146
ідеологічний, 163
ідеологічні партії, 156
ідеологія, 26, 28, 37, 152, 156, 158
ієрархічність, 9, 46, 102
імпульс, 15, 17, 165
індустріальні політичні системи, 38
інститут, 13, 17, 18, 19, 24, 25, 27, 28, 54, 59, 66, 75, 135, 154, 157, 162
інститути громадянського суспільства, 135
інститути правосуддя, 28
інституційна інфраструктура, 24
інституційна система, 19
інституціоналізація партій, 150
інституціоналізація, 12, 154, 157
інституціональна підсистема, 28, 29
інтеграція інтересів, 66
інтеграція, 157, 167

- інтерес, 27, 28, 143, 144, 145, 153, 155, 156, 157, 161, 163, 165, 168
- інформаційно-кібернетична модель політичної системи, 21
- інформаційно-комунікативна підсистема, 28
- історичність, 46
- К**
- кадрові партії, 160
- кандидат, 145
- капіталістичний, 167
- категорії політології, 13
- кібернетична модель політичної системи, 14
- кібернетична система, 11
- класифікація партій, 149, 150
- класифікація партійних систем, 165, 166, 167
- класова боротьба, 89
- класова теорія, 80
- клієнтелла, 27
- клієнтизм, 148
- коаліційний, 167
- коаліція, 168, 169, 170
- компонент політичної системи, 18, 24
- компроміс, 40, 58, 59, 67, 157
- комунізм, 159
- комунікативна підсистема, 29, 31
- комунікативність, 46
- комуністичний, 158
- комуністичні системи, 38
- конверсія, 16, 20
- конкурентна боротьба, 27
- конкурентний, 167
- консенсус, 40, 56, 58, 59, 63, 67
- консенсусне керівництво, 163
- консервативний, 158, 162, 166
- консервативні політичні системи, 40
- консервативність, 168
- консервативно-традиціоналістські партійні системи, 163
- консерватизм, 159, 167
- конституційна (обмежена) монархія, 92
- конституціювання політичної системи, 65, 66
- конституція, 55, 65, 93, 95, 96, 151, 161
- конституювання, 62
- континентально-європейський, 36, 37
- контрреволюція, 59
- конфедеративний, 95
- конфедерація, 39, 96
- конфлікт, 56, 57, 59, 67, 69, 147, 157, 167
- концентрований плюралізм, 167
- концепція політичної системи, 23
- концепція правової держави, 125
- криза, 59, 60, 67
- культурна політика, 55
- Л**
- латентний, 9
- легальна діяльність, 129
- легальна партія, 161
- легітимація, 33, 167
- легітимізація, 66, 156
- легітимний, 76
- легітимність, 35, 64
- лібералізм, 159
- ліберальний, 158, 163
- ліберальні демократії, 38
- ліберально-демократична модель, 124
- ліві партії, 158, 159, 160
- лідер, 13, 14, 37, 40, 65, 92, 149, 153, 154, 155, 157, 161, 163
- лінійний політичний спектр, 159
- лобістські групи, 55
- локальний, 162
- М**
- Магдебурзьке право, 120
- мажоритарне голосування, 150
- мажоритарний, 167
- мажоритарні партії, 162
- макрополітична система, 18
- маніфестація, 54
- маргіналізація, 68
- масових партій, 160
- масові партії, 149, 160

мета правової держави, 128
методи прийняття рішень, 67
методи функціонування влади, 97
механізм влади, 133
механізм держави, 98, 99
механізм стримувань і противаг, 122, 124
механізм функціонування політичної системи, 15
міжнародна політика, 55
мілітаризація, 97
міноритарні партії, 162
мобілізаційна система, 40
мобілізаційна функція, 33
мобілізація, 145, 156, 157
моделі консенсусу, 59
модель політичної системи, 15, 20
модель функціонування політичної системи, 22
модернізаційний, 163
монархічна форма правління, 35, 78
монархія, 34, 35, 91, 92
монополія, 167
мусульманський, 163

Н

надскладніполітичні системи, 40
народні (племінні) системи, 40
населення, 76
насильство, 18, 67
націоналістичний, 167
неальтернативні, 166
невідчужувані права, 79
недемократичний режим, 97
недемократичний, 97, 163
недемократичні системи, 133
неконкурентні, 167
нелегальний, 161
неосновні функції держави, 85
неотрадиційні політичні системи, 38
нестабільний, 166
номенклатура, 37
норма, 13, 19, 23, 25, 28, 30, 54
нормативна підсистема, 28
нормативно-регулятивна підсистема,

28

О

об'єднання громадян, 145
об'єкт правової регламентації, 150
об'єктивний бік прояву політичного процесу, 55
обмежено плюралістичні партійні системи, 167
однопартійна партійна система, 166, 167, 169, 170
ознаки громадянського суспільства, 132
ознаки держави, 76
ознаки політичної партії, 152
ознаки правової держави, 128
ознаки системи, 9
олігархізація, 149
олігархія, 34
оперативні рішення, 63
опозиційна діяльність, 151
опозиційна партія, 155, 157, 161, 165
опозиція, 161, 168, 169
опозиція, 168
оптимати, 147
орган держави, 101
органи виконавчої влади, 107
органи влади, 24, 55, 63
органи держави, 75, 98, 103, 105
органи державної влади, 91, 93,, 105, 155, 156, 143
організаційний підхід, 146
органічна теорія, 80
основні функції держави, 85

П

процес вироблення й прийняття політичних рішень, 65
парадигми політики, 56
параметри громадянського суспільства, 134
парламент, 18, 20, 28, 92, 93, 94, 95, 96, 100, 103, 104, 106, 149, 157, 162
парламентаризм, 149
парламентарна форма

республіканського правління, 94
 парламентська діяльність, 149, 150
 парламентська монархія, 92
 парламентська партія, 165
 парламентська республіка, 93, 95
 парламентська фракція, 149
 парламентський, 92, 93, 161
 парламентсько-президентська
 республіка, 95
 партійна еліта, 153
 партійна організація, 153
 партійна програма, 154
 партійна система крайнього
 плюралізму, 169
 партійна система поляризованого
 плюралізму, 168
 партійна система обмеженого
 плюралізму, 168
 партійна система поміркованого,
 плюралізму, 168
 партійна система, 150, 164, 165, 166,
 167, 168, 169, 170
 партійна фракція, 156
 партійне керівництво, 163
 партійний апарат, 153
 партійний функціонер, 154
 партійні маси, 153
 партійні чиновники, 160
 партії виборців, 161
 партії вождистського типу, 163
 партії ділових інтересів, 163
 партії з мажоритарним покликанням,
 162
 партії правлячі, 161
 партії псевдополітичні, 166
 партія, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 24, 25, 27,
 28, 29, 32, 37, 53, 55, 58, 63, 69, 76,
 92, 94, 134, 144, 145, 146, 147, 148,
 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156,
 157, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168,
 169
 патріархальна теорія, 78
 переворот, 47
 персоналізація політики, 154
 підсистеми політичної системи, 29
 підсистеми соціальної системи, 12
 підструктури політичної системи, 28
 підтримки, 15, 23
 підходи до типології держав, 88
 плюралізм, 36, 40, 59, 68, 97, 168
 плюралістичний, 167
 плюралістичність, 167
 повстання, 59, 60
 поділ влади, 102, 103, 104, 105, 119,
 122, 129, 136
 поділ праці, 82
 позапарламентські партії, 161
 позасистемний, 162
 позитивне право, 115, 116
 політико-управлінське рішення, 62
 полікультурний, 167
 політик, 168
 політика держави, 166
 політика уряду, 155
 політика, 13, 19, 23, 26, 27, 53, 65
 політична боротьба, 157
 політична влада, 64
 політична динаміка, 162
 політична дія, 16, 65, 157, 162
 політична діяльність, 19, 20, 25, 28, 52,
 54, 59, 64, 65, 70, 152, 155, 157
 політична еліта, 36, 157
 політична ідеологія, 28, 31
 політична комунікація, 19, 20, 21, 32
 політична культура, 25, 26, 27, 28, 31,
 36, 37, 38
 політична організація, 25, 26
 політична партія, 143, 144, 145, 146,
 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 157,
 158, 165, 166, 168
 політична поведінка, 27
 політична психологія, 28, 31
 політична свідомість, 25, 26, 28, 31, 54
 політична система суспільства, 19
 політична система тоталітарного типу,
 37
 політична система, 12, 13, 14, 15, 17,
 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27,
 32, 37, 45, 52, 59, 66, 67, 144, 146,
 147, 150, 154, 155, 157, 158, 162, 164,

165, 168, 169
 політична соціалізація, 18, 19, 32
 політична структура, 17
 політична сфера громадянського суспільства, 134
 політична сфера суспільства, 13
 політична сфера, 136
 політична технологія, 68
 політична участь, 54, 154
 політичне життя, 25
 політичне рішення, 16, 40, 65, 70, 152, 167
 політичне спрямування, 145
 політичне функціонування, 54
 політичне явище, 13, 25
 політичний інститут, 14, 29, 148
 політичний конфлікт, 56
 політичний курс, 156, 168
 політичний процес, 24, 25, 30, 40, 52, 53, 54, 55, 59, 62, 64, 66, 67, 69, 154
 політичний режим, 25, 30, 36, 132, 154
 політичний спектр, 159
 політичний статус, 167
 політичний темперамент, 163
 політичні відносини, 13, 25, 28, 31, 55, 62, 163
 політичні інтереси, 134
 політичні клуби, 149
 політичні суб'єкти, 25
 політичні функції, 87
 політія, 34, 82
 поляризована партійна система, 166
 поміркований, 162
 популізм, 69
 популістські політичні системи, 39
 популістські, 38
 популярі, 147
 постійні функції держави, 86
 права людини, 115
 права та обов'язки партій, 151
 права та свободи людини, 146
 праві партії, 158, 159, 160
 правляча еліта, 155
 правляча партія, 155, 165, 168
 право як форма суспільних відносин, 117
 право, 76, 116, 117, 118
 правова держава, 115, 118, 119, 127, 130, 133, 136
 правова рівність, 116
 правові інститути, 124
 правові форми діяльності державного апарату, 100
 правозастосовна діяльність, 101
 правоохоронна діяльність, 101
 правотворча діяльність, 101
 прагматичний, 158, 163
 представлення інтересів, 66
 представницький характер, 106
 представницькі органи влади, 136, 156
 президент, 94, 95, 104, 106
 президентська республіка, 93, 94, 95, 106
 президентсько-парламентська республіка, 95
 прийняття політичних рішень, 162
 прийняття рішень, 161
 примітивні політичні системи, 38
 принцип поділу влади, 36, 37, 104, 105
 принципи державності, 119
 принципи організації і діяльності державного апарату, 102
 принципи правової держави, 115, 128
 природне право, 115, 116, 119, 122
 природний стан людини, 78
 природні права, 78
 приховані конфлікти, 57
 програма партії, 152, 155
 прогресивні політичні системи, 40
 продуктивність політичної системи, 24
 пропаганда, 157
 пропорційна виборча система, 169
 проста політична система, 40
 протопартія, 146
 процес прийняття політичних рішень, 62, 66
 процес прийняття рішень, 27, 70, 154
 психологічна теорія, 79
 публічна влада, 76
 путч, 60

Р

рабовласницька держава, 88
рабовласницьке суспільство, 92
рабовласницький, 167
радикальний, 162
расовий конфлікт, 57
раціонально-легальний тип політичної системи, 35
раціонально-нормативний, 163
реакційні політичні системи, 40
революційні партії, 162, 166
революція, 47, 59, 60, 67
регіональний, 162
регулятивна підсистема, 30
регулятивна функція, 33
реєстрація партії, 150
режим, 167
рекрутизація, 32
рекрутування, 155, 156
релігійний, 163, 167
республіка, 35, 91, 93, 94
республіканська форма правління, 93
республіканське правління, 35
референдум, 54, 68
реформа, 46, 59, 60
реформаторський, 162
реформаторсько-стабілізаційні, 166
рецептор, 22, 23
рівень розвитку суспільних відносин, 67
рішення, 23
рядовий член партії, 153

С

самоврядування, 63, 156
самоорганізація, 46
саморегулювання, 9
світський, 163, 167
свобода слова, 97
синергічність, 9
система взаємодій, 24
система влади, 161
система двох з половиною партій, 170
система домінування, 169
система крайнього (поляризованого)

плюралізму, 169
система обмеженого плюралізму, 169
система, 8, 11, 12
системна криза, 168
системна модель, 14
системний аналіз політики, 25
системний підхід, 9, 11, 13
системні партії, 162
склад системи, 9
складні системи, 40
софісти, 78
соціал-демократичний, 158
соціалізація, 12, 155, 156, 157
соціалізм, 159, 167
соціалістична держава, 89
соціалістичний, 158
соціальна база, 152
соціальна база, 158
соціальна політика, 55
соціальна система, 10, 11, 12, 24
соціальна структура, 166
соціальна структура, 166
соціальна сфера громадянського суспільства, 134
соціальна сфера, 136
соціальне напруження, 23
соціальне середовище, 19, 21, 163
соціальний статус, 152
соціально-класовий, 146
соціально-політична орієнтація, 26
спектр політичних сил, 158
співробітництво, 55, 59
справедливість, 117
стабілізаційний, 163
стабільний, 166
стабільність суспільства, 164
стабільність, 26, 67
стадії політичного процесу, 62, 64, 66
стадія конституціонування політичної системи, 66
стійкість політичної системи, 24
стратегічне рішення, 63, 64
стримувань і противаг принцип, 106, 107
структура партійної системи, 165

структура партії, 149
структура політичної партії, 153
структура політичної системи, 26, 27, 28
структура, 9
структурний функціоналізм, 58
суб'єкти політики, 53, 67
суб'єкт політичних відносин, 143
суб'єкт, 26, 65
суб'єкти федерації, 96
суб'єктивний бік прояву політичного процесу, 55
суверенітет, 76, 79, 95, 147
судова влада, 107, 108
судові органи, 19, 20
суперництво, 55, 59
суперпрезидентські республіки, 94
суспільний договір, 79
суспільні відносини, 67
суспільно-економічна формація, 88
суспільно-політичний рух, 151
суспільство, 23, 24, 25, 26, 58
сучасні (конституційні) держави, 90
сучасні політичні системи, 38
сфери громадянського суспільства, 134
сфери суспільного життя, 55

Т

тактичне рішення, 63, 64
теократичний, 93
теологічна теорія, 77
теорії походження держави, 77
теорія географічного детермінізму, 80
теорія насильства, 79
теорія партій, 150
теорія політичної системи, 11, 12
теорія систем, 8
територія держави, 98, 107
територія, 76
тероризм, 47, 68
технологія політичного процесу, 55
тимчасові функції держави, 86
тип держави, 88
тип партії, 158

тип політичних партій, 158, 164
тип політичної системи, 16, 34, 36
тип членства, 162
типи партійних систем, 166
типологія держав, 89
типологія політичних партій, 158
типологія політичних систем, 41
тиранія, 34
толерантність, 36, 67
тоталітарна політична система, 36
тоталітарний режим, 133, 134
тоталітарний, 16, 36, 97, 167
традиційна держава, 90
традиційний тип політичної системи, 35, 38
традиційний, 163
традиційні та сучасні держави, 90
трансформативні політичні системи, 40
три гілки влади, 105

У

узгоджувальна (єднальна) система, 40
універсальна партія, 154, 161
унітарна держава, 39, 95
управління державою, 155
управлінський апарат, 99
управлінські форми діяльності державного апарату, 100
уряд, 22, 23, 27, 28, 92, 93, 94, 103, 104, 106, 107, 155, 156, 161, 168, 169
учасник політичного процесу, 67
участь у політиці, 165
участь у політичному житті, 152

Ф

фашизм, 159
фашистський, 158
федеративний державний устрій, 96
федеративний, 95
федерація, 39, 95
феодальна держава, 88
феодальний, 167
фінансова діяльність партії, 151
фінансування партій, 151

форма держави, 90, 91
форма державного правління, 91, 92, 93, 94, 98
форма державного режиму, 91, 97
форма державного устрою, 91, 95
формаційний підхід, 88
формаційний підхід, 88
форми і методи прийняття політичних рішень, 55
форми конфлікту, 57
форми політичних рішень, 65
форми політичного розвитку, 59
форми членства, 153
формування громадської думки, 66
формування держави, 83
фрагментований плюралізм, 167
фрагментованість, 167
фракція, 153, 161
функції виходу, 19
функції входу, 19
функції громадянського суспільства, 134
функції держави, 76, 85, 99
функції парламенту, 106
функції партійних систем, 167
функції політичних партій, 144, 154, 155, 156
функції політичної системи, 32
функції судової влади, 108
функціональна підсистема, 28, 29, 30
функціональна» модель, 14
функціональний підхід, 146
функціонування владних відносин, 25
функціонування політичної системи, 16
функціонування, 19, 23, 26
функція агрегування інтересів, 20
функція артикуляції інтересів, 20
функція висловлення інтересів, 32
функція відпрацювання правил і норм, 32
функція застосування правил, 32
функція контролю застосування правил, 32
функція політичної комунікації, 32

функція правової держави, 129
функція рекрутування, 20
функція соціалізації, 20
функція узагальнення інтересів, 32
функція цілепокладання, 33
функція, 19, 24, 32

Х

харизматичний, 163
харизматичний тип політичної системи, 35
християнський, 163

Ц

центр прийняття рішень, 23
централізований, 161
центральна категорія політичної системи, 12
центральні органи влади, 95
центристські партії, 158
цивілізаційний підхід, 88.
цивілізаційний підхід, 89, 90
цілісність, 9, 46

Ч

частково індустріальні політичні системи, 37
член партії, 155, 156, 161
членство, 149, 152

Ш

шляхи виникнення держави, 84

Я

ядро, 153
якобінці, 159
якості політичної системи, 33

Іменний показчик

А

Августин, 78, 120
Айзенштадт Ш., 39, 43
Аквінський Ф., 78, 120
Александр, 120
Алмонд Г., 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21,
26, 27, 32, 33, 36, 38, 42
Анаксимандр, 56
Аристотель, 34, 41, 78, 119, 146
Арон Р., 44

Б

Бекон, 145
Берк, 145
Берталанфі Л. фон, 11
Блондель Ж., 38, 43, 170
Богданов О., 10, 11
Боден Ж., 78
Бойме К. фон, 146, 155, 156
Болінброк, 161
Боулдінг К., 56
Брайс Дж., 148, 155
Будда, 58
Бурд'є П., 27

В

Вайнер М., 167
Вайнштейн М., 26
Вашингтон, 147
Вебер М., 35, 42, 58, 145, 148, 149
Вінер Н., 11

Г

Гаджієв М., 39, 44, 154
Гегель Г., 56, 61, 121, 125, 126
Гоббс Т., 21, 34, 35, 41, 78, 121, 122,
148
Гроцій Г., 78
Гумплович Л., 79

Д

Даалдер, 170
Даль Р., 23, 36, 42
Дарендорф Р., 53, 56
Джанда К., 145, 148, 150, 153
Джеферсон, 124, 148
Дивайн Д., 13
Дойч К., 13, 14, 21, 22, 23, 27
Доуз Р., 53
Дюверже М., 21, 23, 38, 43, 148, 149,
150, 160, 161
Дюркгейм Е., 10, 58

Е

Енгельс Ф., 36, 42, 56, 61, 75, 80, 83
Ендрейн Ч., 27, 39, 44
Енценсбергер Г., 68
Епікур, 56
Ептер Д., 39, 44
Етціоні А., 13

Ж

Жиро Т., 147

З

Зотова З., 155

І

Істон Д., 12, 13, 14, 15, 16, 17, 21, 27,
165

К

Кант І., 121, 125
Каутський К., 79
Кермонн, 145
Клемансо Ж., 147
Козер Л., 56
Конт О., 58
Конфуцій, 58, 78
Коркунов М., 74
Коулмен Дж., 39, 43

Кхан Р., 27

Л

Лапаломбара, 145, 148, 152, 167

Ленін В., 36, 42, 75, 80, 127

Лінкольн А., 148

Локк Дж., 78, 121, 122, 148

Лоусон, 148

М

Макіавеллі Н., 56, 148

Манн М., 27

Маркс К., 10, 36, 42, 56, 75, 80, 126

Мартов Ю., 61

Мерріам Ч., 53

Мечников Л., 80

Мітчелл У., 13, 21, 23

Міхельс, 148

Монтеск'є Ш.-Л. , 35, 42, 104, 121,
122, 123, 148

Н

Нойманн, 148

О

Орлик П., 104

Острогорський, 148, 149

П

Парсонс Т., 11, 12, 24, 53, 58

Пауелл Дж. , 13, 21, 32, 33, 37, 38, 42

Платон, 34, 41, 56, 78, 119

Пуланзас Н., 17, 27

Р

Радаєв В., 44

Розенау У., 27

Ростоу У., 44

Рудакевич О.М., 154

Руссо Ж.-Ж., 78, 79, 121, 123, 148

С

Сарторі, 145, 148, 161, 169

Селєзньов Л. , 155

Семенов В., 167

Сен-Симон А., 56

Сенфорд Д.Хорвіт, 155

Сміт А., 56

Сморгунов Л., 167

Сократ, 56

Спенсер Г., 10, 80

Спіро Г., 24

Т

Токвіль А., 57, 121, 124

Ф

Філер Р., 78

Х

Хабермас Ю., 58

Хантінгтон Е., 80

Хейвуд Е., 148, 155, 156, 160

Ц

Цицерон, 74, 147

Ч

Чирків В., 44

Ш

Шаран П., 27

Шарло, 161

Шварценбергер, 146

Шершеневич Г., 75

Шкаратан О., 44

Навчальне видання

Мадіссон Вадим Вільямович
Кадлубович Тетяна Івановна
Черняк Дарина Сергіївна
та інш.

Політична система сучасного суспільства

Навчальний посібник

Редактор Л.Л.Овечкіна
Відповідальний за поліграфічне видання Т.А. Назаревич
Коректор Н.П. Біланюк

Підп. до друку Формат
Ум. друк. арк.. Облік.-вид.арк. Тираж Зам.

Видавець і виготовлювач Київський національний університет технологій та дизайну.
вул. Немировича-Данченка, 2, м. Київ-11, 01601

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №993 від 24.07.2002.